

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Հ Ա Յ - Թ Ր Ք Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

(1920-ին)

Հ Ա Ս Ա Ջ Ք Ա Յ Ի Ն

10, Rue Hussein Beyhoum

Beyrouth--LIBAN

ՊԵՅՐՈՒՅ — 1969

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հայ-թրքական պատերազմը, որ պայթեցաւ 1920ին, պատմական մեծ եղելութիւն մըն է, տեղի ունեցած անկախ Հայաստանի ժամանակաշրջանին: Երկար դարերէ ետք, հազիւ երկուֆուկէս տարի ազատ ու անկախ կեանքի մը փուլին մէջ մտած, հայ ժողովուրդը իր դէմ կը գտնէր դարաւոր թշնամին՝ բուրքը որ պարտուած էր ու գետնատարած, սակայն բոլշեֆիկեան յեղաշրջումներու եւ մեծ պետութիւններու շահերու հակամարտութեանց հետեւանքով, ուժ կը ստանար ու կ'արշաւէր Հայաստանի վրայ:

Հայկական սեպը մէջտեղէն վերցնելն ու դէպի բուրանական երկիրները կրկին ճամբայ բանալը նոր Թուրքիոյ բոցավառ երազն էր: Այդ մոլեգնութեան գոհ գնաց հայութեան մէկ ու կէս միլիոնը Ապրիլեան Եղեռնին, ու ատոր գոհ պիտի երթար նաեւ վերածընուած հայութեան նորակերտ անկախութիւնը: Քաղաքական եւ զինուորական այս ողորդութեանց պատմանները կը գտնէք այս գրքին մէջ, որպէս ականատեսի եւ մասնակցողի պատմագրութիւն:

Այս պատմութիւնը գրի առած եմ 1922ին, քարմ յիշողութեամբ: Գրուածքը տպուած է «Հայրենիք» ամ-

սագրի 1926ի քիւերուն մէջ: Այժմ, երբ արդէն կէս դար անցած է այդ արիւնալի օրերէն, նոր լոյս կը տեսնէ գիրքը:

Մնացորդ Հայաստանը իր գոյութիւնը պահեց տառապանքով եւ սակայն գոյատեւելու վնասական կամֆով, հայ ժողովուրդի յաւիտենական ապրումներով: Մեր ժողովուրդի մարմինը ժայռ դարձաւ, ջիզերը՝ երկաթ, բայց աչքը յառած իր լուսաւոր ապագային:

Հայ ժողովուրդի Ազատութեան եւ Անկախութեան պատմական այս բուականներուն շուրջ եղած վկայութիւններն ու պատմագրութիւնները քանկագին բեկորները պիտի մնան գալիք սերունդներուն համար, որոնք գիտակցութեամբ ու հպարտանքով պիտի խոնարհին այդ վաւերական վկայութիւններուն վրայ:

Հայ-քրքական պատերազմը Գ. հատորն է պատմական այն դրուագներուն, որոնք լոյս տեսան «Համաշխարհային պատերազմը» (1919) եւ «Մայիսեան խռովութիւնները» (1920) հատորներով: Այս երեք հատորներուն պիտի յաջորդէ «Փետրուարեան ապստամբութիւնը» (Գ.):

Իրարու յաջորդող չորս հատորները միասին առած՝ հայկական կեանքը փոքորկող պատմական անցքերը պատկերացնելու համեստ նիզ մըն է, բաղդատմամբ այն կորովին եւ գոհողութիւններուն, որ դրսեւորեցին այդ օրերուն պատմութեան բեմին վրայ գործող գիտակից բազմութիւնները:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

I

ԹՈՒՐՔԻԱ ԵՒ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ

ԱՊՍՏԱՄԲ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

1918 թուականին երբ թուրքերը իրենց տիրապետութիւնը կը տարածէին մինչեւ Բաղու-Պէրէնտ, օգտուելով ընդհանրական քայքայումէն, Համաթուրանականութիւնը նոր թափ մը կը ստանար: Այդ Երազնբու իրականացումը մեծապէս զինովցուցած էր Օսմանեան Կայսրութեան ղեկավարները: Բայց երկար չտեւեց յաղթական ընթացքը: Թուրքերը պարտուեցան եւ, Մուստոֆի զինադադարի պայմաններուն Համաձայն, ստիպուեցան պարպել Կովկասը: Սակայն, եթէ Մուստոֆի պայմանները անմիջապէս իրականացան Պոլսոյ, Միջագետքի, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ, Կովկասի Համար այդ արագութիւնը չգործադրուեցաւ:

Թուրքերը ճարպիկ կերպով դասաւորեցին իրենց նահանջի ծրագիրը եւ մեծ ջանք թափեցին Հայերն ու վրացիները իրարու դէմ հանելու համար:

Թուրքերը դրաւած էին Լօռիի եւ Ախալքալաքի գաւառները, որոնք հայերու եւ վրացիներու միջեւ վիճելի հողամասեր կը նկատուէին: Թուրքերը ուղեցին օգտագործել այդ պարագան եւ իրենց քաշուելու ատեն՝ թէ՛ հայերուն եւ թէ՛ վրացիներուն, — գաղտնի կերպով — խոստացան այդ հողամասերը: Հայաստան եւ Վրաստան ընաւ հեռատեսութիւնը չունեցան ու չկըրցան ըմբռնել, որ երկու նորաստեղծ եւ թոյլ հանրապետութիւններու հասարակաց թշնամին էր թուրքը, անոր թակարդին մէջ ինկան եւ պայթեցուցին հայ-վրացական ցաւալի պատերազմը:

Թուրքերը կը վախնային, որ իրենց նահանջի պարագային հայերը եւ վրացիները զիրենք պիտի հետապընդէին կրնկակոխ: Ուստի, բացի հայ-վրացական պատերազմէն, անոնք իրենց յոյսը դրին թուրք-թաթարական տարրերու խլրտումներուն վրայ: Հայերը, զժբախտարար, անգոր էին ընդարձակուելու եւ օգտուելու թուրքերու տկարութենէն: Մինչդեռ թուրքերը ո՛չ միայն կը պաշտպանուէին անմիջական յարձակումէ մը, այլեւ իրենց ապագայ թուրանական ծրագիրներուն համար, իրենց լքած վայրերուն մէջ, կը ստեղծէին տեղական Միլի Ծուրաներ (Ազգային Խուրհուրներ), անոնց տրամադրելով զէնք ու ռազմամթերք, սպաներ ու վարժ զինուորներ, որոնք պարտաւորուած էին նորաստեղծ կազմակերպութիւնները ղեկավարելու եւ տեղական մարտական ուժերը մարզելու:

Այդպիսով Կարսը, Արտահանը, Զանգիբասարը, Նախիջևանն ու Պէօյիւք-Վէտին ամրացած բերդեր կը դառնային Հայաստանի մէջ:

Ու, ահա, այն ատեն, երբ մենք բնական ընդարձակումներով 1914 թուականի սահմանները պիտի հասնէինք, առանց ընդհարումներու, մեր դէմ կ'ունենայինք ամրացած ճակատ մը, որու ղեկավարները թէեւ

պարտուած թուրքերն էին, բայց անոնց գործողութիւններու պաշտօնական պատասխանատուութիւնը թրքական պետութեան վրայ չէր իյնար: Տեղական ժողովուրդի անունով տեղի կ'ունենային այդ գիմադրութիւնները:

Եթէ թուրքերը Պոլսոյ եւ շրջականերու մէջ իրենց դատը կորսուած կը նկատէին, ասդին, Հայաստանի եւ Կովկասի սահմաններուն մէջ, էնվէր փաշայի գործակիցները՝ Քեաղիմ Գարապէքիր փաշան, Նուրի եւ Խալիլ փաշաները իրենց յոյսը կտրած չէին թուրանական խառնարանէն եւ կ'ուզէին այնտեղ փորձել նոր բախտախնդրութիւններ:

Անգլիական ուժերը, զիտակցելով այդ նոր կազմակերպուած մտանդը, իրենց զօրքերով օժանդակեցին հայկական փոքրաթիւ զօրամասերուն, որոնք գրաւեցին Կարսն ու Նախիջևանը եւ այդ վայրերուն մէջ հաստատելին Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական վարչութիւն: Հայկական կառավարութիւնը իր կարելին բրաւ, որպէսզի այդ երկու շրջաններուն մէջ ամփոփուած թուրք-թաթար ազգարնակչութիւնը ինքզինք հանդիստ ու ազատ զգայ:

Քեաղիմ Գարապէքիր փաշան եւ իր համախոհները իրենց յոյսը դրած էին ապագայ խառնակութիւններու վրայ. կը կարծէին, որ Ռուսաստանի ստեղծած նոր քառուստ իրենց օգուտ մը պիտի գար: Եւ չսխալեցան: Գարապէքիր փաշան իրեն կեդրոն կ'ընտրէր Էրզրումը. այնտեղ կը հիմնէր Արեւելեան Նահանգներու Միլի Ծուրան. կապ կը ստեղծէր Կովկասի բոլոր անկիւններու մէջ թուրքերու հիմնած համանուն հաստատութիւններու եւ գաղտնի գործակալներու հետ: Անոր այդ «ապրստամբութիւնը» Պոլսոյ կառավարութեան զէմ՝ կը տարածուէր միւս նահանգներու մէջ եւս:

Բայց թուրքիոյ փոքրիկ զրացիներն ու մեծ յաղ-

Թականները արհամարհանքով կը վերաբերուէին այդ շարժման դէմ: Մուսթաֆա Քեմալ փաշան Պուլսէն կը մեկնէր Անատոլու, Գ. բանակը զինաթափ ընելու: Սակայն, կ'երթար միանալու Գարապէտի Միլլի շարժման, այդպիսով կազմելով Թրքական նոր կառավարութիւն մը, որու դերն ու կարեւորութիւնը հայ-թրքական պատերազմէն շատ յետոյ զգացին երէկուան յաղթականները:

* *

Թրքական ներքին կեանքի մէջ տեղի ունեցած այդ վերիվայրումները իրենց անմիջական անդրադարձը ունեցան Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ:

Զինադադարէն ետք մենք հանդիպեցանք ընդդիմութիւններու եւ խռովութիւններու, որոնք 1919ի Յունիս եւ Յուլիս ամիսներուն խոշոր ապստամբութեան մը վերածուեցան: Էրզրումի Միլլի կառավարութեան թելադրութեամբ Պէօյլեք-Վէտին և Նախիջևանը կ'ապստամբէին. ասոնց օրինակին կը հետեւէին Կարսի Թրքական մէկ քանի շրջաններն ալ:

Մեր ուժերը տկար էին: Այդ պատճառով Շարուրի եւ Նախիջևանի թուրքերը յաջողեցան իրենց ապստամբութեան մէջ: Զանգիբասարը իր 25 գիւղերով անկախ մնաց Երեւանի քթին տակ: Պէօյլեք Վէտին տեսակ մը բերդ դարձաւ ապստամբ թուրքերու համար:

Հակառակ անոր, որ հայկական խոշոր բանակ մը կեդրոնացաւ Պէօյլեք-Վէտիի դէմ, սակայն չկրցաւ ներս խուժել եւ վերջ տալ թաթարական ապստամբութեան: Թուրքերու երկար դիմադրութիւնը ջլատեց հայ զօրքի կորովը եւ աւելցուց ապստամբ շրջաններու յանդրդուութիւնը. մինչ թշնամիները՝ Երեւանի այգիներէն մինչեւ Զուլֆա «Արաֆսի Հանրապետութիւն» մը կը

հիմնէին եւ իրենց կռիւներուն կու տային տեսակ մը Թրքական պատերազմի բնոյթ:

Դեռ 1918էն սկսեալ, թուրքերը կանխատեսելով, որ օր մը Ռուսաստան կարող է վերականգնիլ, իրենց արշաւանքին տուած էին տեսակ մը ապստամբական շարժման բնոյթ, ու ո՛չ միայն Ատրպէյճանի, այլեւ Նախիջևանի, Կարսի ու Արտասանի թուրքերուն կը ներշնչէին անկախ պետութիւններ կազմելու իտէալը, եւ կ'օգտադրօժէին տեղական ուժերը: Այդպիսով, ոչ միայն ապագայ Ռուսաստանի դէմ իրական թումբեր կը ստեղծէին, այլև կը ջլատէին Հայաստանը եւ կը զրկէին դայն արտոյ զարդանալու եւ զօրանալու հնարաւորութիւններէ:

Նախիջևանի եւ Պէօյլեք-Վէտիի թաթարական ջաջողութիւնները աղիտալի հետեւանքներ ունեցան Հայաստանի Հանրապետութեան համար: Հայաստան ամբողջ տարի մը կտրուած մնաց Շարուր-Նախիջևանի շրջանէն. Պարսկաստանի հետ եւս կապը կտրուեցաւ: Իսկ Դարալագեալի եւ Զանգեզուրի հայութիւնը, Երեւանի հետ յարաբերելու համար, ստիպուեցաւ դիմել Նոր-Բայազիտի լեռնային ու խիստ երկար ճանապարհին:

Թրքական ապստամբ շրջանները թէեւ չկրցան անկախ պետական ձեւ ստանալ, բայց առաւել կամ պակաս չափով շենթարկուեցան կառավարութեան եւ իրենցմով զբաղեցուցին հայկական ամբողջ բանակը: Այս շրջաններն էին՝ Շարուր-Նախիջևանը, Զանգիբասարը, Կողբը, Աղբարան, Զարուշատը, Արտասանը եւ Օլթին:

Ատրպէյճանը կազմակերպուած պետութիւն մըն էր եւ իր տնտեսական առաւելութիւններով շատ աւելի ուժեղ էր, քան Վրաստանն ու Հայաստանը: Ատրպէյճանի Հայաստանի հիւսիս-արեւելքը կազմուած նոր թուրքիա

մըն էր, որու պահանջները այնքան ծայրահեղ էին, որ հաշտութեան ամէն հնարաւորութիւն անկարելի կը դարձնէին:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը պահանջէր Ղարաբաղի հայկական մասը, իսկ Ատրպէյճանն ո՛չ միայն Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը իրեն անրաժամ մասը կը նկատէր, այլ կը պահանջէր նաեւ Շարուր-Նախիջևանը, Վէտի-Բասարը, Զանգիբասարը եւ նոյնիսկ Աղրարան եւ Արտահանը: Երեւան քաղաքի մասին անգամ թուրքերը խօսք ըրած էին, բայց հետզհետէ հաշտուեցան անոր «կորուստին» հետ:

Այսպէս էր պատկերը Հայաստանի մէջ, Պէօյիւք-Վէտիի ձախողումէն ետք մինչեւ 1920ի Մայիս ամիսը:

Հայաստան իր այս ներքին ճիգերու միջոցին մեծապէս տարուած էր Փարիզի Գերագոյն Խորհուրդի դբազումներով եւ կը կարծէր, թէ դիւանագիտական ճանապարհով պիտի լուծուէին Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի բոլոր խնդիրները: Անդրկովկասի և Թուրքիոյ դէպքերն ու հակամարտութիւնները ժամանակաւոր երեւոյթներ կը նկատուէին:

Հայաստան մեծապէս յուսադրուած էր յաղթական պետութիւններու կողմէ, ու այդ բոլոր խնդիրներուն արմատական լուծումը իր արտաքին քաղաքականութենէն կը սպասէր: Այդ պատճառաւ ժամանակաւոր լուծումներու ոչ ոք կը մօտենար:

Կովկասեան հանրապետութիւններու միջեւ գոյութիւն ունեցող վէճերը, սակայն, տեւական բնոյթ մը ստացան, կլանելով հայկական կառավարութեան ժամանակին մեծ մասը, առանց արդիւնքի յանգելու:

Եթէ մէկ կողմէ՝ Թուրքիան թագնուած չըլլար Ատրպէյճանի ետեւ եւ անոր չթելադրէր անդիշող ոգի մը, եւ միւս կողմէ, եթէ հայերը չլացած չըլլային Եւրոպայի եւ Ամերիկայի խոստումներէն, թերեւս եր-

կուստեք ծայրագոյն դիշողութիւններ փորձէին՝ հաշտութեան ու համաձայնութեան եզր մը գտնելու:

Վրաստան, որ քիչ մը աւելի ազատ էր արտաքին միջամտութիւններէ եւ յուսադրումներէ, կարող էր կովկասի մէջ վճռական դեր մը կատարել եւ հաւասարակշռութիւնը պահպանել: Սակայն, ան ալ այդ դերը չկատարեց, ձգտելով իր դերակալութիւնը հաստատել կովկասի մէջ: Այդ նպատակով Վրաստան Ատրպէյճանի կողմը հակած մնաց, որով աւելի դժուարացուց Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի համաձայնութիւնը:

Այդպիսով, երեք հանրապետութիւնները տարուեցան անմիջական շահերէ եւ հեռատեսութիւնը չունեցան իրենց համեստ սահմաններուն մէջ ամրանալու: Հիւսիսէն ու հարաւէն եկած վտանգները անոնք ուղղուած չէին նկատեր Անդրկովկասի ամբողջութեան դէմ: Այդ պատճառով, իւրաքանչիւրը իր կաշու մասին կը մտածէր եւ կը զգուշանար համագործակցութենէ: Մինչդեռ, թէ՛ Ռուսաստանի եւ թէ՛ Թուրքիոյ ձրգտումները իրականանալու պարագային միայն մէկ հանրապետութիւն չէր որ պիտի վնասուէր, այլ բոլորին անկախ գոյութիւնն էր որ պիտի ջնջուէր:

2

ՀԱԻԱՔԱԿԱՆ ԿԱՄՔԻ ԵՒ

ՈՒՂԵԳԾԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան օրէն հայ զորքը զբաղած էր ո՛չ միայն Հայաստանի սահմաններու պաշտպանութեան գործով, այլ անոր մեծ մասը ստիպուած էր գիշեր ու ցերեկ պահակութիւն

կատարել երկրին ներսը դտնուած ապստամբ թաթարական շրջաններու վրայ, գոնէ դանոնք կղզիացած պահելու եւ շթողնելու, որ վտանգաւոր գործողութիւններ փորձեն :

Մէկ ցեղը միւսին բնաջնջելու այդ ժամանակաշրջանին, հայ մտաւորականութեան մեծամասնութիւնը կեցած էր եղբայրութեան, մարդկութեան եւ հաւասարութեան սկզբունքները կիրարկելու տեսակէտին վերայ : Հայ մտաւորականութիւնն ու աշխատաւորութիւնը՝ իրենց էութեամբ դեմոկրատիկ եւ ընկերվարական՝ խիստ ներքով աչքով կը նայէին թաթարական հակայն-դափոխական, ջարդարար, խանական-աղայական հասարակութեան վրայ, սպասելով, որ օր մը, նոյն հաւաքականութեան մէջէն դուրս գան յեղափոխականներ եւ առաջնորդեն թուրք ժողովուրդը այն յեղափոխական ճանապարհով, որով կ'ընթանար ինքը, հայ աշխատաւորութիւնը : Ամենափոքրիկ թալանը եւ սպանութեան դէպքը մեծ աղմուկ կը հանէր Հայաստանի մէջ : Թէ՛ Հ. Յ. Գաշնակցութեան եւ թէ՛ միւս ընդդիմադիր կուսակցութիւններու անդամները մամուլի եւ խորհրդարանի մէջ շարունակ հարցապնդումներ կ'ուղղէին օրուան ղեկավարներուն, կը դատապարտէին այդ ուղղութեամբ տեղի ունեցած որեւէ քայլ եւ կը ստիպէին կառավարութիւնը, կամ (աւելի առաջ) Ազգային խորհուրդը, որ իր ամբողջ ուժերը լարէր՝ արդիւնէն համար նման դէպքերը : Գովելի ձգտում մը կը տեսնուէր բոլոր հոսանքներու մէջ, նմանելու եւրոպական քաղաքակրթուած ազգերու, եւ ջանք մը՝ նոյնիսկ գերազանցելու զանոնք, մարդկայնութեան վերջին խօսքը ըսելու յաւակնութեամբ : Մինչդեռ անդին, թաթարական բարբարոսութիւնը աւերի կու տար հայկական բազմաթիւ գիւղերը, կը սպաննէր հայ աշխատաւորները զանգուածօրէն, կամ կը քչէր իրենց աշխատանքի վայ-

րէն, Երեւանի եւ էջմիածնի փողոցներուն մէջ թուաւ կեանք մը անցընելու համար :

Այս հակամարդկային եւ հակայեղափոխական արարքները կը ներուէին, աւետարանական հեղուքեամբ մը, որովհետեւ թուրք տարրը դեռ ընկերվարական գիտակցութեան չէր եկած : Փետրուարեան ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը եւ անոր յաջորդող բոլշեւիկեան մեծ շարժումները իրենց ալիքները տարածեր էին մինչեւ Կովկաս, ստեղծելով մտայնութիւն մը, որ խոտոր կը համեմատէր միջավայրի իրական հրամայականներուն :

Մինչդեռ մեր զլխաւոր ուսուցիչը թուրքը պիտի ըլլար...

Ազգային գոյութեան սպառնալից այդ գերազոյն օրերուն, հայ-թրքական յարաբերութեան խնդրի վերաբերմամբ հայկական հաւաքական կամք մը մենք չենք կրնար գտնել, մասնաւորաբար Կովկասեան Հայաստանի սահմաններուն մէջ : Վանէն մինչեւ Խնուս եւ Լրդրում, անկէ մինչեւ Երեւան եւ Ղարաբաղ շատ մը պորձեր կատարուած են, բայց անսայթաք ուղեգիծ մը, պորձադրելի ամբողջ հայութեան կողմէ, գոյութիւն չունէր : Հայ հասարակական մտքի ղեկավարները դեռ փոխանցման շրջանը կ'ապրէին, տարուբերուելով Կերենաքիի կառավարութեան ու կուսակցութեան մտայնութեան եւ բոլշեւիկեան համաշխարհային տակնուվերայութեան ազդեցութիւններու միջեւ, երբ համաշխարհային ղեկավարի բերումով, հայ ղեկավարութիւնը դրուեցաւ սպասման ու անակնկալ յոյսերու առջեւ :

1919 թուականը կարելի է բնորոշել մեր ազգային քաղաքականութեան կատարեալ անորոշութեամբ եւ տարտամութեամբ, մեր ներքին ցեղային կնճիորը լուծելու տեսակէտէն դատած : Մինչդեռ արտաքին քաղա-

քական տեսակէտէն Միացեալ Հայաստան մը ունենալու խնդիրը գրեթէ լուծուած էր և դիւանագիտութիւնն էր, որ խելայեղ վազքով մը իր ետեւէն կը քաշէր հայ ղեկավար միտքը:

Այս անորոշ սրտկերին որպէս օրինակ, բաւական է յիշել, որ 1919ի Մայիսէն մինչեւ 1920ի սկիզբները հայկական կառավարութեան 3-4 նախարարական աթոռները թափուր կը մնային, ելքի մը սպասելով Փարիզի Ռամկավարներու եւ Նուպար փաշայի հետ եղած բանակցութիւններէն:

Ուրիշ օրինակ մը կ'ուզէի մէջբերել, որ շատ յատկանշական է ո՛չ միայն Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի այն ժամանակուան կեանքին համար, այլև շատ դաստիարակիչ՝ հայ-թուրք յարաբերութեան տեսակէտէն:

Թուրքերը 1918ի Մայիսին արդէն գրաւած էին Կարս-Ալեքսանդրապոլը եւ իրենց սահմանը հասցուցած մինչեւ Արազածի գագաթը եւ Արաքսի ափերը, այսօրուան սահմաններէն աւելի նեղ վիճակ մը ստեղծելով Հայաստանի փոքրիկ Հանրապետութեան համար: Այն ազգաբնակչութիւնը, որ իր տեղն էր մնացեր, աւելի կը դժուարանար շարժելու: Սակայն Վանէն, Մուշէն, Սասունէն, Էրզրումէն եւ Կարսէն նահանջող ժողովուրդը լեցուած էր Երեւանի եւ Դիլիջանի շրջանները, եւ ամէն մարդ իր գլխուն ճարը կը տեսնէր:

Այդ իրարանցման օրերուն, Հայաստանի մէկ քանի տոկուն եւ անձնուէր դէմքերը ոչինչէն փոքրիկ պետութիւն մը կը ստեղծէին եւ իրենց գերագոյն ճիւղերը կը լարէին թշնամին դիմագրաւելու համար:

Ահա այդ ժամանակ, մեր ցիր ու ցան եղած ժողովուրդը կը տեղաւորուէր ըստ իր բախտին եւ կը պայքարէր իր ուժերուն ներած չափով: Ալաշկերտցիները

թուով 20,000 շունչ էին եւ բոլոր տղամարդիկը գինուած: Հակառակ տրուած խորհուրդներուն, այդ ժողովուրդը տեղաւորուեցաւ Էջմիածնի եւ Երեւանի շրջաններուն մէջ, իր յոյսը դնելով տրուելիք նպաստներուն վրայ: Սակայն, անոնք 1919ին սուրհար եղան, ու 1920 թուին 7000 հողի միայն մնացին: Իսկ կեդրոնական Սասունի բնակչութեան թիւը 1918ին 2500 էր: Ասոնց մեծ մասը տղամարդիկ էին եւ գինուած: Անոնք, նախ, բռնեցին Արազածի լանջերը, յետոյ անցան Զանդեղուր, անկէ դարձան Ճղնիի ձորը (Պէտլիք-Վէտիի և Դարալազեայի միջեւ) եւ վերջապէս, այդ երկար թափառումներէն եւ գոյութեան կոխիներէ յետեւ, 1919ի դարնան վերադարձան նորէն Արազածի ամայացած զիւղերը բնակելու, ուր այժմ Նոր Սասուն մը ստեղծած են: Անոնք թիւը 1920ին, նոր ամուսնութիւններով և նորածիններով 7500ի կը հասնէր:

Ահա գոյութեան կռուի, կամ անհատական ու հաւաքական փառաբանութեան տարբեր հետեւանքները:

Ներքին թշնամիները աւելի ու աւելի ինքնավստահ կը դառնային: Թուրքերը մեծապէս շահադրգուած էին Հայաստանի Հանրապետութիւնը տկարացնելու հարցով: Այս գործին մէջ Թուրքիոյ կ'օժանդակէին ո՛չ միայն մեր ներքին ապստամբ շրջանները, այլ Ատրպէյճանի Հանրապետութիւնն ու Խորհրդային Ռուսաստանը, որոնք, կարծես թէ սրբազան դաշնակցութիւն մը կազմած էին Հայաստանի դէմ:

Արտաքին այդ գրգռութիւնները կը զուգահիւսէին ներքին խռովութիւններուն: Ղարաբաղի դէմ մուսավաթեան կառավարութեան կողմէ սկսուած արշաւանքը, բուլշեիկներու օրով, աւելի մեծ թափով մը շա-

րունակուեցաւ: Ռուսաստանի զործակալները Մայիս-եան խռովութիւնը նախաձեռնեցին Հայաստանի մէջ. իսկ Միլլի զործակալները՝ Նախիջևեանէն մինչեւ Զանգիբասար «կարմիր» զբոյսակին իրենց եղբայրակցութիւնը յայտարարեցին, Պէօյիւք-Վէտիի հարուածէն ալ աւելի խոշոր հարուած մը իջեցնելու համար Հայաստանին: Կարմիր բանակի զօրքերը Ղազախի շրջանին մէջ, կանոնաւոր պատերազմի բռնուեցան հայկական զօրքերու հետ, հանդիպելով ուժեղ բռունցքի մը: Նոյն կարմիր բանակին պատկանող զօրամասերն էին, որ եկան նուաճելու Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, քայքայելով այդ շրջանները, որոնք Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանողական զլխաւոր յենարաններն էին:

1920ի Մայիս 1էն մինչեւ թրքական պատերազմը, չորսուկէս ամսուան ընթացքին, Հայաստանի Հանրապետութեան Իւլու-կառավարութիւնը բռնեց վճռական ընթացք մը: Հայ ժողովուրդը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակամ դուրս եկան: Նախկին տարտամութիւններէն սթափած՝ ներքին քառսին եւ վտանգին վերջ տրուեցաւ:

Հայաստանի դէպքերուն մէջ թէ՛ Ռուսաստանի եւ թէ՛ Թուրքիոյ նախաձեռնութիւնները նոյն նպատակը ունէին, - Հայաստանի վերացումը:

Այդ ժամանակ, բարեբախտաբար, Հայ ժողովուրդի վճռական ընթացքը, 15 օրուան մէջ, վերջ կու տար Զանգիբասարի, Պէօյիւք-Վէտիի, Շարուր-Նախիջևեանի մեծ մասին, Գարագոյունլու ձորին եւ Ղազախի շրջանի ապստամբներուն, կը զսպէր Մայիսեան խռովութիւնները եւ ամուր ճակատ մը կը ստեղծէր Ղազախի եւ Դարալագեազի սահմաններուն վրայ: Հայկական զբաժանատ գնացքը կը հասնէր Նախիջևեանի կայարանը: Նախիջևեանի Թուրքերը խուճապի մատնը-

ւեցան եւ իրենց երեւելիները զրկեցին Երեւան անձնատուութեան պայմաններու մասին բանակցելու:

150 քիլոմետր երկարութեամբ տարածութիւն մը կ'իյնար Հայ իշխանութեան հսկողութեան տակ: Միայն 30 քիլոմետր կը մնար՝ Թաթարական ապստամբներու վերջին մնացորդներն ալ Արաքս գետը թափելու համար: Սակայն, ծանօթ բանակցութիւնները կը սկսին ու այդ յառաջխաղացքը մէկ քանի օր դադար կ'առնէ: Մինչ այդ, Թուրքերը կըրցան 3-4 օրով զբաղեցնել Հայկական կառավարութիւնը եւ միւս կողմէ յաջողեցան ստանալ կարմիր բանակի աջակցութիւնը: Գորիսէն Նախիջևեան կու գային ռուսական զուեղեր, որոնց ներկայութիւնը Թաթարական խուճապին վերջ կու տար: Հայերը իրենց գէժ կը դռնէին ռուսական զօրքը, որուն կը միանային ապստամբած շրջաններէ փախած բոլոր Թաթարական դիմեալ ուժերը:

**

Հայկական յաղթական բանակը ինչո՞ւ համար կանգնեցաւ Նախիջևեանի դուռներուն առջեւ: Այս ընթացքը ընդհանրապէս քննադատուեցաւ կառավարական և ժողովրդական շրջանակներու կողմէ: Ակնյայտնի պարտութեան մատնուած Նախիջևեանը զբաւուած կը նկատուէր: Զինուորական իշխանութիւնը տարակոյս չուէր, որ բանակցութիւնները պիտի յանդէին անձնատուութեան եւ Նախիջևեան քաղաքը, առանց նոր կորուստներ պատճառելու, պիտի ենթարկուէր Հայաստանին:

Ի հարկէ, այս հաշիւը սխալ դուրս եկաւ բոլշևիկներու պատճառով: (Այս մասին զբաժ եմ արդէն Մայիսեան խռովութիւններուն նուերուած գրքին մէջ):

Ասկէ զատ, հայկական զինուորական իշխանութիւ-

նը յոգնած կը գտնէր հայ զօրքը եւ վարակիչ հիւանդութիւններու դէմ՝ անպաշտպան: Իշխանութիւնը կ'ուզէր օգտուիլ 1919ի փորձառութենէն: Շատերը կը պնդէին միայն գոհանալ Շարուրի շրջանով եւ ամրանալ Գայլի-Դրունքը: Որովհետեւ կը կասկածէին, որ մենք պիտի չկարենանք պահպանել այդքան ընդարձակ տարածութիւն մը. թշնամի հակաշարժակում մը կըրնար պարտութեան մատնել հայ առաջապահ բանակը եւ կորսնցնել յաղթանակի պտուղները:

Ինչքան ալ ուժեղ ըլլան պատճառաբանութիւնները, սակայն, հայկական բանակի կանգ առնելը Նախիջևանի առջեւ, Հայաստանի կառավարութեան մեծ սրբախայներէն մէկը կը մնայ: Իսկ անոր հետեւանքին ծանրութիւնը ամէն մէկ հայ ղեռ մինչեւ այսօր ալ կը զգայ: Չանդիզուրի աշխարհագրական դիրքը ըստ ամենայնի պիտի նպաստէր, որ հայկական բանակը առանց մեծ զոհողութիւններու իրեն ենթարկէր Նախիջևանի շրջանը, որովհետեւ անոր տիրական դիրքերը ամէն կողմէ կ'իշխէին Նախիջևանի դաշտավայրին:

Սակայն, Հայաստանի Հանրապետութիւնը ո'չ միայն չկրցաւ օգտուիլ այդ առաւելութիւններէն, այլ ծանրապէս վնասուեցաւ, երբ այդ առաւելութիւնները բոլշևիկները զործածեցին ի նպաստ թուրքերուն: Հայ բանակին մէկ մասը Դարալազեազի եւ Չանգեզուրի սահմաններուն վրայ կը կուէր. իսկ երբ ռուսական բանակի մասերը հասան Նախիջևան, այդ կողմի վերայ ալ ստեղծեց ամուր ճակատ մը: Այս պատճառներով, Հայաստանի Հանրապետութեան զինուորական հրամանատարութիւնը որոշեց ամրանալ իր գրաւած դիրքերուն մէջ եւ ընդդէմ պաշտպանողական զործելակերպ մը:

Հազիւ այս զործողութիւնները կայուն բնոյթ մը կը ստանային երբ սկսաւ Կողբի զործողութիւնը եւ մեծ

յաջողութեամբ վերջացաւ: Միւս կողմէ՝ Կարսի հայկական զօրքը, թրքական շրջանները ուժեղ հակողութեան մը տակ առնելէ ետք, Մերտինիկէն առաջացաւ եւ գրասեց Օլթիի ածխահանքերու շրջանը:

Այս վճռական եւ յաջող զործողութիւնները կ'ամբողջացնէին ռուսական Հայաստանը, որ տէր կը դառնար իր ցորեանի եւ բամպակի դաշտավայրին, Կողբի աղահանքին եւ Օլթիի ածխահանքին:

Բաղուն միշտ թշնամական մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ. նաւթի պակասը կը ստիպէր հայերը օգտուիլ Հայաստանի քարածուխէն:

Հայաստանը, այսպիսով, կ'ազատէր իր ներքին բազմաթիւ ճակատներէն, ուր պատերազմողները թէեւ տեղական բնակիչներն էին, բայց, ինչպէս տեսանք, կը չարժէին թուրքիոյ հրամանով:

Ով որ ուզէ խօսիլ հայ-թրքական պատերազմի մասին, անտարակոյս որ, պատերազմի սկզբնաւորութիւնը 1920ի Սեպտեմբեր 14ը պիտի չնկատէ, այլ Յուլիս ամիսը, երբ սկսան հայկական գործողութիւնները ներքին ֆակտումերու դէմ, որոնք Քեազիմ Գարապէֆի փաշայի առաջին ամրացած դիրքերն էին: Իսկ այդ անջատ «հանրապետութիւններն» ու Միլլի Շուրաները ղեռ 1919ի ամառէն սկսած պարզած էին պատերազմի եւ սպստամբութեան զբոյսը Հայաստանի կառավարութեան դէմ: Այդ պատերազմը նոր թափ մը կը ստանար 1920ի Մայիսին, բոլշևիկեան խռովութեան հետեւանքով:

Քեազիմ Գարապէֆի փաշայի կառավարութեան յոյսերը ի դերեւ ելան: Հայկական հաւաքական կամքին առջեւ, առժամապէս, տեղի տուաւ հիւսիսը: Շատ կարճ ղիմադրութիւն մը վիճակուած էր թաթարական սպստամբ շրջաններուն, որոնց այնքան ներողամտաբար վերաբերուած էր Հայաստանը մինչև Պէօյլեք-

Վէտիի դիմադրութիւնը: Հայկական զօրքերը կը բռնէին 1914 թուականի սահմաններու ամբողջ երկայնքը եւ էրզրումի փաշաները ինքզինքնին կը գտնէին արեւելեան նահանգներու իրական սեփականատիրոջ՝ Հայաստանի դէմ: Այս վախը կը ստիպէր թրքական իշխանութիւնները փութացնելու պատերազմը, որպէսզի հայ բանակը չկազդուրուի:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իրականօրէն, 1920ի գարնան եւ ամրան հինգ ամիսներուն միայն ինքզինքը բացարձակապէս անկախ կը զգար: Ամբողջական կոմկուսեան Հայաստանի ղեկավարները, ինչ որ չըրին երկու տարուան տատանումներու շրջանին, ստիպուեցան ընել 1920ի ամրան:

Այդ յաջողութիւններէն յետոյ էր, որ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց երկրի ներքին կարգաւորման եւ ուժերու կազմակերպման վրայ...

3

Հ Ա Յ - Թ Ր Ք Ա Կ Ա Ն

Փ Ո Ւ Յ Ա Ր Ա Բ Ե Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Հայաստան զէնքի տակ կանչած էր միայն մինչեւ 27 տարեկան հասակ ունեցողները եւ այդ ուժերու մեծ մասը կանգնեցուցած էր Ղազարի եւ Զանգեզուրի ճակատներուն վրայ: Ներքին խռովութիւնները զսպելու համար՝ ժողովրդական վաշտերը կը վերադառնային իրենց երկրադործական աշխատանքին:

Անգարայի կառավարութեան զազտնի որոշումով, Քեազիմ Գարապէթիւր փաշան, էրզրումի մէջ, նոր բանակ մը կը մարզէր, նպատակ ունենալով յարձակիլ Հա-

յաստանի վրայ: Էրզրումի աշխատանքները անծանօթ եւ զազտնի կը մնային հայ կառավարութեան համար: Կարսի անկումէն յետոյ էր միայն, որ Գարապէթիւրի սպայակոյտը կը խոստովանէր, թէ «մեծ պատիւ մը ըրած են թուրքերը հայկական բանակին, ութ ամիս անընդհատ մարզելով իրենց յարձակողական բանակը»:

Անուրանալի է, ուրեմն, որ երբ հայկական կառավարութիւնը կը սպասէր միջազգային կարգադրութեան մը՝ Արեւմտեան Հայաստանի նահանգները հանրապետութեան սահմաններուն մէջ առնելու համար, թուրքիան կը պատրաստուէր զէնքի ուժով փոխելու միջազգային սրոշումները եւ ջլատելու հայկական փոքրիկ պետութիւնը, երբ յարմար առիթը ներկայանար:

Հայաստանի Հանրապետութեան զինական գործողութիւնները ո՛ր կողմէ ալ քննութեան ենթարկենք, չենք կրնար տեսնել լուրջ պատրաստութիւն մը 1914ի Ռուսաստանի նախկին սահմանները անցնելու: (*)

(*) Արտաշէս Բարսեղեան «Հայրենիք» ամսագրի Ա. տարուամ թիւերուն մէջ տպուած իր «Կարսի Անկումը» յօդուածին մէջ գրած էր, որ մեմֆ սկսանք պատերազմը, որովհետեւ մեմֆ գրաւեցինք 01թիւն, որպէսզի կարենանք ծով դուրս գալ: Այս յայտարարութիւնը անհիշող է: Հայաստանի վարիչները աշխարհէ կտրուած երազատեսներ չէին, որ 15000 զինուորներով 01թիւն Տրապիզոն արշաւէին: Այսպիսի անպատասխանատու, բայց մեծ խօսքերու վրայ հիմնուած՝ բոլշեւիկները, 01թի գացող բանի մը վաշտերը ո՛չ միայն կը հասցնեն Տրապիզոն, այլ կը միացնեն անգլիական բանակին, կ'իջեցնեն կիլիկիա եւ կը հասցնեն Հնդկաստան, եւ բոլորը իրար շաղկապելով՝ Եւրոպայի կապիտալիզմի առաջապահուրիւնը մեզի կը վերագրեն, մեր վտանգը հասցնելով միմչեւ Մոսկուայի պատերուն տակ: Եթէ մէջ ընդ մէջ կենիմի եւ Մարքսի անունն ալ տուին, այդ կը դառնայ «գիտական» պատմական վերլուծութիւն:

Արևմտ. Հայաստանը նորակազմ հանրապետութեան անվիճելի մասը կը նկատուէր: Այդ իրաւունքը ո՛չ միայն Հայաստանի բարեկամներու եւ «սովորական» բարեմիտներու կողմէ ընդունուած էր, այլ ժլատ քաղաքագէտներու կողմէ իրապէս եւ իրաւապէս ճանչցուած էր: Այդ ժամանակուան քաղաքական ժխորին մէջ, անպակաս էին հայերուն շռայլուած խոստումները, որոնք միանալով հայկական միամտութեան եւ անհեռատեսութեան հետ՝ տեսակ մը անխախտ հաւատք ստեղծած էին ժողովուրդին մէջ, թէ երկար ու համբերատար սպասումներէ ետք, Դաշնակիցներու «հրաշագործ» ձեռքը պիտի դար իր արդար իրաւունքը վերահաստատելու իր հայրենի հողին վրայ:

Այսպիսով, մինչ Թուրքիան յոյսը դրած իր սեփական ուժերուն վրայ՝ իր տիրապետութիւնը կ'ապահովէր, հակառակ աննպաստ պայմաններու, Հայաստան՝ շլացած քաղաքական խիստ նպաստաւոր պայմաններէ՝ Դաշնակիցներուն հաւատալով, կը ստորագնահատէր իր սեփական ուժին կատարելիք գործը եւ կը սպասէր դիւանագիտութեան:

1920ի ամրան, քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը արդեօք կը թելադրէ՞ր Հայաստանին, որ ան ամէն զիջողութեան երթար:

Ո՛չ միայն այդպիսի հրամայական մը դոյութիւն չունէր, այլ պայմանները այնպէս մը դասաւորուած էին, որ Թուրքերու տեղի տալու մասին կասկածողներ չկային:

Պատկերը, մէկ քանի խօսքով, հետեւեալն էր.

Յունական բանակներ իզմիրը գրաւած եւ բաւական յառաջացած էին Փոքր Ասիոյ խորերը: Միլլի կառավարութիւնը յունական թարմ ուժերուն առջեւ տեղի կու տար: Թուրքիոյ դաշնակից Ռուսաստանը կը կըռուէր Վրանգելի բանակին եւ Լեհաստանի դէմ: Սեւրի

դաշնակիրը կու գար Հայաստանին տալու էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տրապիզոնի նահանգներուն մեծ մասը:

Այս դաշնակիրը ո՛չ միայն կը կրէր դաշնակից տասր պետութիւններու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներու ստորագրութիւնները, այլ այնտեղ իրենց ստորագրութիւնները դրած էին նաեւ Օսմանեան կայսրութեան Պոլսոյ կառավարութեան պատգամաւորները: Հայերը առաջին անգամն էր, որ այդպիսի դաշնակիր մը կը ստորագրէին եւ յոռետես ըլլալու պատճառներ չունէին: Ընդհակառակն, քաղաքական անցքերը կը նպաստէին, որ հայերը աչք զսցէին պատմութեան տուած դառն դասերուն վրայ: Անոնք կը հաւատային, թէ պիտի կըրնան անմիջապէս օգտուիլ այդ թուղթէ պէնքէն:

Մինչև 1920ի Օգոստոս 10, հայ քաղաքական շրջաններուն ծանօթ էին Հայաստանին տրուելիք հաւանական սահմանները, բայց միայն Սեւրի դաշնագրովն էր որ վերջնական հանդրուանի մը կը հասնէր Հայկական Դատը: Հարցը այժմ կը փոխադրուէր այլ դեմքի վրայ. ի՞նչ միջոցներով պէտք էր իրականացնել իրաւապէս ճանչցուած մեր իրաւունքները:

Դաշնակիցներէն եւ ո՛չ մէկը զինուորական օժանդակութիւն կ'ուզէր ցոյց տալ Հայաստանին, ստորագրուած դաշնակիրը ի կատար ածելու: Խնդիր էր գիտնալ, թէ հայկական բանակը պատրաստ էր այդպիսի պարտականութիւն մը զլուխ բերելու: Հայաստան շատ քիչ ժամանակ ունեցաւ չափելու իր ուժերը եւ պատրաստուելու միանկը կռուելու համար: Նախնական կրօնները արդէն սկսած էին: Ամերիկային կապուած յոյսերը ամենէն շատ վնասեցին հայերուն: Պատերազմի նախօրեակին միայն յայտնի կ'ըլլար, որ Ամերիկա պիտի չընդունէր Հայաստանի հոգատարութիւնը:

Սերի խորհրդածողովէն ետք, երկու ամսուան ընթացքին, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ բաւական խոշոր նշանակութիւն ունեցող դէպքեր տեղի կ'ունենային եւ իրենց հետեանքներով աւելի դառն տպաւորութիւն կը թողնէին Հայաստանի վրայ: Միլլի կառավարութիւնը, բնական է որ, քնացած չէր: Ինչ որ մենք հայերս գիտէինք, անոնք աւելին գիտէին: Թուրքիա կը տեսնէր որ իր նախապատրաստած ուժերը ջախջախուած էին: Անիկա անուղղակի սկսած էր պատերազմը եւ Հայաստանի ապստամբ շրջաններու տապալումով, Թուրքիան էր որ կը յաղթուէր: Հայաստանը կարող էր իր հետ լուրջ դործ ունենալ: Իսկ Սերի դաշնագրով Հայաստանը այնպիսի՝ իրական վտանգ մը կը կազմէր Քեմալիստանի համար:

Սակայն, Միլլի կառավարութիւնը հայերէն առաջ ճշգրտած էր Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ դիրքը. գիտէր, որ Ամերիկան այդ հոգատարութիւնը պիտի չստանձնէր, որ Լոյս ձորճը աւելի շատ կը մտահոգուէր Անգլիոյ անգործներով, քան Հայաստանին անմիջական օգնութիւն մը ընելու խնդրով: Այսպէս, Դաշնակիցներու ատմները հաշուելէ զատ, Թուրքիա կը տեսնէր իրեն համար խիստ նպաստաւոր դասուորումներ, որոնց մասին Հայաստան միայն պատերազմի երկրորդ եւ երրորդ շարթուն կ'իմանար, այն ալ շատ կիսատ ձեւով, մեր հաղորդակցութեան վատ պայմաններուն պատճառով: Վրանգելեան զօրքերը, չլիմանալով կարմիր բանակի հարուածներուն, Սեւ ծով կը թափուէին: Լեհաստանի ղէմ սկսուած պատերազմը դադրած էր: Յունաստանի ընտրութիւնները Վենիզելոսի իշխանութեան վերջ կու տային. ու այդպիսով Փոքր Ասիոյ ճակատին վրայ զինուորական գործողութիւնները մի առժամանակ կը դադրէին:

Միլլի կառավարութիւնը այս վայրկեանը յարմար

դատու յարձակելու Հայաստանի վրայ, իր թիկունքը ապահովելու համար: Տարի մը անցնելէ ետք միայն յունական բանակը յառաջացու մինչեւ Անգարայի դուռները, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը բաժնուած էր արդէն Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի միջև:

Միլլի կառավարութեան համար նախապէս որոշուած եւ բացարձակ անհրաժեշտութիւն մըն էր Հայաստանի ղէմ ուժեղ գործողութիւն մը սկսելու եւ Սերի դաշնագիրը ջնջելու քայլը: Արդէն Ռուսաստան եւ Տաճկաստան միեւնոյն ժամանակ յայտարարած էին, որ իրենք Սերի դաշնագիրը չեն ճանչնար եւ չեղեալ կը համարեն զայն: Երբ Ռուսաստան ո'չ միայն կը քաջալերէր Թուրքիան պատերազմելու համար, այլեւ անոր կ'օգնէր փողով եւ ռազմամթերքով, Քեաղիմ Գարայէքիբի փաշան ի՞նչ պատճառով պիտի չյարձակէր Հայաստանի վրայ, անկէ ո'չ միայն խլելու Արեւելեան նահանգներու ժառանգական իրաւունքը, այլեւ իրականացնելու Բրեստ-Լիթվոյի դաշնագիրը:

Արդեօք Թրքական այս ծրագիրները շուրջ ձգելու համար միջոցները ունէ՞ին հայերը: Փաստերով պիտի տեսնենք, յետագային, որ Ֆիզիքական միջոցներ չունէինք: Իսկ զիւրանալիտական միջոցները շատ քիչ բան կրնային խոստանալ Անգարային, որ ան այնքան կարեւոր ձեռնարկ մը չուզէր զլուխ բերել:

Շատեր կը հաւատան, որ, եթէ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութիւնը ցանկանար համաձայնութեան մը դալ քեմալականներու հետ, Հայաստան պիտի չենթարկուէր յետագայ աղէտներուն: Այս հատաբար աւելի կը զօրանայ, երբ ան կը կապուի Ա. Խատիսեանի Պոլսոյ այցելութեան հետ: Խատիսեան՝ Պոլ-

ուէն անցած ժամանակ, թրքական շրջանակները զգացրին, որ տուած էին իրենց դժգոհութիւնը, թէ Ա. Խատիսեան այցելած էր օտար պետութիւններու ներկայացուցիչներուն, իսկ թրքական կառավարութեան որեւէ այցելութիւն չէր տուած:

Այս դժգոհութիւններէն զատ թուրքերը հասկցուցած էին, որ կարելի պիտի ըլլար որոշ համաձայնութեան մը գալ հայերու հետ, եթէ անոնք ուզէին այդ հարցը միայն թուրքիոյ հետ կարգադրել եւ հեռացնել օտար միջամտութիւնները: Թուրքերը հայկական հարցը կը նկատէին թուրքիոյ ներքին խնդիրներէն մէկը եւ կարիք չէին տեսներ արտաքին միջամտութեան ճիշդ նոյն հոգեբանութիւնը տիրական կը մնար, ինչ որ թուրք ղեկավարները ունէին 1908ին եւ 1913ին, երբ ինդիքը կը դառնար զաւտաներու եւ նահանգներու վարչութեանց իրաւասութիւնը ընդլայնելու շուրջ:

Այդ առն, տիրող կարծիքը այն էր, թէ Պոլսոյ կառավարութեան հետ եղած համաձայնութիւն մը, Անդարայի կառավարութեան հետ համաձայնութեան մը համազօր էր: Շատեր կը կարծէին, թէ կարելի պիտի ըլլար Պոլսէն քաջուած հեռագրով մը զազրեցնել Գարապէտի ղեկավարական զործստութիւնները: Այս պատմութիւնները իրենց սկիզբը կ'առնեն Ա. Խատիսեանի Պոլիս գալու թուականէն եւ կը զարգանան մինչեւ անոր վերադարձը, որ կը զուգադիպէր Սեպտեմբերին սկսած քեմալական պատերազմին: Թուրքերը այդ ժամանակաշրջանին բաւական ճկուն շարժումներու մէջ էին, որովհետեւ կը գտնուէին Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան նախօրեակին:

Ճիշդ է, որ Ա. Խատիսեանի անցած ժամանակ Անդարայի հետ կապ ունեցող քանի մը թուրք քաղաքական գործիչներ ուղած էին տեսնել ղեկը: Անկէ յետոյ, անոնք շարունակեցին իրենց յարաբերութիւնները

հայ քաղաքական շրջանակներու հետ, միշտ ալ ընդհանուր եւ անորոշ առաջարկութիւններէ անդին չանցներով: Ա. Խատիսեանը հայկական կառավարութեան արտօնութիւնը չունէր բանակցութիւններ վարելու: Անդին կար հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը, որ պաշտօնապէս հրաւիրուած էր մասնակցելու Սեւրի խորհրդածափին, եւ անոր վերապահուած էր քաղաքական յարաբերութիւններու գործը:

Անդարա, եթէ ուզէր, բոլոր տեսակի հնարաւորութիւններն ունէր իր ներկայացուցիչներու միջոցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ տեսակցելու եւ եզրակացութեան մը գալու:

Սեւրի դաշնագիրը ստորագրելու ժամանակ, Հայաստանի Հանրապետութեան ոչ մէկ ներկայացուցիչ պիտի չլինար անջատուիլ դաշնակից պետութիւններէն եւ հայկական հարցը լուծել թուրքիոյ հետ միս միտակ:

Թուրքիան, եթէ իր անցեալ փորձառութիւններէն օգտուելով՝ անջատ հաշտութեան ճանապարհը կը բռնէր, փոտահ էր, թէ պիտի յանդէր շահաւէտ եզրակացութեան մը:

Միջազգային քաղաքական կացութիւնը երբեք թոյլ չէր տար, որ հայերը ամբողջ Եւրոպայէն եւ Ամերիկայէն երես դարձնէին եւ իրենց բախտի տնօրէնութիւնը յանձնէին թուրքերուն, որոնք կ'ընդունէին Հայաստանի մը գոյութիւնը, պայմանաւ որ անոր ընդարձակութիւնը 1914ի սահմանները չանցնէր (չմտնալով միշտ յիշատակել նաեւ Բրեստ-Լիթովսքի սահմանները): Իսկ Արեւմտեան Հայաստանի մասին խօսք անդամ լսել չէին ուզիր: Բանակցութեան թելը չկրտրելու համար՝ թուրքերը «Սահմանային Սրբազրութիւններու» կ'ակնարկէին եւ այդ խնդիրը «Թուրքիոյ

ներքին հարցերէն մէկը» կը նկատէին, ամենէն շատ պնդելով, որ օտար ո՛րեւէ միջամտութիւն մերժուէր:

Յետագայ բաղձաթիւ փորձեր եկան ապացուցանելու, որ, եթէ նոյն իսկ Հայաստանը որեւէ համաձայնութեան դար թուրքիոյ հետ, այդ համաձայնութիւնը առ ոչինչ պիտի համարուէր Անդարայի յաղթական կառավարութեան կողմէ: Էնվէր-Քալէաթեան թուրքիան, ժամանակին, որոշ հարկադրանքներու տակ՝ ընդունեց փոքրիկ Հայաստանի մը գոյութիւնը: Իսկ եթէ պարագաները իրենց համար ուշացնէին այդ նպատակները վայրկեանը, իրենք ապահով էին, որ այդ նեղ սահմաններու մէջ Հայաստանը երբեք վտանգաւոր պիտի չլինար ըլլալ իրենց համար: Քեմալական կառավարութիւնը այդ խնդրին մէջ, ճշգրիտ հետեւող մըն էր իր նախորդներուն:

Ա. Պատիսեան երբ իր պտոյտէն վերադարձած էր Պոլիս, թրքական շրջանակները կարծիք յայտնած էին, որ կարելի է հաշտութեան եզր մը գտնել հայերուն հետ, եթէ անոնք համեստ սահմաններով գոհանան եւ չպնդեն Սեւրի դաշնագրի գործադրութեան վրայ: Այս հետապնդումները կ'ըլլային այն օրերուն, երբ Ուիլսոնը, որպէս վերին իրաւարար, պիտի ճշդէր էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգներուն սահմանները:

Պատիսեան այդ անորոշ առաջարկին անորոշ վերաբերմունք մը ցոյց տուած էր, որպէսզի կարողանար Հայաստանի կառավարութեան հետ խորհրդակցել: Անոր վերադարձը Հայաստան՝ կը զուգահիւսէր հայ-թրքական պատերազմին: Այս դէպքը աւելի կը զօրացնէր Պատիսեանի տրամադրութիւնը թուրքերուն հետ անմիջական բանակցութեան մը սկսելու:

Հայաստանի կողմէ սկսուած յաջող բանակցութիւն մը թրեւս կարենար կարճ ժամանակով յետաձգել թրքական յարձակողականը: Սակայն, անպատճառ, ան տեղի պիտի ունենար այն հիմնական սարքերութիւններու բերումով, որ կային թուրքիոյ եւ Հայաստանի ձգտումներուն միջեւ: Հայերը Սեւրի դաշնագրի իրականացումը կը պահանջէին, իսկ քուրճերը Բրեստ-Լիթովսկի դաշնագրով նախատեսուած սահմանները իրենց Ազգային ուխտին մաս կը նկատէին: Ասկէ աւելին, Կարաւր-Նախիջեւանը Հայաստանէն բաժնելով, անկախ հանրապետութիւն մը կ'ուզէին հռչակել:

1915 թուականի ահռելի ջարդերը եւ 1918ի յաղթական արշաւանքը կովկասի վրայ, թուրքերու մէջ ստեղծած էր այնպիսի մտայնութիւն մը, որ բնաւ չէր ուզէր հաշտի տունը հայերը: Այս յաղթական տրամադրութիւններով տողորուած ի՞նչ բանը պիտի ստիպէր թուրքերը զիջող ըլլալ հանդէպ Հայաստանի, որ Սեւրի դաշնագրով տէր կը դառնար Արեւելեան չորս նահանգներուն:

4

Հ Ա Յ - Ռ Ո Ւ Ս Ա Կ Ա Ն

Յ Ա Ր Ա Բ Ե Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Հայ-թրքական պատերազմի զրգապատճառներուն մեծ մասը պէտք է փնտոել ոռու-թուրք յարաբերութիւններուն մէջ:

Թուրքիոյ անմիջական մտահոգութիւններէն մէկն էր որեւէ ձեւով իրականացնել Բրեստ-Լիթովսքի դաշնագիրը:

Ռուսաստան թէ՛ Տրապիզոնի մէջ՝ 1919ին եւ թէ՛ Մոսկուայի մէջ՝ 1920ին շեշտած էր, որ ոչինչ դէմ պիտի չունենար, եթէ Թուրքիան վերականգնէր այդ սահմաններուն մէջ: Այս ցանկութիւնը աւելի հեշտորէն կ'իրականանար, երբ Ռուսաստան հիւսիսէն ճնշէր Կովկասին, ու Թուրքիոյ ձեռքերը ազատ ըլլային գործելու տկարացած հանրապետութիւններուն դէմ:

Դեռ 1918ի վերջերէն սկսած, երբ թուրքերը պարտուեցան եւ Մոնտրոսի զինադադարը կնքուեցաւ, Իթթիհատ կուսակցութեան ղեկավարները անմիջապէս անցան Գերմանիա եւ Ռուսաստան, ու քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ մտան անոնց հետ:

Քեմալական շարժումը հազիւ սկսած՝ թուրքերը արդէն կրցած էին լեզու գտնել բոլշեւիկեան Ռուսաստանի հետ: Ռուսաստան Անատոլուի մէջ սահմանափակուած պետութիւնը «Յեղափոխական Թուրքիա» կ'անուանէր: Փաշաները բոլշեւիկներու հետ «ընկեր» բառով կը խօսէին. իսկ էնովէր Պաքուի միջազգային համադրումարին մէջ Արեւելքի ճնշուած աշխատաւորութիւնը կը ներկայացնէր: Գ. Միջազգայնականը իր հոփանաւորութեան տակ կ'առնէր Միլլի «յեղափոխական» աշխատանքը, հոյ չէ թէ կոմունիստ գործիչներ կը զնդակահարուէին Անգարայի կարգադրութեամբ:

Փաշաներուն բնաւ չյարմարող այս կարմիր շապիկները հազած Թուրքիան կը յենէր ըմբոստ եւ հսկայ Ռուսաստանի վրայ: Ռուսաստան ամբողջ աշխարհին դէմ պատերազմ յայտարարած էր. իսկ այդ աշխարհի հզօրները Թուրքիան տնտեսապէս իրենց ճանկերուն մէջ առած էին եւ կ'ուզէին հողային անդամահատութեան ենթարկել զայն: Եթէ Անգարա պէտք ունէր կծկուելու հիւսիսային ահռելի արջին կողքը՝ միւս գաղաններէն ինքզինք փրկելու, Մոսկուա աւելի մեծ կարիք մը կը զգար Թուրքիան ոտքի հանելու եւրոպա-

կան պետութիւններու դէմ, չափով մը թեթեւցնելու համար իր դէմ այնքան խստորէն գործադրուած պարտումը:

Ռուսաստան 1919ին դրեթէ բոլոր ճակատներուն վրայ, յարձակողականի սկսած էր եւ 1920ին աւելի մեծ յաջողութեամբ կը շարունակէր: Այդ ընդհանուր կոիւնի մէջ Թուրքիան ամենապօրեղ գործիքն էր Ռուսաստանի համար: Եւ պէտք է խոստովանիլ, որ բոլշեւիկեան Ռուսաստանը այդ գործիքը զիտցաւ օգտագործել վարպետօրէն:

Բնական է, որ այս երկու պետութիւններու միջեւ կատարուած լարախաղացութիւնները երկու կողմին ալ ծանօթ են: Երկու կողմերն ալ ժամանակաւոր, բայց անմիջական եւ կենսական շահեր ձեռք կը ձգեն իրենց այդ «բարեկամութեամբ»: Իսկ ներքնապէս հեռաւոր ապագայի մութ ծրագիրներ կը սնուցանեն: Մէկուն երայնները կը հասնին մինչեւ Թուրքիստան, մէջը առնելով կովկասեան եւ պարսկական Ատրպէյճանները: Միւսը՝ «մօտուոր օրերու» խնդիր մը կը նկատէ Թուրքիան խորհրդային դառնալու հարցը:

Ի հարկէ լաւ կը խնդայ ան, ով որ վերջը կը խընդայ: Ապագա՛ն միայն կրնայ այս երկուքէն մէկը իրաւացի հանել...

Այս փոխյարաբերութիւնները, իրենց անմիջական արդիւնքներով, հայ ժողովուրդին համար աղիտալի եղած են: Թուրքիա պէտք ունէր տկարացնելու Հայաստանը, որ Դաշնակից պետութիւններու քաղաքականութեան կը հետեւէր եւ շատ բան ունէր անկէ ժառանգելու: Իսկ Խորհրդային Ռուսաստան բնաւ չէր ցաւէր, որ հայերը կը մնասուէին, անոնց տկարութիւնը «համաշխարհային բուրժուազի» տկարացում նկատելով: Եթէ Թուրքիան, առանց հայերը ջարդելու, շարունակէր իր ծառայութիւնը մատուցանել Ռու-

սաստանին, անշուշտ որ այս վերջինը պիտի չպահանջեր անպայման հայերը ենթարկել այդ աղէտին:

Սակայն, եթէ թուրքերը իրենց ծառայութեան համար պահանջէին, որ հայկական վտանգը իրենցմէ հեռացուի, որպէսզի իրենք կարենան եւրոպական աշխարհակալութեան դէմ կռուիլ, այդ պարագային, Հայաստանի զոհուիլը անհրաժեշտ կը դառնար «համաշխարհային յեղափոխութեան» համար և ի՞նչ խօսք, որ «մարդկութեան երջանկութեան» համար այդ զոհը ոչինչ բան մըն էր ա՛յն Ռուսաստանի աչքին, որ արդէն 8 միլիոնէ աւելի զոհ տուած էր այդ ճամբուն վըրայ:

Եւ իրօք, Լենին ու իր հայ հետեւորդները, առանց քաջուելու, յայտարարեցին, որ հայ ժողովուրդը կարող է կորչիլ «յեղափոխական» գործի յաջողութեան համար:

Մեզի՛ հայերուս ի՞նչ կը մնար ընելու: Ինչպէս վերը պարզեցինք, թուրքիայէն բան մը չունէինք սպասելիք, բացի անձնատուութենէ մը, այն ալ մեր կանգուն եւ քաղաքանապէս յաջող օրերուն:

Մեր դէմքը շատ յոյսերով դարձուցինք դէպի հիւսիս: Սակայն, Ռուսաստանի հաշիւները այլ կերպ դասաւորուած էին: Շատ զիջումներ հարկաւոր էր ընել Անգարային, զայն աշխարհի դէմ գործածելու համար: Իսկ մենք հայերս չունէինք որեւէ փոխարինող բան Ռուսաստանին տալու, որպէսզի անոր դաշնակից նըկատուէինք: Մենք այն գործիքը չէինք, ինչ որ կը ներկայացնէր թուրքիան:

Արդէն Տրապիզոնի մէջ կնքուած ուսեւթուրք դաշնագրութիւն մը ունէին անոնք, եւ սերտ կապով մը միացած էին: Այդ դաշնագրութիւնը ուղղուած էր Դաշնակիցներու եւ անոնց օժանդակ բոլոր ուժերուն դէմ: Այդ օժանդակ ուժերէն մէկն ալ փոքրիկ անկախ

Հայաստանն էր:

1920ին, երբ Լ. Ծանթի նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը զնաց Մոսկուա վերջնական հաշտութիւն կնքելու Ռուսաստանի հետ, Անգարայէն թրքական պատուիրակութիւն մը եկած էր այնտեղ, որուն հետ Չիչերին կրցաւ սերտ յարաբերութիւն վերահաստատել, թուրքիոյ տալով ազատ գործելու իրաւունք իր արևելքեան սահմաններուն վրայ:

Ծանթի պատուիրակութիւնը առաջին շարաթ կըրցած էր տեսնուիլ Ռուսաստանի արտաքին գործերու վարիչ Չիչերինի հետ: Այս տեսակցութենէն յետոյ, Ծանթի պատուիրակութիւնը բաւական երկար ժամանակ ի դուր սպասեր էր կրկին ընդունուելու Չիչերինի կողմէ, գրական լուծումի մը յանգելու համար: Եւ օրին մէկն ալ, երբ թուրքերու հետ համաձայնութեան եկած էին, արտաքին գործաւարութիւնը կը յայտնէր, թէ տեսակցաներու տարրերութիւն կայ արծարծուած խնդիրներու միջեւ ու այդ խնդիրները պէտք է լուծուին Հայաստանի մէջ բանակցութիւնները շարունակելով, որուն համար պատգամաւորութիւն մը չուտով ճամբայ պիտի ելլէր Լըզրանի նախագահութեամբ:

Ինչի՞ մէջ կը կայանային Ռուսաստանի պահանջները:

Աւելորդ կը գտնեմ վերարտադրել այն խօսակցութիւնները, որոնք զիւանապիտական մարզանքներ են՝ իրական նպատակները թաքցնելու համար: Այդ բանակցութիւններու մասին հայ մամուլը բաւական արձագանգ տուած է:

Երկու խօսքով պիտի ընդգծեմ Ռուսաստանի առաջարկներու էութիւնը, մերկացնելով զայն բառերու եւ նախագասութիւններու անիմաստ զեղեցկութիւններէն. — Հայաստանը պարտաւոր էր ինքզինք յայտարարել Խորհրդային պետութիւն, ու անոր հետեւանքով

միացած՝ Խորհրդային Ռուսաստանին, մնացածը անկէ յետոյ կու գար:

«Անկախութիւն» կ'ուզէք, այդ կը տրուէր: Սահմաններու ընդլայնումը ձեզ կը մտահոգէ, հոգ մի՛ ընէք. սպառազին այդ անպայման տեղի պիտի ունենայ: «Յեղափոխական Թուրքիան» շուտով պիտի գիմէ դէպի խորհրդայնացում. այդ պարագային սահմանային բոլոր վճճերը կը կարգադրուին այնպէս, ինչպէս կարգադրուած են Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հայաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող նոյնանման խնդիրները: Առ այժմ դանապան պահանջներ ընելու ատենը չէ: Այժմ ընդառաջ պէտք է երթալ բոլոր այն պահանջներուն, որոնք կը զիրարցնեն «համաշխարհային սոցիալիստական յեղափոխութիւնը»:

Այս բոլոր «առաւելութիւն»ները Հայաստանին տարով, Ռուսաստան կը պահանջէր, որ ան յայտարարէր, թէ ինք կը հրաժարի Սեւրի դաշնագրէն, կը մերժէ Դաշնակիցներու միջամտութիւնը Հայկական Հարցի մէջ եւ միակ իրաւարար կ'ընդունի Ռուսաստանի Ս. Խ. Հանրապետութիւնը:

Այս մենաշնորհը շատ մեծ արժէք ունէր Ռուսաստանի համար: Բրեստ-Լիթովսքի սահմանները պիտի վերականգնէր, եւ իր իրաւարարի առաւելութիւնները պիտի ծախէր Թուրքիոյ, անկէ պահանջելով, որ պատերազմը շարունակէ իմրերիստներուն դէմ:

Արեւելքի «Յեղափոխութեան» համար բոլշեւիկները ճանապարհ կը պահանջէին: Հայաստան կը մերժէր հրաժարիլ իր անկախութեան եւ ազգային դատէն:

Այս հիմնական վերապահութենէն դատ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը կ'ընդունէր Ռուսաստանի օժտանկալութիւնը այնպէս, ինչպէս միւս պետութիւններունը. կը յայտարարէր իր բացարձակ չէզոքութիւնը քաղաքական մրցակցութեանց մէջ եւ որոշ պայման-

ներով՝ պատրաստակամութիւն կը յայտնէր Հայաստանի ճանապարհները ազատ ու բաց պահելու Ռուսաստանի առջեւ:

Բայց, ինչպէս վերը ըսինք, էութիւնը այս չէր:

Հայաստանի ընդառաջացումները բաւականութիւն չէին տար Ռուսաստանին, որ այդ ժամանակ պէտք ունէր Արեւելքի չորս կողմը պատերազմներ բռնկեցնելու եւ սարսափի մատնելու Եւրոպան: Իսկ Հայաստան բոլորովին անպատրաստ էր նման արկածախնդրութեան մը մէջ մտնելու:

Հայաստանին խորհուրդ կը տրուէր ձեռք քաշել իրական բոլոր առաւելութիւններէ եւ սպասել սպառազին: Ռուսաստան շատ հանդիստ խղճով կ'արտասանէր այդ վճիռը, վստահ ըլլալով, որ ինք կարող էր օր մը Տաւրուսեան լեռնաշղթայէն անցնիլ՝ առանց հայերու օժանդակութեան: Հետեւաբար ինչո՞ւ աճապարել. ո՞վ որ մնար, այդ օրը պիտի տեսնէր:

Խորհրդային Ռուսաստանի համար բանակցութիւններ վարելը եւ դաշնագրութիւններ ստորագրել ու չյարգելը տեսակ մը զիւնանդիտական խաղեր են դարձեր, որ հետզհետէ զիւնանդիտական նոր ուղղութիւն մը կը դառնար:

Հայաստանի առջեւ պայման դրուած էր հրաժարիլ իր անկախութենէն եւ Տաճկաստանի խնդիրը նրկատել «յեղափոխական» Թուրքիոյ դործը, որ ըստ Ռուսաստանի կը կարգադրուէր ու կը վերջանար, եթէ կոպկաս սպաստանած 300,000 տաճկահայերը վերադառնային բնակելու Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգներուն մէջ եւ վայելէին «նոր ու յեղափոխական» Թուրքիոյ հովանաւորութիւնը:

Անշուշտ Ռուսաստանը իր սպառազին հաշիւները գիտէր, եւ այժմ ալ գիտէ: Սակայն, մենք ներկայ պատմական դէպքերը չենք քննարկում Ռուսաստանի սպառազին

զարգացման տեսակէտով, այլ նկատի ունինք Հայաստանի անկախութեան եւ հայ ժողովուրդի ազատ հաւաքականութեան շահերը: Եթէ իրերը այնպէս դասաւորուին, որ կէս դար յետոյ, Ռուսաստանը Միջերկրականի եզրերէն բխէ, եւ սակայն հայ ժողովուրդի վերջին մնացորդներն ալ կոտորուած ըլլան, այն ատեն ճիշդ է, որ Թուրքիան կը կործանի: Բայց Հայաստանի մը տեղ՝ դատարկուած լեռնաշխարհ մը կը մնայ. իսկ հայերու փոխարէն՝ թափառական խաշնարածներ:

Բնական է, որ մեր վէճը այն մարզոց հետ չէ, որոնք հայ ժողովուրդը սղջ-սղջ զոհ բերել կ'ուզեն Ռուսաստանի յեղափոխութեան:

* *

Այն հոգեբանութիւնը, որ հայ ժողովուրդին մէկ մասը կը մղէ կարծելու, թէ հայ-թրքական պատերազմի նախօրեակին կարելի էր Ռուսաստանի հետ համաձայնութեան մը գալ եւ հակառակ արդիւնքներ բուտանալ, այսօր իսկ հայութիւնը կ'առաջնորդէ դէպի նոր սխալներ, առանց իրական տուեալներու:

Մենք յայտնեցինք արդէն, որ անմիջական եւ իրական շահեր կային 1920ին, որ անկարելի կը դարձնէին հայերուն օդտակար հասկացողութեան մը գալ Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ հետ: Որովհետեւ ասոնք զինուորական եւ քաղաքական դաշնակիցներ էին:

Ինչպէս տեսանք, զլիաւոր եւ կենսական խնդիրներու շուրջ Հ. Հ. չկարողացաւ Ռուսաստանի հետ համաձայնութիւն մը դոյալնել:

Քննելով Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական կացութիւնը եւ պատկերացնելով Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ փոխյարաբերութիւնը Հայաստա-

նի հետ՝ հետեւեալ ամփոփ եզրակացութիւնները կարող ենք հանել.

1.— Հայաստանի եւ Ռուսաստանի միջեւ հիմնական համաձայնութիւն մը չէր կրնար կնքուիլ, նկատի ունենալով, որ նախ, Ռուսաստան մինչեւ 1919ի վերջը մեզմէ շատ հեռու էր, եւ յետոյ՝ այդ բանի մէջ Ռուսաստան կենսական շահ մը չունէր: Իսկ եթէ որեւէ համաձայնութիւն կնքուած ալ ըլլար, օգուտ մը պիտի չտար հայ-թրքական յարաբերութիւնը բարւոքելու խնդրին մէջ:

2.— Ռուսաստանը քաղաքական մեծ շահերով կապուած էր Թուրքիոյ, եւ իրարու յաջորդող դաշնադրերով ո'չ միայն զայն քաջալերած էր Հայաստանը տկարացնելու, այլ Զանդեկուր-Նախիջևեանի գծով սկիի եւ ոսղմամթերք հասցուցած էր Գարապեքիին, որ մէկ-երկու ամիս շանցած՝ այդ զէնքը կը գործածէր Հայաստանի դէմ:

3.— Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1920ի ամբան անցած էր երկրի ներքին վերաշինութեան: Սերի դաշնադրի ստորագրութենէն ետք, աւելի ինքնամփոփուելու եւ իր ներքին ուժերը կազդուրելու ստիպուած էր: Սակայն, Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ քաղաքական ուղին Հայաստանը կը դնէր սպասողական ջղալին վիճակի մը մէջ: Հայաստանը իր չէզոքութիւնը կը խախտէր, երբ հարկ կ'ըլլար իր անկախութիւնը պաշտպանել յարձակումներու դէմ:

4.— Թուրքիա արդէն պատրաստուած էր Հայաստանը հարուածելու: Յարմար վայրկեանը հասած նրկատեց 1920ի Սեպտեմբերը, երբ Յունաստանի յարձակողական դադար գտած էր, Ռուսաստանը վրանդեկեան ուժերուն վերջ կու տար եւ Արեւմտեան ճակատի վրայ սկսուած պատերազմը կը զողորեցնէր՝ ընդհանուր յեղափոխութիւնը բռնկեցնելու նոր ճանապարհ-

ներ որոնելով: Ռուսաստանը իր ուժերու մէկ մասը կը փոխադրէր Արեւելքի մէջ յեղափոխական արշաւանքներ կատարելու՝ այդ կողմէ Եւրոպան սարսափեցնելու նպատակով: Համաշխարհային յեղափոխութեան այս պատերազմներուն մէջ, Ռուսաստանի կարմիր բանակները յառաջապահներու դերը կը կատարէին: Իսկ Թուրքիան կու գար իր զէնքի ուժով Հայաստանն ու Վրաստանը սմբեցնելու՝ մէկ քարով երկու թռչուն զարնելու մտքով: Մէկ կողմէ՝ Թուրքիա Ռուսաստանին կը բերէր իր զինական օժանդակութիւնը եւ Արեւելքի մէջ կը ջատկաբեր Դաշնակիցներու կողքին կեցած փոքր պետութիւնները՝ արժանանալով Գ. Միջագայնականի դովեստին. միւս կողմէ՝ տարիներով սընուցուած թուրանական երազները կ'իրականանային այդ քայլերով: (*)

5.- Ծագելիք պատերազմը արգիլելը Հայաստանէն կախուած չէր: Քաղաքական կացութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան անպայման պիտի պայթէր, բայց ինչ որ աչքի կը գարնէ, այդ այն է, որ Հայաստանը իր ներքին կեանքը պէտք եղածին չափ չէր կրցած կազմակերպել եւ զինուորապէս անպատրաստ էր քրքական յարձակումները զիմագրաւելու:

(*) 1920 Գեկտեմբեր 12ին երբ Ս. Տէր Գաբրիէլեան եւ Մուսեան կը ներկայանային Լեմինին Հայաստանի վիճակը պարզելու, Ռուսաստանի տէրն ու տիրակալը շատ պազարիւնութեամբ կ'ըսէր. «Ձեր դժուարութիւնն այն է որ համաշխարհային յեղափոխութեան ֆրոնտներին մէկն անցնում է Հայաստանի վրայով»։ Եւ նոյն հոգեկան համզուտութեամբ կ'աւելցնէր՝ երբ իբժմ օգնութիւն կը խնդրէիմ. «Մեզ իմքներս դժուար դրութեան ենք»։ պարզ է եզրակացութիւնը...

* *

Անպարտայի կառավարութեան արտաքին գործավար Պեքիր Սամին իր կառավարութեան կողմէ ծանուցադրով մը, Յունիս 24ին, կը դիմէր Հայաստանի Հանրապետութեան, յայտնելով որ երեք օր առաջ Արեւելեան ճակատի հրամանատար փաշան զիմած է Հայաստանի զօրքերու զլիսաւոր հրամանատարին, ինչդրելով որ դադրին հայաժանքները թուրք եւ իսլամ ժողովուրդին դէմ եւ այդ ծանուցադրին պատասխանը չէ ստացած:

Պեքիր Սամին շեշտելով նոյն ինչդրին վրայ, կը պահանջէր, որ հալածանքները վերջ գտնեն եւ զրաւուած վայրերը դատարկուին: Հայաստանի կառավարութեան կողմէ սպարապետը պատասխանած էր, որ այդ վայրերը Հայաստանի սահմանին մէջ կ'իյնան եւ թէ տեղական ազգաբնակչութեան ինչդրանքով մեր զօրքերն ու վարչութիւնը այդ վայրերը մտած են կարգ ու կանոն ստեղծելով հոն:

Թուրքիոյ արտաքին գործերու նախարար Պեքիր Սամին երկրորդ ծանուցադրով մը, որ վերջնադրի բընոյթ ունէր, կը յայտնէր, թէ թուրքերը կը փափաքին համաձայնութեան մը պալ հայ ժողովուրդին հետ, որ հայերը սխալ կ'ընեն ճնշում ի դործ դնելով թուրք եւ իսլամ ազգաբնակչութեան վրայ, որ Օլթիի, Արտահանի շրջանները Թուրքիոյ կը պատկանին եւ կը հրաւիրէր Հայաստանի կառավարութիւնը Բրեստ-Լիթովսքի եւ Պաթումի դաշնադրերու հիման վրայ բանակցութեան սկսիլ, եւ դատարկել զրաւուած վայրերը, եւ ետ քաշուիլ մինչեւ Ախուրեան գետը, այն ժամանակ, երբ 10 - 15 օր յետոյ պիտի ստորագրուէր Սեւրի դաշնագիրը:

Շատեր, այդ օրերու ցուցական պատմութիւնը գրի առած ժամանակ, բնաւ չեն անդրադառնար կապ

մը գտնելու Անդարայի կառավարութեան քայլերուն եւ Սեւրի բանակցութիւններուն միջեւ :

Հայաստանի կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարի օգնականը եւ միեւնոյն ժամանակ ընդհանուր քարտուղարը իր կառավարութեան կողմէ 1920 Յուլիս 28ին կը պատասխանէր Անդարայի կառավարութեան, թէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ գտնուած թուրքերը որեւէ հալածանքի ենթակայ չէին եւ կ'օգտուէին քաղաքացիական բոլոր իրաւունքներէն, աւելցնելով, որ դրաւուած վայրերը Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը մտնեն եւ որեւէ միջամտութիւն մեր ներքին գործերուն, միջազգային օրէնքով, աննախընթաց է : Օլթին եւ Արտահանր թէ՛ իրական եւ թէ՛ իրաւական կերպով Հայաստանի անվիճելի հողամասերն էին : Ծանուցադիրը կ'աւելցնէր, որ Բրեստ-Լիթովսքի եւ Պաթումի գաշնադրերը Հայաստանի համար ի դօրու չեն, որ Հայաստանը թուրք ժողովուրդին հետ սիրով համաձայնութեան մը կրնայ գալ, եթէ թրքական կառավարութիւնը ուղէ ճանչնալ մեր անվիճելի իրաւունքը թրքահայաստանի վրայ եւ այդ սահմաններուն շուրջ խօսի մեզի հետ :

Թուրքերը առանց երկար սպասումի, առանց պաշտօնական պատերազմ յայտարարելու, զինուորական գործողութիւններու սկսան Սարիղամիշի ճակատին վրայ : Այդ ծանուցադրէն առաջ ալ թրքական կանոնաւոր ուժերը Սարիղամիշի եւ Կողբի ուղղութեամբ յարձակումներ գործած էին Հայաստանի գօրքերուն դէմ :

Այժմ տեսնենք այդ պատերազմի գործողութիւնները եւ պատկերացնենք անոր հետեւանքները, որոնք գերազանցապէս կը բնորոշեն Հայաստանի ներքին կեանքը : Երբ Հայաստան Կարսի տակ պարտուեցաւ,

ընդհանուր յուսարեկում առաջ եկաւ հայ կեանքին մէջ :

Առարկայական քննութիւն մը աւելի արդար եզրակացութիւններու պիտի բերէ մեզ, քան այն վերի վարոյ գնահատումները եւ մեղադրանքները, որոնք կատարեալ անդիտութեան եւ յուսահատութեան արդիւնք էին :

Բ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՅԹՈՒՄԸ

Թրքական բանակի վերին հրամանատարութիւնը երբ տեսաւ, թէ հայկական բանակը մեծ յաջողութեամբ վերջ տուաւ ո՛չ միայն բոլշեւիկեան խռովութեան, այլեւ թաթարական ապստամբ ու ամրացած շրջաններուն, աճապարեց նախաձեռնութիւնը վերցնել իր վրայ՝ Հայաստանը դնելու այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ Սեւրի դաշնագիրը դառնար անգործադրելի, կամ ժամանակի մը համար՝ յետաձգուած:

Թրքական կանոնաւոր զօրքերու առաջին յարձակողականը սկսաւ Օդոստոսի վերջերը Սարիղամիշի եւ Օլթիի ճակատներուն վրայ: Նման յարձակողական մըն ալ ըրին Կողքի ուղղութեամբ, հանդիպելով հայկական բանակի յարձակողականին, որ նպատակ ունէր Կողքի աղահանքերուն գրաւումը: Թուրքերը նոր զօրք զըրկած էին օգնելու Կողքէն փախչողներուն, եւ մասնաւորաբար թրքական սպաններ եկած էին կազմակերպե-

լու եւ ամբողջնելու անկանոն ուժերով բռնուած այդ ճակատը :

Սակայն, Սարիղամիշի եւ Օլթիի կողմէ սկսուած թրքական յարձակողականը հանդիպեցաւ հայկական զօրամասերու բուռն դիմադրութեան : Թուրքերը ստիպուեցան նահանջել իրենց ձախ թևի վրայ մինչև Մերտենիկ :

Այս առաջին լուրջ փորձէն ետք, թրքական բանակը հազիւ կրցաւ իր կեղբունացումները լրացնել Սեպտեմբեր 14ին :

Հայկական բանակին օժանդակող ժողովրդական ուժերը իրենց դերը կատարելէ ետք ցրուեցան, ու ճակատներու վրայ մնացին միայն նախկին սովորական փոքրաթիւ զօրամասերը : Մինչև այդ ժամանակ տեղի ունեցող շարժումներուն մէջ, ամենէն մեծ դերը կատարած էր ինքը՝ զինուած ժողովուրդը. իսկ կանոնաւոր զօրամասերը կատարած էին առաջնորդողի դեր : Ժողովուրդը երբեք մնայուն կերպով այդ ստեղծուած ճակատներու վրայ չէ կեցած : Ան իր զործը վերջացնելէ ետք, կը վերադառնար խաղաղ աշխատանքի :

Ասկէ արդէն կ'երևայ, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը որքան անպատրաստ էր թուրքերու կողմէ բացուած պատերազմի մը :

Հայաստանի զօրքերը, երկրի անկախութեան թրջականէն սկսեալ, իրենց ուժերը լարած էին բոլոր կողմերէն եկած հարուածներուն պատասխանելու, ինչպէս նաև քեմալականներու զրդումով եղած թաթարական ապստամբութիւնները զսպելու. բայց ո՛չ ոք մտքէն կ'անցընէր, թէ քաղաքականապէս ճզմուած Թուրքիան Հայաստանի դէմ պատերազմական զործողութիւններու նախաձեռնութիւնը իր վրայ պիտի վերցնէր : Մենք միայն այնքանը գիտէինք, որ եթէ Հայաստանի զօրքերը փորձէին անցնիլ 1914ի սահմաննե-

րը, պիտի հանդիպէին քեմալականներու լուրջ ընդդիմութեան :

Հայաստան, այսպէս, յանկարծակիի եկաւ. որովհետեւ զիւրանագիտական ոչ մէկ յարարերութիւն ունէր Անդարոյի հետ եւ չէր գիտեր այդ սրաշարուած ու ընդարձակ երկրի ներքին անցուղարձերը : Իսկ զինուորական հետախուզութիւնը շատ սղորայի վիճակ մը ունէր : Ոչ մէկ հայ կար Արևելեան նահանգներու մէջ, որպէսզի կողմնակի ճանապարհով հայ զինուորականութիւնը հաւաստի լուրեր ստանար : Քուրտ եւ թուրք լրտեսներու վրայ կարելի չէր վստահիլ :

Մինչդեռ թրքական Արևելեան բանակի հրամանատարութիւնը, օրը օրին, ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը ստանար մեր զինուորական եւ քաղաքական վիճակի մասին : Անոնց լրտեսական ցանցը շատ լաւ կազմակերպուած էր, օժանդակ ունենալով Հայաստանի ամէն կողմ ցրուած թուրք-թաթար սպաքանակչութիւնը, որ ընդհանրապէս շատ կ'օգտուէր Հայաստանի ռամկավար կարգերու ընձեռած ազատութիւններէն. իսկ հայ զինուորական իշխանութիւնները այդ զիրութիւնները չունէին :

Թրքական առաջին յարձակողականի ժամանակ, Սարիղամիշի եւ Օլթիի ճակատներուն վրայ կը գտնուէին մեր 4րդ զուեղը, զնդ. Միմանեանի հրամանատարութեամբ՝ 1500 զինուորներով եւ Ա. զուեղը՝ զնդ. Յարութիւնեանի հրամանատարութեամբ՝ 900 զինուորներով : Ասոնցմէ դատ կարսի մէջ կային մեր 5րդ զուեղը՝ 550 զինուորներով, զնդ. Մազմանեանի հրամանատարութեամբ, 2 եւ 5 թնդանօթաձիգ զօրամասերը, բերդապահ զօրքերը, պահակային պոմարտակը՝ մօտ 500 հողի եւ պարետային վաշտը 200 հողի : Ընդամէնը, կարսի ճակատին վրայ հայ զօրքերու թիւը կը հասնէր 4000 սուիինի :

Սեպտեմբեր 14ին, թրքական ուժեղացած զորամասերը Գարակուրդի ճակատէն յարձակեցան Սարիղամիշի վրայ:

Այս նախապատրաստուած յարձակողականին անմիջական դիմադրող զօրքը կը բաղկանար Դ. գունդի 500 զինուորներէ եւ մօտ 300 տեղական կամաւորներէ:

Հայկական ուժերը խիստ ընդդիմութիւն մը ցոյց տուին թշնամիին, անոր հասցնելով շատ զգալի վնասներ: Բայց թրքական զերազանց ուժերը ստիպեցին հայկական փոքրիկ բանակին քաշուիլ Սարիղամիշ:

Սարիղամիշ գրկուելով իր առաջին դիրքերէն, պիտի չկրնար պաշտպանուիլ լուրջ զինուորական գործողութեան մը դէմ:

Մերտենիկի եւ Կաղզուանի հայկական զորամասերուն զրաւած դիրքերը միշտ ալ աւելի աննպաստ եղած են, քան թուրքերու բռնած ռազմապիտական դիրքերը:

Թուրքերը չսպասեցին որ հայկական բանակը կարենար ամփոփուիլ եւ կեդրոնացնէր իր գլխաւոր ուժը թրքական յարձակողականի պծին դէմ: Թուրքերու յառաջխաղացքը առանց որեւէ դադարի շարունակուեցաւ:

Հայկական գումարտակները հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուին թշնամու գերազանց ուժերուն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու այն բաղմաթիւ զոհերու վրայ, որ այդ կռիւները կը խլէին իրենց շարքերէն: Այդ փոքրաթիւ հայկական բանակը, շատ դէպքերու մէջ, յաղթական եղաւ եւ մեծ դժուարութեամբ տեղի կու տար թշնամիին առջեւ: Մեր զինուորներուն կը հրամայէին մէկ քանի իրապէս հայրենասէր եւ երիտասարդ լաւ սպաներ, որոնք դեռ Մայիսեան խռովութիւններու ժամանակ, լաւագոյն կամք մը ցուցաբերած էին Սարիղամիշի մէջ:

Այս դիմադրութիւնը, սակայն, մէկ քանի օրուան

անընդհատ կռիւներէ ետք սկսաւ թուլնալ: Կարելի չեղաւ այդ ժամանակամիջոցին թարմ զորամաս մը հասցնել եւ օժանդակել կամ փոխարինել կռուի մէջ յոգնած մեր զորամասերը:

Միւս կողմէ Սարիղամիշի եւ Բասենի շրջաններուն մէջ տեղաւորուած հայ ազգաբնակչութիւնը ստիպուած էր խուճապային փախուստով մը ազատիլ թրքական այնքան անակնկալ յառաջխացման առջեւէն:

Շրջակայ թաթարներն ու թուրքերը անմիջապէս զէնքի դիմած էին՝ աւելցնելով խուճապը:

Այդ պատճառով Սարիղամիշը եւ Սարիղամիշ-Կարս Երկաթուղին խճողուած էին բազմահազար ժողովուրդով, որոնց մէջ սրակաւ չէին զինուած տղամարդիկը, որոնք իրենց ընտանիքը փրկելու աշխատանքին մէջ էին:

Այս խուճապային փախուստը եւ իստոն ի իստոն ժողովրդական կարգադրութիւնները մեծապէս կ'ազդէին զօրքերու տրամադրութեան վրայ:

Այդ առաջին օրերուն հնարաւոր չէր արագ եւ նըպատակաշարժար կարգադրութիւն մը բնել եւ շրջանը ապաստել նկարագրուած խուճապէն: Ամէն ջանք քափուեցաւ, որ ժողովուրդին քիկուցիք չկտրուէ եւ ան գերի չմնայ քուրքերու ձեռքը: Մերիները արագօրէն փոխարինեցին Սարիղամիշէն այն ամէնը, ինչ որ անհրաժեշտ էր եւ ինչ որ կարելի էր անմիջապէս փոխադրել:

Շատ մը ղեկավարներ, այս անցքերէն յետոյ, դեռ այն կարծիքը ունէին, որ տեղի ունեցածը մասնակի դէպք մ'ընէր: Սակայն թուրքերու կրկնակի յարձակողականներուն հետեւանքով, երբ հայ զինուորները ստիպուեցան տեղի տալ իրենց առաջին դիրքերէն եւ թուրքերը մտան Սարիղամիշ, Օլթի, Մերտենիկ եւ Կաղզուան, թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ՛ հայ ժողո-

վուրդը նոր գզացին, որ հայրենիքը վտանգի մէջ էր: Թշնամին իր կեղերոնի եւ աջ ու ձախ թեւերուն վրայ կը յաջողէր զրաւել ուղղմական նշանակութիւն ունեցող վայրերը:

Պատերազմը սկսած էր:

Հայաստանի զօրքերը, թողնելով սահմանային հեռուոր կէտերը, կեղրոնացան Կարսի եւ անկէ 20 քիլոմետր հեռու գտնուող եւ զինուորական նշանակութիւն ունեցող բարձունքներու վրայ: Այս ամփոփումով հայկական բանակը հնարաւորութիւն ստացաւ կասեցնելու թշնամին յաղթական յառաջխաղացքը: Թուրքերը, հակառակ իրենց բազմաթիւ ջանքերուն, չկրցան այլեւս առաջ անցնիլ Բեկլի-Ահմէտի և Նովօ-Սելիմի շըրջանէն, ուր դիրք բռնած էին հայկական յառաջապահները:

Ահա, այդտեղ էր, որ Սեպտեմբեր 24էն մինչեւ Հոկտեմբեր 29 տեղի ունեցան ամէնօրեայ կռիւներ եւ մէկ քանի խոշոր ճակատամարտներ, փոխն ի փոխ յաջողութիւններով: Թուրքերը այդ կռիւներու ընթացքին բազմաթիւ զոհեր տուին եւ ստիպուեցան էրզրումէն նոր ուժեր խնդրել:

2

ԶՕՐԱՀԱՒԱՔ

Հայաստանի կառավարութիւնը ըմբռնելով վտանգին մեծութիւնը, լարեց իր ամբողջ ուժերը՝ փրկելու հայրենիքը այդ սպառնալիքներէն: Ընդհանուր զօրակոչ յայտարարուեցաւ. մինչեւ 37 տարեկան հասակ ունեցողները հրաւիրուեցան ներկայանալու զօրահաւաք մարմիններուն, իրենց հետ վերցնելով հինգ օրուան

պաշար: Ժամանակ տրուեցաւ միայն հինգ օր: Հայրենիքը յայտարարուեցաւ վտանգի մէջ:

Կառավարութեան, զօրահրամանատարութեան, նահանգապետներու և բոլոր կուսակցութիւններու կողմէ կոչեր հրատարակուեցան՝ հրաւիրելով ժողովուրդը սրբապան կուռի, ընդդէմ Թուրքիոյ: Այս բոլոր կոչերը նոյն խմատը ունէին և զրուած էին լակոնական ոճով մը:

Այդ կոչերէն միայն երկուքը որպէս նմոյշ այստեղ կ'ուզեմ զետեղել.

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի կոչը. —

«Բոլոր ընկերներուն

Ընկերներ՛ր,

Թշնամին մտրից ծեծում է մեր դռներ: Սարիղամիշի շրջանում տեղի են ունենում արիւնոտ դէպքեր: Տանիկ փաշաները ուզում են արեան մէջ խեղդել Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ բնաջնջել հայ աշխատաւոր ժողովուրդը: Կեանքը մեր վրայ մտրից պարտականութիւն է դնում: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոն, ինչպէս Մայիսեան խոովութիւնների օրերին, մոյն ձեռով յայտարարում է, բոլոր ընկերների զօրաշարժ: Ամէն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցութեան տրամադրութեան տակ, եւ անմիջապէս կատարել իրեն տրուած հրահանգը:

Ընկերներ՛ր, դէպի գործ, դէպի ճակատ:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՕ»

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կոչը. —

Հայաստանի քաղաքացիներ՛ր.

Անթիւ գոհերի արիւնով ձեռք բերած մեր

հայրենիքը եւ ազատութիւնը վտանգի մէջ է: Տանիկ փաշաները ու բէգերը ձեռնարկել են հայ ժողովրդի բնաջնջման գործին: Թշնամին արդէն իսկ բռնաբարելով մեր երկրի սահմանները արշաւանքի է սկսել դէպի մեր հայրենիքի սիրտը: Մեր գործերը հերոսական դիմադրութիւն են ցոյց տալիս եւ կանոնադրապէս նահանջում դէպի ամուր դիրքեր:

Կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք է առել ժողովուրդի եւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Նախարարներն այսօր եւեթ մեկնում են ռազմաճակատ: Թշնամին, տիրանալով Սարիղամիշին եւ այլ դիրքերի, ուզում է յարձակուիլ Կարսի վրայ:

Քաղաքացիներ, օրերը պատմական են. յիշեցէ՛ք 1918ի օրերը. միտ բերէ՛ք Սարտարաթան ու Ղարաֆիլիսէն: Նոր հերոսութիւնների հրաւեր է կարդացում: Ի գէն, քաղաքացիներ, ի գէ՛ն. անվարան եւ աւելի ու աւելի քան երբեք ինքնավստահ:

Դէպի ռազմաճակատ, — ահա՛ թէ որն է կարգախօսը: Հասել է օրը, երբ այլեւս թոյլեր եւ դասադիմներ պիտի չլինին, այլ միայն հայրենիքի համար մեռնելու պատրաստ զինուորներ:

Քաղաքացիներ, յիշեցնում ենք ձեր պարտքը եւ հրաւիրում ենք սրբազան կռուի: Այն օրը միայն թշնամին պարտուած կը լինի, երբ ամէնքդ իբրեւ մի անձ կը կանգնէ՛ք սպառազէն եւ զոհուելու պատրաստ:

Ի գէ՛ն քաղաքացիներ, դէպի ռազմաճակատ, դէպի յաղթանակ:

Նախարարապետ՝ ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ»

Հայ ժողովուրդը Մայիսէն սկսած մինչեւ պատերազմի թուականը, բաւական մեծ դէպքերու ընթացքին, ցոյց տուած էր ուժեղ հաւաքական կամք մը եւ շուտ կազմակերպուելու ընդունակութիւնը:

Այս կարճ կոչերը իրենց էութեամբ ըմբռնուեցան Հայ ժողովուրդին կողմէ, որ այնքան զգայուն դարձած էր: Պէտք է խոստովանիլ, որ հրատարակուած գորակոչը, հինգ օրուան մէջ, այնպիսի անսպասելի արդիւնքներ տուաւ, որ դասալքութեան մասին եղած կասկածները բոլորովին փարատեցան:

Հայ ժողովուրդը երբեք մէկ մարդու պէս ոտքի չէ կանգնած, որքան այդ բանը յայտնաբերեց հայրքական պատերազմի օրերուն:

Զօրահաւաք մարմիններ կազմուած էին նահանգներու կեդրոններուն մէջ, որոնց կ'ենթարկուէին գաւառական ենթամարմինները: Այս վերջինները՝ գաւառներէ հաւաքուածները անմիջապէս կը շրջուէին կեդրոնական յանձնախումբերուն:

Մինչեւ զօրահաւաքի թուականը, ինչպէս ռուսական կառավարութեան շրջանին, Հայաստանի մէջ կը շարունակուէր դասալքութիւնը, այնպէս որ թէեւ 27 տարեկանները զէնքի տակ կանչուած էին, սակայն զօրամասերու մէջ քիչերը ներկայ էին: Զօրահաւաք մարմինները եւ դասալքութեան դէմ կոռուող վարչութիւնները թոյլ էին: Դասալքութիւնը արմատացած ախտ մըն էր, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ժառանգած էր ցարական Ռուսաստանէն:

Իրօք, Նոր Պայագիտի, Շորագեալի եւ մէկ քանի ուրիշ շրջաններու անունը հնուց ելած էր որպէս մասնագէտ դասալիքներու շրջան: Հայկական բանակի կազմակերպուելէն յետոյ, այս նկարագիրը քիչ մը մեղմա-

ցած էր. սակայն մեծ ջանք հարկաւոր էր արժատախիլ ընելու համար դայն: Ժողովրդական մեծ շարժումները ամենէն շատ ցնցած էին դասալիք դասը, որ այլևս չէր կրնար իր զլուխը պահել, երբ ամբողջ ժողովուրդը ոտքի էր:

Զօրահաւաքի կայարաններուն մէջ հաւաքուածները կը զրկուէին զինուորական իշխանութեան, որ կը դասաւորէր զանոնք հին գունդերու եւ գումարտակներու մէջ, կամ նոր զօրամասեր կը կազմակերպէր եւ ապա ճանապարհ կը հանէր ղէպի կարս: Մինչդեռ, կարսի ղէմ տեղի ունեցող գործողութիւնները կը պահանջէին անմիջապէս ամրացնել ճակատը: Այս իսկ պատճառով ներքին գործոց եւ զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեան Սեպտեմբեր 18ին ծածկագիր հեռագրով մը կը յանձնարարէր Եիրակի նահանգապետին, որ արեւմտահայ բոլոր ուժերը համախմբէ Սմբատի հրամանատարութեան տակ եւ անմիջապէս ճանապարհ հանէ ղէպի կարս: Սմբատ Երեւանէն ճանապարհ ելած էր Ալեքսանդրապոլ գալու: Սակայն, առանց անոր գալուն սպասելու, Եիրակի նահանգապետը հետեւեալ կարճ կոչը տպել կու տար եւ արեւմտահայ գործիչներու միջոցաւ կը զրկէր Եիրակի բոլոր շրջակաները. —

«Հայրենակիցներ՝

«Ես արդէն ընդհանուր զօրահաւաքի կոչեր հրատարակած եմ Եիրակի ամբողջ նահանգին մէջ: Սակայն անհրաժեշտ նկատեցի կարճ շրջաբերական մը ուղղել արեւմտահայ զանգուածներուն:

«Թրփական բռնակալութիւնը յարմար առիթը գտած կը նկատէ ոչնչացնելու մեր փոքրիկ հանրապետութիւնը: Մենք ուխտեալներ ենք դեռ Հրայրի եւ Գէորգ Զաւուշի օրերէն՝ պատուով

մեռնելու կամ ազատ ապրելու: Յանուն մեր փառաւոր յեղափոխական նախնիներուն եւ ձեր պաշտած ազատութեան, ձեզ կը հրաւիրեմ 24 ժամուան մէջ, ձեր զէնքերով, ձիերով եւ հինգ օրուան պաշարով ներկայանալ Ղըզըլ—Չախչախ գիւղը՝ կարս մեկնելու համար:

«Կեանքի ու մահուան այս պայքարին մէջ, ո՛չ ոք ետ պիտի մնայ:

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ»

Արեւմտահայ գործիչները այդ 24 ժամուան ընթացքին մէկ վայրկեան իսկ հանգիստ ըրած չէին: Եւ ի պատիւ այդ ժողովուրդին եւ գործիչներուն ըսեմ, որ երբ ես եւ Սմբատը Սեպտեմբեր 19ի գիշերը հասանք Ղըզըլ—Չախչախ, այնտեղ պատրաստ գտանք 1200 հոգինոց զօրամաս մը, որ մէկ օրուան դասաւորումներէ յետոյ, Սեպտեմբեր 21ին կը մեկնէր ղէպի կարս՝ բրունելու Մերտենիկի ճակատը:

Արեւմտահայ զօրահաւաքը, ուրեմն, վերջացաւ Սեպտեմբեր 20ին:

Նոյնպիսի կոչերուն արձագանգ տուած էին միւս նահանգներու մէջ գտնուած արեւմտահայերն ալ, որոնք առանց մեծ ուշացման կազմած էին կամաւորական զօրամասեր: Իսկ անոնք, որ զէնք կամ ձի չունէին, կ'ենթարկուէին ընդհանուր զօրահաւաքի եւ կը մտնէին նորակազմ զօրամասերու մէջ: Սասունցիները արդէն Օդոստոսէն սկսած Կողբի ճակատին վրայ էին եւ շարունակեցին մնալ հոն ու պաշտպանել իրենց վրատահուած դիրքերը: Արեւմտահայ այս ձիաւոր զօրամասերը մասամբ կը փոխարինէին կանոնաւոր ձիաւոր զօրքը, որ իր բազմաձախս ըլլալուն պատճառով՝ դժուար կը կազմակերպուէր: Թէեւ պէտք է ըսել, թէ այդ կամաւորական խումբերը, իրենց անկանոնութեան

պատճառով, կանոնաւոր զօրքի բոլոր օգուտները չէին կրնար տալ:

Սեպտեմբեր 2ին Շիրակի նահանգի զինուորահաւաք կեղերոնական յանձնաժողովի նախագահը կը գեկուցէր, որ արդէն 9000 հոգի արձանագրուած եւ զինուորական իշխանութեանց յանձնուած էին:

Իրօք, այդ հինգ օրերու ընթացքին, Ալեքսանդրապոլը կատարեալ բանակատեղիի մը կը նմանէր: Առանց որեւէ ճնշման, առանց զինուորական կամ վարչական պաշտօնեաներու միջամտութեան, զիւղական շրջանները, ինքնարեւարար, մինչեւ 45 տարեկանները, իրենց ընտրած ղեկավարներու առաջնորդութեամբ կը ներկայանային Ալեքսանդրապոլ: Այս հազարաւոր զինուորացուները երկու օրով հերթի կը սպասէին պոզոտաներու երկայնքն ի վար, որպէսզի կարենային ներկայանալ յանձնաժողովին:

Ո՛չ ոք ներկայացաւ բողոքելու կատարուած անարդար վճիռի մը մասին. ընդհակառակն, յանձնաժողովը մերժած էր զինուոր ընդունելու ոմանք, որպէս 37 տարեկանէն վեր եղող, կամ տկար մարդիկ: Սակայն, անոնք լայով խնդրած էին զիրենք չզրկել հայրենիքի պաշտպանութեան ծառայութենէն:

Անձամբ հետաքրքրուած եւ ստուգած եմ, որ Հայաստանի միւս նահանգներու եւ դաւառներու մէջ տեսնուած է նո՛յն երևոյթը, նո՛յն անձնագոհ ընդառաջացումը, մասնաւորապէս հայ զիւղացիութեան մէջ:

Զինուորական իշխանութիւնը շուարած էր, չգիտնալով, թէ ո՞ւր տեղաւորէր նոր հասած զինուորները, ինչպէ՞ս հազցնէր, զէնք տար, սպաներ գտնէր եւ զինուորական կարգ ու կանոն ստեղծէր այդ հաւաքակալութեան մէջ: Ուրեմն զօրք չունենալու վախը կամ դասալքութեան մտահոգութիւնը կը վերնար եւ անոր տեղ կ'աւելնար զօրքի կազմակերպութեան, կարգա-

պահութեան, ինչպէս նաեւ զիտակից հայրենասիրութիւն մը առաջացնելու մտահոգութիւնը:

Անպիլիական կառավարութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան տուած էր 40,000 զինուորի հազուստ եւ զէնք, իրենց ամբողջ կազմածներով: Այս զէնքերուն մէկ մասը ձգուած էր Վրաստանին, որպէսզի ան արտօնէր ռազմամթերքի փոխադրութիւնը: Զինուորական վարչութիւնը զիւրութիւն ունեցաւ անմիջապէս հազցընել եւ զինել բոլոր զինուորները, որոնք այդ ուղութեամբ դժգոհելու պատճառ չունէին:

Ձէնքերու տեսակը առաջին իսկ օրէն վատ տրամադրութիւն մը կ'առաջացնէր զինուորներու մէջ: Հայերը ընդհանրապէս վարժուած էին ռուսական մօսին հրացանի կամ գերմանական մաուզերի: Այս նոր դանատական զէնքերը նախորդներէն աւելի ծանր ու կոշտ էին եւ գործածութեան համար աւելի երկար ժամանակ կը պահանջէին՝ վարժուելու եւ ընտելանալու անոնց հետ: Ասկէ գատ՝ այդ հրացանները պայթելու հակամէտ էին ու այդպիսով կ'աւելցնէին այն անհաւատութիւնը, որ հայ զինուորը առաջին իսկ օրէն ունեցաւ իր ձեռքի զէնքին վրայ:

Հոգեբանական այս բեկումը իր վատ հետեւանքները ունեցաւ կռիւներու ընթացքին:

3

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԻՈՐՈՒՄՆԵՐ

Այժմ աշխատինք պատկերացնել այն զինուորական դասուորութիւնները, որոնք պիտի դիմադրէին թրքական բանակին Արտահանէն-Կարս, Կաղզուանէն Կողբ եւ Իգտիրէն Շահթախթ երկարող ընդարձակ տարածութեան մը վրայ:

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի սպարապետն էր Զօր. Նազարբէկեան: Պատերազմի բերումով Կարսի ճակատը շատ մեծ կարեւորութիւն կը ստանար. ուստի այդ ճակատի ընդհանուր հրամանատար նշանակուեցաւ Զօր. Սիլիկեան, որ իր շրջանին մէջ պիտի վայելէր սպարապետի բոլոր իրաւունքները:

Զօր. Սիլիկեանի սպայակոյտը իրեն կեդրոն ընտրեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքը: Սպայակոյտի պետն էր Գնդ. Վէլքիւեան: Ընդհանուր հրամանատարին կ'ընկերանար նաեւ Զօր. Արարատեան (նախկին զինուորական նախարար), որպէս հրետանիի ընդհանուր հսկիչ: Զօր. Արէշեան նշանակուած էր թիկունքի պետ: Ալեքսանդրապոլի կայսրապետ նշանակուեցաւ Զօր. Պաւլի-բէդ Փիրումեան. իսկ քաղաքի եւ շրջակայքի ամրացման պետ՝ Գնդ. Արսէն Շահմազեան, որու սպայակոյտի պետն էր դեր-գնդապետ Գ. Օհանեան:

Այս ամբողջ դասաւորութիւնը այնպէս եղած էր, ինչպէս որ ժամանակին ռուսական մեծ բանակի մը համար պիտի ըլլար:

Անոնցմէ զոտ, նկատի պէտք է ունենալ Ալեքսանդրապոլի բերդին զօրքերը, նոր կազմուած զօրամասերը, անոնց պետերը եւ իրենց ինկած իրաւունքները:

Անցնինք Կարս: Զօր. Փիրումեան նշանակուած էր Կարսի ճակատի հրամանատար: Սպայակոյտի պետն էր զնդ. Վ. Տէր Առաքելեանը: Հրամանատարութեան կեդրոնը Կարսն էր: Կարսի ճակատին թէ՛ կեդրոնի եւ թէ՛ ձախ թեւի անմիջական հրամանատարն էր Զօր. Յովսէփեան: Աջ թեւի հրամանատարն էր Գնդ. Ղորղանեան: Սմբատ կը գտնուէր այդ ճակատը եւ կը հրամայէր արեւմտահայ ուժերուն: Սակայն յետոյ, երբ Սեպուհ ստանձնեց Արտահանի ճակատի հրամանատարութիւնը, աջ թեւի վրայ գտնուած բոլոր ուժերը ենթարկուեցան անոր իրաւասութեան:

Վերը յիշուած դասաւորութեամբ, Կարսի ճակատին վրայ կը գտնուէին հետեւեալ զօրամասերը.— ա) Ա. գունդը՝ զնդ. Յարութիւնեանի, բ) 4րդ գունդը՝ զնդ. Միրիմանեանի, գ) 5րդ գունդը՝ զնդ. Մագմանեանի (յետոյ Շաղուբեանի), դ) 7րդ գունդը՝ զնդ. Իշխանեանի, ե) 8րդ գունդը՝ զնդ. Բաղդասարեանի, զ) ձիաւոր Ա. եւ Բ. միացեալ գունդը՝ զնդ. Ղորղանեանի, է) առանձին կամաւորական զօրամասը Սմբատի ղեկավարութեամբ, ը) բերդապահ զօրքը, Բ) պահակային եւ պարետային գումարտակները, ժ) զօրամասերուն կից, կամաւոր ձիաւոր խումբեր: Այս զօրամասերու զինուորներուն թիւը կը հասնէր 18,000ի:

Յարձակողականէն մէկ երկու շաբաթ ետք, թուրքերը ճակատի վրայ ունէին երեք զօրաբաժին: Այդ երեք զօրաբաժինները Լթէ լրիւ ըլլային, 36,000 սուլի պիտի հաշուէին: Սակայն, յետագայ բոլոր քննութիւնները ցոյց տուին, որ 25,000 թրքական զինուորներ կային Նախիջևան-Իզտիբ-Կարս-Արտահան երկարող ճակատին վրայ, առանց հաշուելու թուրք անկանոն ժողովրդական ուժերը: Իսկ հայկական հրամանատարութիւնը, մինչեւ Կարսի անկումը, թրքական ուժերու թիւը կը հաշուէր 4000 կամ առ առաւելն 5000 սուլին:

Պէտք կը զգամ այստեղ յիշատակելու դէպք մը, որ սպատերազմական գործողութիւններու վրայ իր ազդեցութիւնը ունեցաւ:

Վերը յիշուած զինուորական դասաւորութիւնը բաւական զփուրաւ զլուխ եկաւ. որովհետեւ վերին հրամանատար Զօր. Սիլիկեանի եւ հրամանատար Սեպուհի միջեւ բաւական խոչոր թիւրիմացութիւն ծագեցաւ: Սեպուհին առաջարկուած էր ստանձնել աջ թեւի (Արտահանի շրջան) հրամանատարութիւնը եւ բաւականանալ Սմբատի զօրամասով եւ զնդ. Ղորղան-

եանի գունդով: Սեպուհ թէեւ կ'ընդունէր իրեն առաջարկուած պաշտօնը, ինչ որ պարտաւոր էր ընդունել որպէս Հայաստանի հրամանատարներէն մէկը, բայց կը պահանջէր, որ գոնէ իր երկու գունդերը (Մրդ եւ Տրդ) իրեն տրամադրուէին որպէսզի կարենար զգալի զեր մը խաղալ:

Տրդ գունդը Իգտիրի ճակատին վրայ էր, որ յետոյ Հոկտեմբեր 3-ին զրկուեցաւ Արտասան, Սեպուհի վերջնական պնդումներուն վրայ: Իսկ Մրդ գունդը տրամադրուած էր Ձօր. Յովսէփեանի՝ Կարսի ձախ թևի պաշտպանութեան համար:

Ձօրավարներ Սիլիկեան, Փիրումեան եւ Յովսէփեան ոչ մէկ կերպով չէին ուզեր ընդառաջ երթալ Սեպուհի պահանջներուն, գտնելով, որ զօրքերու դասաւորութիւնը կարելի չէ խախտել:

Սեպուհ խնդրեց, որ զինք փոխադրեն ձախ թևի կամ կեդրոնի ճակատին վրայ, որտեղ աւելի վտանգաւոր էր, միայն իրեն ենթարկեն իր գունդերը: Այս պահանջներէն ետք միայն Տրդ գունդը զրկուեցաւ Սեպուհի տրամադրութեան տակ:

Սեպուհ վերջին վեց ամիսներու ընթացքին իր վրայ կեդրոնացուցած էր զինուորականութեան ուշադրութիւնը: Երբ միւս զինուորականները անճրկած էին, ան կրցաւ մեծ դեր մը կատարել մայիսեան խոտիութիւնները զսպելու մէջ եւ մանաւանդ կրցաւ Ղաղախի ճակատին վրայ յաջող կերպով ղեկավարել հայ բանակը՝ անկարելի դարձնելով կարմիր բանակայիններու ներխուժումը Հայաստան: Այս յաջողութիւններէն ետք, Սեպուհի ազդեցութիւնը կ'աւելնար Հայաստանի մէջ, իսկ բարձր զինուորականութիւնը այլեւս իր մտքէն կը հանէր Սեպուհը հեռացնել հայ բանակէն:

Ձօրավարներ Փիրումեանի, Յովսէփեանի եւ Սիլիկեանի վերապահութիւնը Սեպուհի դէմ 1919էն յայտ-

նի էր, երբ ամէն միջոցի դիմեցին անոնք, որ ան հրատարի բրիկատայի կազմակերպութենէն: Բայց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ուժեղ կերպով պաշտպանեց Սեպուհը եւ սպարապետութիւնը տեղի տուաւ: Իսկ Սեպուհի գունդերը պէտք եղաւ Կարսէն փոխադրել Իգտիրի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանը, որպէսզի Կարսի հրամանատարութեան մէջ եղած հակամարտութիւնը վերջանայ:

Ահա այս հակամարտութիւնն էր, որ սուր բնոյթ ստացաւ հայ-թրքական պատերազմի առաջին փուլին: Սեպուհ վստահ էր իր ուժերուն եւ հայրենասիրութեան վրայ, իսկ զօրավարները վստահ էին իրենց զինուորական գիտութեան եւ իրաւասութեան: Երկու կողմերն ալ կը յամուէին: Եւ այսպէս Սեպտեմբեր 20էն մինչև Հոկտեմբեր 5, 15 օրուան ժամանակամիջոցին, առկախ կը մնար աջ թևի հրամանատարութեան խընդիրը, երբ ամէն օր կռիւնները կը շարունակուէին եւ դիրքերը նոր ձև կը ստանային, համապատասխան որեւէ գրաւուած քարի կամ բարձունքի:

Վերջին դիջողը Սեպուհ եղաւ, երբ Տրդ գունդը փոխադրուեցաւ Չլտրը: Սեպուհ դարձաւ աջ թևի հրամանատար:

Բայց երկու կողմերու դժգոհութիւնները շարունակուեցան: Ձօրավարները դժգոհ էին, որ աջ թևը, այսինքն՝ Սեպուհի թևի գործողութիւնները արագ չեն զարգանար, այլապէս իրենք չուտով Սարիղամիշ պիտի իջնէին: Իսկ Սեպուհ կը պահանջէր Մրդ գունդը եւս եւ կը մեղադրէր Կարսի հրամանատարութիւնը, որ իր ճակատի զինուորներուն պաշարը, հագուստեղէնը եւ ուղղամթերքը ժամանակին չի զրկեր, որպէսզի զինքը ջլատեն:

Բարձր զինուորականութիւնը, Ձօր. Նազարբէկեանի զլխաւորութեամբ, չէր հանդուրժեր Սեպուհի եւ

Գրոյի (այս վերջինը կրցաւ ի վերջոյ բարձր զինուորականութեան համակրանքը իր կողմը դարձնել, ինքզինք շրջապատելով բազմաթիւ լաւ սպաներով) նման ոչ-կանոնաւոր և ոչ-ուսեալ զինուորականներու: Մինչդեռ միջին զինուորականութիւնը եւ քաղաքացիական վարչութիւնները մեծ հաւատք ունէին յիշեալներուն վրայ եւ կ'ուզէին վանոնք տեսնել հրամանատարութեան պատասխանատու պաշտօններու գլուխը:

4

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Սարիղամիշի անկումէն ետք, մէկ ամիս պաշտպանողական կռիւները շարունակուեցան նոյն դիրքերու վրայ: Մէկ ամիս ետք կռիւները կը մտնէին իրենց վճռական փուլին մէջ, ստանալով ճակատամարտի բրնոյթ: Զինուորական եւ քաղաքացիական շրջանակներու մէջ տիրական էր այն կարծիքը, որ թուրքերու յաջողութիւնները ժամանակաւոր էին, որ անոնք օգտուած էին հայկական բանակի ցրուածութենէն, եւն. եւն.: Այս մտածումը աւելի զօրեղ էր զինուորական մեր բարձր հրամանատարներու քով: Կառավարութեան անդամներէն ոմանք եւ հասարակական գործիչներէն շատերը վարակուած էին մեր զինուորականութեան այդ լաւատեսութիւններէն: Սակայն, պակաս չէին թուրքիան լաւ ճանչցող պատասխանատու գործիչներ, որոնք կ'ըմբռնէին վտանգին մեծութիւնը եւ գերազոյն ճիշդեր կը թափէին կուռ հաւաքականութիւն մը ստեղծելու թշնամիին դէմ եւ դիմանալու ծանր օրերուն:

Ալեքսանդրապոլը, որ մեր վերին հրամանատարութեան կեղրոնն էր, շատ հեռու էր Կարսէն: Ռուսական մեծ բանակի մը համար 70 քիլոմետր հեռաւորութիւնը թերութիւն մը չէր: Բայց մեր իրականութիւնը տարբեր էր: Դժուոհութիւններ կային այդ մասին, բայց այդ բոլոր դասաւորութիւնները կը նկատէին զինուորական քեֆնիք անհրաժեշտութիւն մը եւ կը լռէին:

Զօր. Նաղարեկեան և Զօր. Սիլիկեան մէկ անգամ միայն, մէկ օրով, այցելած էին Կարս եւ վերագարձած էին շարունակելու իրենց կարգադրութիւնները, համապատասխան իրենց ըմբռնած գործելակերպին: Այդ զօրավարները անշուշտ անձնական հերոսութեամբ չէ որ պիտի յաղթէին թշնամիին, բայց նկատի ունենալով, որ մեր նորակազմ բանակի ներքին կապը թույլ էր, թերեւս վերին հրամանատարութեան հեղինակութիւնը փոխարինէր այդ պակասը:

Տէմիր-Գաբուի ուղղութեամբ, ուր ճակատած էր Սմբատի առանձին կամաւորական զօրամասը, թշնամին ամբացուցած էր իր դիրքերը: Այդ ճակատի գործողութիւնը լրացնելու համար գնդ. Ղորղանեան իր ձիաւոր գունդով մեկնած էր Ալեքսանդրապոլէն: Այդ ժամանակ պատրաստութիւնները մեծ թափով եւ ոգևորութեամբ առաջ կը տարուէին: Ղորղանեանի գունդը մեկնած էր Ալեքսանդրապոլի բերդէն եւ զինուորական կանոնաւոր անցքով մը հասած էր երկաթուղու կայարան, մեծ հիացմունք պատճառելով բոլոր դիտողներուն:

Դժբախտաբար, այն պնացքը, որ այդ զօրամասը կը փոխադրէր, նոյն գիշեր, Բաշքետիկլարի շրջանին մէջ, պծէն գուրս ելիր եւ խորտակուեր էր: Ամենէն շատ վնասուած էին ձիերը. զինուորներէն միայն 20 հոգի վիրաւորուած էին եւ 3 հոգի մեռած:

Այս աղէտը շատ չարագուշակ տպաւորութիւն մը

կ'առաջացնէր բոլոր շրջաններու մէջ: Լաւ տրամադրութեան կը յաջորդէր սրտաբեկում մը: Կասկած կար, որ բոլշևիկները այդ դիժը խանդարած էին: Մեքենափարը բանտարկուեցաւ, բայց հարցաքննութիւնները պարզեցին, որ քեֆնիֆ անդուշութեան հետեւանք է եղեր:

Զօրամասի մնացորդները, ուրիշ զնացքով մը, յաջորդ օրն իսկ փոխադրուեցան Կարս. բայց հոգեբանականօրէն ջարդուած եւ զրկուած էին իրենց կատարեալ կազմէն: Գնդ. Ղորղանեան կը դառնար Տէմիր-Փարուի հրամանատար, ստեղծելով նոր անպատեհութիւններ:

Նախապէս ըսեմ, որ յիշեալը շատ լաւ մարդ էր եւ կարող զինուորական. բայց մէկ բառ հայերէն չէր գիտեր. իսկ Սմբատ եւ զինուորները բացի հայերէնէ ուրիշ որեւէ լեզու չէին գիտեր: Ասկէ վատ, գէպի Ղորղանեանը անհաւատ փերաբերուելու պարագայ մը կար, որ այդ ժամանակ փարատելը անհնար էր: Ալեքսանդրապոլի խռովութիւններուն ժամանակ, զնդ. Ղորղանեան բոլշևիկներու սպայակոյտի պետ նշանակուած էր եւ ենթարկուած էր խռովարարներուն: Արեւմտահայ ուժերը երբ վերադրուեցին Ալեքսանդրապոլը զնդապետը կատարեալ հնազանդութեամբ Հայաստանի բանակին մէջ ծառայեց եւ հաւատարմութեան ու հերոսութեան ապացոյցներ տուաւ: Բայց ժողովուրդը մնաց իր կասկածներուն մէջ: Բախտի բերումով այդ ժողովրդական բանակը կը դրուէր Ղորղանեանի տրամադրութեան տակ:

Այս թերահաւատութիւնը, սակայն, պատճառ կը դառնար, որ Տէմիր-Փարուի գործողութիւնները իրար չլրացնէին: Յետագայ պատմութիւնը ցոյց տուաւ, որ զնդ. Ղորղանեան բոլշևիկ ըլլալու կասկածէն դուրս էր: Բոլշևիկները վայն կացինահար ըրին Երեւանի

բանտին մէջ, Փետրուարի սպստամբութեան նախօրեակին:

Տէմիր-Փարուն ամուր դուռ մըն էր, որմէ յետոյ հայ զօրքերը կարող էին յառաջանալ գէպի Մերտենիկ եւ Օլթի: Հրամայուած էր զոնէ հեռացնել թշնամին Տէմիր-Փարուէն եւ այդ բարձունքները ամբայնել մեր զօրքերով:

Չորս անդամուան իրերայաջորդ յարձակողականները անյաջող անցան: Թշնամին ուժեղ զիմադրութիւն ցոյց տուաւ: Իսկ հայկական ուժերը ոչ մէկ ատեն չեւտակի եւ միահամուռ հարուած տուին հակառակորդին: Անհնարին եղաւ ճիշդ նոյն ժամուն սկսիլ, եւ նոյն դարձի լակերպը ի յայտ բերիլ: Այդ ժամանակամիջոցին Սմբատ յաջողեցաւ զբաւել միայն շրջան մը, որ կը սարսփուէր Տէմիր-Փարուի եւ Արտահանի միջև:

Սեպտեմբեր 29ին թուրքերը Բէկլի-Աճմէտի եւ Նոյի-Ալիմի կողմէ նոր յարձակողականի սկսան եւ քանի մը աննշան զիբքեր զբաւեցին: Նոյն յարձակողականին կը զուգադիպէին Կողբի եւ Տէմիր-Փարուի ընդհարումները: Կարսի ճակատին մեր կեդրոնը խուճադի կը մատնուէր այդ զօրուոր զրոհէն: Հրամանատարութիւնն ալ կը վարակուէր այդ խուճապէն: Զօր. Յովսէփեան յայտարարած էր, որ թուրքերը կա'մ պիտի զբաւեն եւ կա'մ պիտի պաշարեն Կարսը:

Այս բոլորին մէջ Կարսը աւելի քան ջղային միճակ մը կ'ապրէր:

Կարսի նահանգապետը, քաղաքապետի Նորհատեանը եւ քաղաքային վարչութեան անդամները, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամները եւ շարք մը պետական պաշտօնեաներ, պարլամենտի անդամներ եւ հասարակական գործիչներ այդ պիշըր ժողով կ'ընէին իրենց ընկիւններու մասին մտածելու համար:

Հարցը դրուած էր այսպէս .— բերդաքաղաքը պէ՞տք է պարպել թէ ոչ :

Շրջականերէ փախած եւ քաղաքին մէջ նախապէս բնակած ժողովուրդը շատ մեծ ծանրութիւն մը պիտի ըլլար այն պարտոյային, երբ բերդը պաշարուէր : Սարիղամիչի, Կարդուանի եւ այլ շրջաններու ժողովուրդը արդէն ստիպուած էր թողնել Կարսը, որպէս վատանդուած քաղաք եւ անցնիլ Շիրակի նահանգի սահմաններուն մէջ տեղաւորուելու : Այդ ժողովուրդը 20 օրէ աւելի էր, որ կը սպասէր ճակատին մօտիկ՝ հաւատալով, որ պիտի կարողանայ իր բնակավայրը վերադառնալ : Բայց Բէկլի-Ահմէտի խուճապը այդ յոյսերուն վերջ կու տար :

Այս ժողովուրդէն դատ քաղաքի բուն ազգաբնակչութիւնը իր հասարակական հաստատութիւններով տեղափոխուելու հարցը մեծ մտահոգութիւն կը պատճառէր :

Խորհրդակցութիւններու ընթացքին ամենէն աւելի նկատի առնուելիք խնդիրն այն էր, թէ՛ ի՞նչպէս շարժիլ, որ աւելորդ խուճապ չառաջանար :

Մեր նորակալմ պետութեան մէջ աշխատանքի եւ իրաւասութեան բաժանումը դեռ այնպիսի աստիճանի մը չէր հասած, որ ամէն մէկը իր դործին նայէր : Զինուորական, քաղաքացիական, վարչական եւ պարզ ժողովրդական որեւէ քայլ իր անմիջական ազդեցութիւնը կ'ունենար միւս հաստատութիւններուն վրայ :

Ժողովականներու մեծ մասը կանգնած էր Կարսի մէջ մնալու տեսակէտի վրայ : Անոնք կը գտնէին, որ ժողովուրդի մեկնումը ընդհանուր խուճապը պիտի աւելցնէր : Անհրաժեշտ էր բոլոր ուժերը հաւաքել եւ Կարսի տակ կեանքի եւ մահուան կոխ մղել :

Փոքրամասնութիւնը սակայն կը պնդէր քաղաքը մասամբ մը դատարկելու մասին :

Ժողովը այս ընթացքին մէջ էր, երբ ժողովուրդին մէկ մասը ինքն իր բախտը կը տնօրինէր՝ բռնելով Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղին, ոմանք ոտքով, ուրիշներ ձիով, կառքով կամ սայլով, շատերը՝ աւելի բախտաւորները կ'օգտուէին երկաթուղիէն :

Դրութեան մասին զինուորականներէ ոմանք իրենց զեկուցումներով կացութիւնը պարզած էին ժողովին : Բայց պէտք եղաւ խնդրելու Զօր. Փիրումեանէն, որ անձամբ ներկայանար ժողովին եւ իր կարծիքը յայտնէր : Հայրը կէս զիչերին Զօրավարներ Փիրումեան եւ Յովսէփեան կրցան ներկայանալ ժողովին : Անոնք պարզեցին զինուորական ծանր կացութիւնը եւ պահանջեցին, որ բերդաքաղաքը անմիջապէս պարպուի աւելորդ ազգաբնակչութենէ, որպէսզի զինուորական իշխանութիւնը չննջուի իր շարժումներու ընթացքին :

Այս յայտարարութիւնը ցոյց կու տար, որ կարող էր պատահիլ բերդի պաշարումը : Այդ պարտոյային զինուորականութիւնը պիտի ուզենար մինակ մնալ եւ երկար ժամանակուան համար պաշար սպահովիլ :

Երբ կը հարցուէր թէ՛ վտանգը ո՞րքան մօտալուտ է, զօրավարները կը պատասխանէին, որ գիշերուան ժամը 1էն սկսեալ իրեմք պատասխանատուութիւն չեն ստանձներ եւ խորհուրդ կու տային՝ ժողովին վերջ տալ եւ մեկնիլ քաղաքէն :

Ի հարկէ, ճակատի հրամանատարութեան այս յայտարարութիւնը ժողովին վերջ կու տար :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն ոմանք յայտարարեցին, որ իրենք պիտի չմեկնին եւ պիտի աշխատին զինուած ժողովուրդով, կանոնաւոր զինուորներու տեղը բռնելու : Պետական գործիչները մնացին հրամանատարութեան հետ աշխատելու մինչեւ վերջին վայրկեանը :

Սակայն, այս փոքրաթիւ մարդոցմէ անդին, պաշ-

տօնեաներ, պարլամենտի անդամներ, զինուորական եւ քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաներու կիներն ու պարապաները, պետական կառքերով եւ ինքնաշարժներով նոյն գիշերը կը փոխադրուէին դէպի Ալեքսանդրապոլ: Ժողովուրդը, առանց գիտակ ըլլալու այդ որոշման, երբ տեսաւ պաշտօնական շրջանակներու մեկնումը, աւելի խուճապային կերպով սկսաւ պարպել քաղաքը: Ոչ ոք իրաւունք ունէր կասեցնելու այս խուճապը, երբ ընդհանուր հրամանատարն էր այս բանը կարգադրողը:

Բէկլի-Ահմէտի խուճապը կարսի վարչական մեքենան քառսի կը վերածէր:

Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ն Ա Կ Ի

ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

1

Հոկտեմբեր 14ին որոշուած էր թուրքերուն դէմ յարձակողականի անցնիլ ամբողջ ճակատին վրայ:

Ընդհանուր տրամադրութիւնը այն էր որ հայկական բանակը պիտի յաղթէր: Բնական է, որ օրուան զործողութիւններու մասին միայն պաշտօնական պատասխանատու շրջանակները գիտէին: Ժողովուրդը իր ուժերուն առաւելագոյնը տրամադրած էր զինուորական իշխանութեան եւ շատ մեծ հաւատք ունէր, որ յաղթանակը հայ բանակին կողմը պիտի մնար: Ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէր այդ մեծ յարձակողականին, առանց անոր թուականը գիտնալու:

Յարձակողականը նախկին զործողութիւնները իրեն հիմք պիտի ընդունէր: Կեդրոնի ուժը պիտի ճեղքէր թշնամու կեդրոնը Նովո-Սելիմի եւ Բէյլի-Ահմէտի ուղղութեամբ: Աջ թեւը պիտի մտնէր, Արտահան, զրաւէր Տէմիր-Գարուն եւ յառաջանար դէպի Մերտենիկ կամ թեքուէր դէպի Սարիղամիշ՝ վտանգելով թըլ-

նամիին թիկունքը: Իսկ ձախ թեւը ցոյց պիտի տար յարձակողական շարժում, բայց պիտի մնար պաշտպանողական դիրքի մէջ, որպէսզի թշնամին այդ կողմէն (կազդուանի) չկարենար սպառնալ մեր կեդրոնի զօրքերու արազ յառաջխաղացման:

Հոկտեմբեր 14ի յարձակողականին, Արտահանէն մինչև Հաճի-Սալիլ երկարող ճակատին վրայ դործօն բանակի թիւը կը հասնէր 14 զոււարտակի, մօտ 12,000 զինուորներով. իսկ Ալեքսանդրապոլէն մինչև Կարս, ընդհանուր պահեստի ուժերը կը հաշուէին 4,000 սրէին:

Հոկտեմբեր 13ի դիչերը անձամբ խօսեցայ Ջօր. Սիլիկեանի եւ զնդ. Վէքիլեանի հետ: Անոնց կարծիքը այն էր, որ հայ զօրքը աւելի շուտ պէտք էր սկսած ըլլար յարձակողականի, որովհետեւ հայերը՝ սպասելով՝ շուտով կորոյագուրկ կ'ըլլան եղեր:

Ըստ Ջօր. Սիլիկեանի, հայ բանակը պիտի կարենայ յաղթել, եթէ զինուորները հակառակորդի ուժեղ դիմադրութեան պարագային՝ դիմախալու ընդունակութիւն ցոյց տան: Իսկ սպայակոյտի պետ Գնդ. Վէքիլեանը շատ արհամարհական վերաբերմունք մ'ունէր թրքական ուժերու հանդէպ. ան ոչ մէկ կասկած ունէր, որ մեր զօրքերը Հոկտեմբեր 14ի յարձակողականի յաջողօր օրն իսկ՝ ետ պիտի գրաւէին Սարիզամիշը:

Երբ ես իրենցմէ կը խնդրէի փաստացի տուեալներ իրենց այդ պնդումներուն, անոնք ինծի կ'ըսէին, թէ թրքական բանակի զինուորներուն թիւը 4000էն վեր չէ: Իրօք, այդ դիչերուան կարսէն եկած զեկոյցը կը յայտնէր, թէ թուրքերը ճակատի վրայ կեդրոնացուցած են 9 զոււարտակ, որոնք տեղաւորուած էին առաջին գիծերու վրայ: Այս հաշուով հայկական ուժերը 9000 սուլին կ'ունենային, ինչ որ թուրքերու կրկնա-

պատիկն էր: Երբ պահեստի ուժերն ալ նկատի կ'ունենային, կ'ըսէին, թէ թուրքերու ամենէն բարձր թիւը 5000 պիտի ըլլար, ընդդէմ մեր 16,000 սուլինին:

Մեր զինուորական եւ կառավարական բոլոր զեկաւարները այս թուական հաշիւներուն հաւատացած էին: Հայ զօրքերու թիւին ճշդութիւնը կասկածէ դուրս էր: Բայց թրքական ուժերու քանակը այդքան քիչ ցոյց տալը ինծի շատ կասկածելի կը թուէր:

Մինչև Հոկտեմբեր 14ի յարձակողականը, Կարսի հրամանատարութիւնը իր զեկոյցներու մէջ թրքական զինուորներուն թիւը 2500-3000 կը հաշուէր:

Ջինուորական զեկոյցի մէջ ցոյց տրուած էր, որ թրքական բանակին կ'ընկերանայ քիւրտ ձիաւոր զօրամաս մը Մալազկերտի Քէօռ Հիւսէյին փաշայի եւ իր մարդոց զեկաւարութեամբ:

Հայերը լու ծանօթ էին քրտական այդ ուժերուն եւ կարելի է ըսել, որ կ'արհամարհէին զանոնք, որպէս ոչ դիմացկուն կուսուցներ:

Հոկտեմբեր 14ի ճակատամարտը կ'ուզեմ անձնապէս ականատես ըլլալու զրուսացի մը պատկերացրնել:

Առաւօտեան ժամը 9էն սկսած Ջօր. Սիլիկեանի մօտն եմ: Անոր հետ են Գնդ. Վէքիլեանը եւ երկու սպայակոյտի սպաներ: Մնացած վարչութիւնները ամէն մէկը իր զործին է: Ելեւմուտ քիչ կայ: Պաշտօնական անձնաւորութիւններ խորհրդաւոր անձկութեամբ մը կը մտնեն ու կ'ըլլեն հրամանատարին մօտ: Իրարու ղէմքին նայելով, ամէն ինչ կը հասկնան. ո'չ մէկ արտայայտութիւն. ուրեմն զրութիւնը անորոշ է:

Յարձակողականը սկսած էր որոշուած ժամանակէն երկու ժամ ետք, իսկ Արան Վարդանի ուղղութեամբ գործող թեւը երեքուկէս ժամ յետոյ: Այսպիսով՝ գիշերային յարձակումը կը սկսէր առաւօտեան:

Այս ուշացման համար հրամանատարութիւնը շատ զգայնացած էր: Սպարապետ Նազարբէգեանը եւ կառավարութեան անդամները երեւանի մէջ լարուած կը սպասէին: Զօր. Սիլիկեանը հեռաձայնով եւ ուղիղ հեռապարթելով կը խօսէր սպարապետին հետ: Զեկուցումը շատ կարճ էր.

— «Ճակատամարտը սկսած է. կեդրոնի ձախ գործումսր յառաջ կ'ընթանայ. քշումին կատաղի դիմադրութիւն ցայց կու տայ: Ճակատամարտի ելքի մասին կը սպասուի կարսի հրամանատարի նոր տեղեկութեանց»:

Կէսօր էր. ո՛չ ոք այդ փոքրիկ սենեակէն ճաշի դընաց: Փոքր պաշտօնեաները, թերեւս զրութեան անտեղեակ, ուրախ ճաշ մը կ'ընէին անդին, բայց Սիլիկեանը եւ իր սպայակոյտի պետը չոր հացը (սուխարի) կը թաթխէին թէյի բաժակին մէջ ու այդպէս կ'անցընէին այդ օրուան ճաշը:

Շունչերնիս կը բռնենք. կարսի հեռաձայնն էր: Դէմքը քիչ մը ժպտեցաւ խեղճ Զօրավարին: «Մեր գործերը ձախ քեռով դէպի Բէգլի-Ահմէտ կ'առաջանան. այդ ուղղութեամբ քշումու դիմադրութիւնը ջախջախուած է: Տէմիր-Փարուի կողմէ տեսնուած է, որ քըշումում կեդրոնի բեռնատարները կը փաշուին դէպի Սարիզամիշ: Բայց մեր կեդրոնի եւ աջ քեռին վրայ, նայն դիրքերու մէջ կեցած, երկուստեք կռիւր ահռելի համեմատութիւններ ստացած է»:

Սեպուհին վստահուած ճակատին զեկուցումը ըստացուեցաւ.

«Սմբատի գործումսր աջ կողմէ կրցած էր Տէմիր-Փարուէն դուրս բշել քշումում, բայց նայն դիրքի ձախ

քեռի գործումսր իր թնդանօթներով միայն երեք-ժամ յետոյ հասած էր իրեն համար որոշուած վայրը: Թշումամին, տեսնելով, որ աջ քեռի ուժերը պաշտպանուած չեն թնդանօթային կրակով, հակայարձակման կ'անցնի եւ իր լքած դիրքերը ետ կը գրաւէ: Իսկ երբ Սմբատի գործումսր, ստիպուած իր նախկին դիրքերը կը դառնայ, մեր ձախ քեռը կը սկսի ուժեղ գործողութեան մը. բայց ինք ալ, այս անգամ մինակ մընալով եւ աջ քեռէն օժանդակութիւն չստանալով, որեւէ նպատակի չի հասնիր, բաւական գոհեր տալէ յետոյ:

Երեկոյեան ժամը ճն էր: Կը տիրէր խոր լուսթիւն մը: Փիրումեանը՝ կարսի մէջ նստած՝ զեկուցումներու կը սպասէր, որպէս զի կարենար տեղեկագիր ներկայացնել վերին հրամանատարին:

Երկու ժամուան բացակայութենէ յետոյ, ժամը Տին անապարանքով կը վերադառնայի Սիլիկեանի սենեակի. զողար շունչինք. չէ՞ որ մեր երկրին բախտը կը մճռուէր այդ ժամերուն: Քարացած դտայ բոլորն ալ. կարծես զամուած էին իրենց աթոռներուն եւ զրուրած էին շարժելու կարողութենէն: Միայն Զօր. Սիլիկեանն էր ոտքի վրայ. հակառակ որ սենեակը շատ լաւ տաքցած էր, Զօրավարը հազած էր իր զինուորական վերարկուն. զլխարկը դրած էր եւ՝ ձեռքերը վերարկուի թեւերուն մէջ իրար անցուցած ու կուզ եկած՝ կը պտտէր. կարծես արդելափակուած էր սառցարանի մը մէջ, այնքա՛ն որ կը մըսէր: Զգուշացայ խօսք բանալու. արդէն զուշակեցի, որ մեր բանակը յաջողութիւն չէր ունեցած: Աւելի մեծ ազէտ մը մըտքէս չէր անցներ:

Զօր. Սիլիկեանը երեւի ըմբռնեց իմ մտահոգութիւններու չափը եւ իր այդքան մըսիլը արդարացը-

նելու համար, կանգ առաւ առջեւ եւ ըսաւ քիչ մը կա-
կազելով. — «Միրելիս, Կարսը վտանգի մէջ է...»: Աշ-
քերը արցունքով լեցուած էին խեղճ մարդուն:

Ուրեմն, Հոկտեմբեր 14ին այնքա՛ն անձնափստա-
հու թեամբ սկսուած յարձակողականը ձախողած էր եւ
այնպիսի ձեւով մը, որ Կարսի բերդն ալ վտանգի կ'են-
թարկուէր:

Ի՞նչպէս էր տեղի ունեցեր այդ: Կոիւնները մեզի
համար նպաստաւոր ձեւ մը առած էին: Հակառակ ուշ
սկսելուն, դործողութիւնները յաջող կերպով զարգա-
ցած էին: Չախ թևի վրայ հայկական բանակը 15 քի-
լոմէթրէն աւելի ետ մղած էր թշնամին. ժամը 11էն
յետոյ թուրքերը այդ կողմէն այլևս զիմադրութիւն
ցոյց չէին տուած: Իսկ կեղրոնք խիստ ամուր մնացած
էր: Թէև կռուի հակայարձակման նախաձեռնութիւնը
մինչև կէսօր հայ զօրքերու կողմը անցած էր եւ ստեղ-
ծած էր երկու կողմի համար ալ հաւասար կացութիւն
մը, փոխն ի փոխ յաջողութիւններով: Երեկոյեան կողմ
կռիւր սաստկացած էր բոլոր ճակատներուն վրայ:
Ճակատադրական այդ վայրկեանին, յաջողութեան
ծանրութիւնը կը մնար հայ բանակին կողմը:

Յետագայ քննութիւնները ցոյց տուին, որ հայկա-
կան զօրքերու թուէն աւելի քանակութիւն մը ունէր
թրքական զօրարանակը:

Այս պայմաններով, ճակատամարտի հաւասարա-
կըջութիւնը պահպանելն ալ հայերու համար յաղթա-
նակ մը եւ թշնամիին համար պարտութիւն մը պիտի
ըլլար:

Բնական է, որ այդ զիմացկունութիւնը յաջողը
օրուան դասաւորութեան վրայ պիտի ազդէր: Բայց
զիմանալ հարկաւոր էր, մինչև մութը կոխէր եւ դոր-
ծողութիւնները զադրէին:

Միշտ ալ նկատելի եղած է, որ հայ զօրքը առա-

ջին թափով լաւ կը կռուի եւ առաւօտեան կողմ յաղ-
թանակներ կը տանի: Սակայն, այդ յաղթանակները
նոյն օրուան երեկոյեան կողմ չեն շարունակուիր:

Այդպէս ալ եղած էր Հոկտեմբեր 14ի բախտը: Ին-
մացկունութիւնը, որուն այնքան կարեւորութիւն կու
տար Ձօր. Միլիկեան, հայ բանակը ցոյց չէր տուած:

Այդ կռուին մասնակցող 8,000 հայ զինուորներն
էին, որոնք գետեզուած էին հին գունդերու եւ վաշտե-
րու մէջ, անոնց թիւը լրացնելու համար: Այս համե-
մատութիւնը բաւական է ցոյց տալու հայ բանակի
ներքին ուժն ու բովանդակութիւնը: Ատկէ դատ, նոյն
բանակին մէջ էին այն զօրամասերը, որոնք 1920ի Մա-
յիսեան խռովութիւններուն մասնակցած էին: Թէև
բաւական ջանք թափուած էր այդ միութիւնները ա-
ռողջացնելու, բայց անոնց շարքերուն մէջ մնացած էին
բոլորեկիքան տարրեր, սրտնք իրենց հակակրօթեան
մէջ այնքա՛ն կուրացած էին, որ կ'ուզէին թուրքերու
զիրկը ինչոյ: Ի հարկէ վերջին դէպքերը շատերուն
զղջալ տուին, երբ անոնք շօշափելի կերպով տեսան
թուրքերու «կարմիր» կոմունիզմը. սակայն, շատ բան
արդէն խանդարած էին:

Բանակը կը նմանի լարուած մեքենայի մը, որու
կանոնաւոր շարժման ի տես մարդ կը հիանայ եւ ակ-
նապիչ կը գիտէ: Բայց երբ մէկ պտտատակը այդ հըս-
կայ մեքենային ձախողի ու դուրս գայ, մեքենան կանգ
կ'առնէ, կամ անոր մասերը իրար սեղմելով՝ կը ջախ-
ջախուին:

Այդպէս ալ պատահեցաւ հայ բանակին: Նրդ գուն-
դը, որ 1920ի Մայիսին Կարսի մէջ տեղի ունեցած խը-
ռովութիւններու առեն փստ անուն մը թողած էր,
կեղրոնի ճակատի վրայ զիրք բռնած էր: Կէսօրէ յե-
տոյ, ժամը 3-4ի ատենները, կռուի ամենէն լարուած
մէկ ժամուն, ուր թշնամին կը ջանար իր գերագոյն

ճիւղը թափել հայ բանակի դիմադրական թափը կոտորելու՝ Առաջին գունդի մէկ երկու վաշտերը, իրենց մէջ գտնուած բոլշևիկներու թելադրութեամբ՝ դիրքերը կը լքեն, անոնց կը հետևի Դրդ գունդը, որուն մէկ երկու սղանները թէև անձնական քաջութիւն ունէին, սակայն գունդը կանոնաւոր դիմադրութիւն ցոյց չէր տար:

Նահանջողը միշտ պէտք ունի ընկերակիցներ զրտնելու: Նահանջը խուճապային փախուստի կը վերածէին, լուր տարածելով որ թուրքերը մեծ ուժերով ներս խուժած են: Այս գոյժը ելեկտրական արագութեամբ կ'անցնէր մէկ դիրքէն միւսը: Իրար կ'անցնէին հրամանատարները, բայց փախուստին առաջը չէին կրնար առնել:

Այդ ընդհանուր շփոթութեան մէջ չեն գիտեր, թէ թշնամին ո՛ր կողմէ մեր ճակատը ճեղքած ու ներս խուժած է: Մէկ թեւը միւս թեւի մասին ահռելի լուրեր ստացած էր, եւ փոխադարձաբար:

Այս անպաշտօն խուճապը, ստիպուած, պաշտօնական նահանջի կը վերածուի: Իրենց դիրքերուն մէջ մնացած հետուոր զօրամասերուն կը հրամայուէր ետ նահանջել՝ գերի շմուլու համար: Հրդ գունդը, որ հերոսական կռիւ մղած էր, կը ստիպուէր ետ նահանջել: Նահանջը կը կատարուի խիստ արագ եւ խուճապային: Չար լեզուները եւ չար դիտաւորութիւն ունեցող անհատները, որոնք մինչև այդ լուծ էին, խօսիլ կը սկսին: Ամբոխացած զօրքը միշտ ալ տրամադիր է չար լեզուները մտիկ ընելու: Բերնէ բերան հետեւեալ փրսփրուէր կը տարածուի. — «Մեմֆ մեմակ քարքերի դէմ չեմք կարող կռուել»: Իսկ աւելի ծածուկ անկիւններու մէջ, «գիրքերու վրայ կարմիր դրօշ կանգնեցնելու առաջարկներ կ'ըլլան»:

Ութը հազարէ աւելի մեր սուիճները կեղրոնացան

Վլատի-Կարսի մէջ, ամփոփուելով 10 քիլոմետր հեռուստրութիւն եւ 15 քիլոմետր լայնք ունեցող ճակատի մը վրայ:

Երեկոյեան ժամը 7-8ին Կարսի վերին հրամանատարութիւնը ամէն ճիւղ թափեց, որպէսզի զօրքերու մեծ մասը մնար զոնէ Վլատի-Կարս, եւ այդ նահանջը շառաջանար մինչև Կարսի բերդը, ամէն ինչ ոտքի տակ տալով:

Իսկ Արտահանի եւ Տէմիր-Գարուի գործողութիւններն ալ չկրցան զարգանալ եւ վտանգել թշնամին Սարիղամիշի եւ Օլթիի ուղղութեամբ:

Այս զեկուցումն էր, որ Զօր. Սիլիկեանը ստացած էր Զօր. Փիրումեանէն: Կարսը վտանգի տակ էր: Թուրքերը այդ դիշեր կամ յաջորդ առաւօտեան կարող էին նոյն թափով զալ եւ վերցնել բերդաքաղաքը, քանի որ յարձակողականի պացող հայ բանակը ամբողջովին կազմալուծուած եւ 8,000նոց ամբոխի վերածուած էր Վլատի-Կարսի մէջ: Իսկ պահեստի ուժերը նոր հաւաքուած զինուորներէն էին, որոնք լուրջ ձեռնարկներու համար զեռ պատրաստուած չէին:

Ահա այս էր պատճառը այն ցուրտ քամիին, որմէ այնքա՛ն սառած էր Զօր. Սիլիկեան իր տաք սենեակին մէջ:

Ալեքսանդրապոլի դիտաւոր հրամանատարութիւնը եւ իր սպայակոյտը երկար տեւող շմածութենէ յետոյ, անցան մտածելու զրութեան վերականգնման մասին: Այս մտահոլութենէն զատ, կար պատասխանատուութեան խնդիրը: Զօր. Սիլիկեանը անմիջական կարգադրութիւններ ըրաւ Կարսի հրամանատարութեան նա-

հանջը կանգնեցնելու համար: Հրաման տրուեցաւ թիկունքի պահեստի ուժերուն կարս մեկնելու: Բերդի պաշտպանութեան վերաբերեալ հրամանները հաղորդուեցան Ջօր. Փիրումեանին: Այս բոլորը ի պաշտօնէ ըլլալիք արարողութիւններ էին:

Ալեքսանդրապոլը յուսալքումի եւ սպասումի դիւշեր մը կ'ապրէր: Երևանը ե'ւ յուսալքուած ե'ւ դայրացած էր: Ո՛չ ոք կը սպասէր նման նահանջի մը: Պետական եւ կուսակցական ղեկավարները ո՛րքան հեռու էին ճակատէն, այնքան աւելի մեծ երազներ կը սնուցանէին յաջողութիւններու մասին: Ո՛րքան շատ էր այս հաւատքը, այնքան աւելի մեծ էր հիասթափութիւնը:

Սեպտեմբերի 29-30ի խուճապային ղէպերէն յետոյ, կառավարութեան անդամներէն Ս. Վրացեանը եւ Ար. Բարախանը մեկնած էին կարս եւ կ'աջակցէին հրամանատարութեան: Իսկ Արշակ Զամալեանը և Գէորդ Ղազարեանը կառավարական իրաւունքներով եկած էին Ալեքսանդրապոլ:

Կարս գտնուող կառավարութեան անդամները այնքան վստահ էին, թէ Հոկտեմբեր 14ին մեր բանակը պիտի յաղթէ, որ նոյն օրը մեկնած էին Վրատի-կարս անձամբ տեսնելու մեր զօրքերու յաջողութիւնը: Բայց դժբախտաբար հանդիպեր էին զօրքերու խուճապային փախուտոտին, եւ քանի մը կորսոյի զինուորականներու հետ, ստիպուել էին աշխատիլ՝ զանդաղեցնելու համար մեր զօրամասերու նահանջը եւ նպաստելու համար զրութեան վերականգնումին:

Բայց իրերը այնքան պահապան չընթացան ինչպէս կարելի էր սպասել:

Յաջորդ առաւօտեան, Վրատի-կարս հաւաքուած բազմութիւնը երբ տեսաւ, որ թրքական բանակը զինք չէր հետապնդեր, քիչ մը սիրտ առաւ: Հրամանատար-

րութիւնը թարմ ուժերով այնտեղ փութաց: Բոլոր ղեկավարները գործի անցան: Մէկ քանի ժամուան ընթացքին, իրար կորսնցուցած մաշտերը, զուժարտակները, փոքր թէ մեծ զօրամասերը իրենց մեծ միաւորին շուրջ հաւաքուեցան: Հրամանատարական կազմի պահասները լրացնելէ ետք, քանի մը զուժարտակներ առաջացան աւելի առաջատար զիրքեր զրաւելու: Երևանի կողմ, բանակի մնացորդ մասն ալ ինքզինք կը գտնէր:

Այժմ մէկը միւսին կը մեղադրէր եղածին համար: Խուճապին պատճառը կը հարցնէին իրարմէ: Գրեթէ բոլորն ալ կը յայտնէին, որ իրենք նահանջուցին, որովհետեւ ընդհ. նահանջ տեսան կամ նահանջել կարողութեամբ իրենց: Շատ քիչերն էին, որ կը լռէին: Ճիշդ գուճի մէկ մասը շատ լաւ գիտէր, որ առաջին սահապանը ինքը տուած էր, բայց մեծ մաս մը կար նոյն գունդէն, որ կ'ըսէր, թէ ինք յաջողութեամբ կը զիմադրէր, միայն խուճապի հետեւանքով ստիպուած էր լքել ճակատը:

Երէկուան ամբոխը չէր այլևս. ամէն ոք իր պարտականութեան զուճիւր կանգնած էր: Հոկտեմբեր 16ի առաւօտեան սկսուած փոքր զործողութիւն մը բաւական եղաւ վերականգնելու Հոկտեմբեր 14ի զիրքերը, բացի կարևոր բարձունքէ մը, որ կը գտնուէր Արան-Վարդանի ուղղութեան վրայ: Այս բարձունքը, թէեւ անմիջական վտանգ մը չէր բանակին համար, բայց զէպի Բէկլի-Ահմէտ յառաջանալու մեծ արդելք մըն էր:

Տեղի ունեցող ճակատամարտի մէջ թշնամին ի յայտ բերաւ մեծ կորույթ եւ զինուորական ճկունութիւն: Բոլոր նշանները ցոյց կու տային թշնամիին թուական վերադանդութիւնը: Սակայն, յարձակողական նախաձեռնութիւնը հայկական բանակին ձեռքը ըլլալուն համար, թրքական ուժերը շատ մեծ կորուստներով եւ

յարուսծ ուժաստառ զիմադրութեամբ միայն կրցած էին պահել կեդրոնը, որ ենթակայ էր ճեղքուելու վրասանդին: Անոնք յամառ զիմադրութիւնը կոտորած էր հայ բանակին կեդրոնի յարձակողական թափը: Զար ոպիները՝ միացած նորակազմ զօրքերու անկարգապահութեան հետ՝ կ'առաջացնէին ծանօթ խուճապը, ճակատը քայքայման դատապարտելով:

Թուրքերը այդ նահանջի ժամանակ թէև շարունակեցին համապարկ կրակը, սակայն, ամենէն առաջ կ'ուզէին շունչ առնել: Անոնք բնաւ չէին կարծեր, որ իրենց վրայ ճնշում գործող այդ բանակը կարող էր մէկ ժամուան մէջ քայքայուիլ՝ ամբոխի վերածուելու աստիճան:

Գիշերուան ընձևած հանդարտութենէն օդտուելով՝ թրքական բանակը հազիւ կրցած էր իր վիրաւորները փոխադրել Սարիղամիչ եւ սպաննուածները հաւաքել: Միւս կողմէ՝ ան բերած էր պահեստի թարմ ուժեր զիրքերը ամրացնելու համար, սպասելով, որ յաջորդ առաւօտեան հայկական յարձակողականը պիտի շարունակուէր: Բէկլի-Ահմէտի կողմէ մինչև Սարիղամիչ նահանջած թրքական ուժերը հազիւ երկու օրէն իրենց տեղերը կը դառնային:

Այս բոլոր դասաւորութիւններէն կ'երևի, որ եթէ հայկական բանակը Հոկտեմբեր 14ի ամբողջ օրը կարենար զիմանալ, Հոկտեմբեր 15ին աւելի նպաստաւոր էլքի մը պիտի յանդէին իր զործողութիւնները:

Առաջին վնասկան փուլն էր Հոկտեմբեր 14ը: Այդ փակատամարտի ձախողումով՝ զօրքին մէջ բեկում առաջ եկաւ: Կարսի յանձնումը հեշտ ըմբռնում դարձաւ: Խուճապային հոգեբանութիւնը սեփականութիւն մնաց ե՛ւ զինուորականութեան ե՛ւ քաղաքացիներուն: Այդ ճակատամարտին հայկական բանակը տուաւ 500 վիրաւոր եւ 100է աւելի սպաննուած:

2

Կարսի ճակատին զրութիւնը այսքան խախտած ու շուտով վերականգնած էր: Ճակատէն հեռու դտնուող ժողովուրդը բան մը չէր իմացած. շատ ցնցուած էին կառավարական շրջանակները:

Կարս քաղաքին խուճապը բնականաբար իր անմիջական ազդեցութիւնը պիտի ունենար Շիրակի նահանգին վրայ: Կարսէն փախչող ժողովուրդը մեղադրանքի արժանի չէր: Շիրակ նահանգի պաշտօնեաներէն ու մանք եւ գաւառական ինքնավարութեան վարչութեան անդամները զրկուած էին Ղրղըլ-Չախչախ, որպէսզի զիմաստը կ'արսէն եկողները եւ զանոնք տեղաւորէին շրջակայ գիւղերու մէջ, Այլքսանդրապոլն ու իր շրջակաները Կարսի խուճապին չմտանելու համար: Գեո Ակաբեմբեր 30ին, խուճապի ստեն կորոյի եւ վատահելի գործիչներէ յանձնաժողով մը կազմուած էր բժ. Պապոսասարեանի նախագահութեամբ, որուն լիազօրութիւն տրուած էր ամենախիստ միջոցներով նահանջը զադրեցնելու, եւ հսկելու, որ պետական ու զինուորական պարտականութիւն ունեցողները իրենց զիրքերը չէքեն:

Այդ ուղղութեամբ, նոր կազմուած մարմինը անողոք եղաւ, բանտարկելով փախչող զինուորները, սպանները եւ կառավարական պաշտօնեաները, առանց նկատի ունենալու անոնց աստիճանները: Զերբակալուեցան շարք մը զինուորներ, որոնցմէ ոմանք իրենց զինուորական հրամանատարներէն պաշտօնական թուղթեր ունէին, բայց կը փոխադրէին անական թանկարժէք իրեր կամ սջխարներ ու կոմեր: Այդ թուղթերը նկատի չառնուեցան, նկատելով որպէս խուճապման միջոց: Յանձնաժողովը կ'ենթարկուէր միայն վերին հրամա-

նատարին եւ վարչական խնդիրներու մէջ՝ Շիրակի նահանգապետին:

Այս խիստ միջոցներով 2-3 օրուան մէջ կարգը վերահաստատուած էր: Շատերը վերադարձան Կարս, մանաւանդ անոնք, որ Կարսի մօտիկ ճանապարհի վերայէն իմացած էին ճակատին վերականգնումը:

Այստեղ փակադծի մէջ կ'ուզեմ յիշատակել դէպք մը, որ Կարսի բարձր պինտորականութիւնը կը բնորոշէ: Արտակարգ յանձնաժողովի կողմէ գրաւուած ոչխարներու եւ կովերու մէկ մասը Զօր. Յովսէփեանի զօրամասին կը պատկանէր, իսկ մէկ կարեւոր մասը Զօր. Յովսէփեանի եղբօրը, որ Կարսի շրջանին մէջ անասնաբուժութեամբ կը պարապէր: Եւ պէտք է աւելցնել, որ այդ բոլոր կովերը շատ չնչին զիններով գնուած էին, քանի որ Զօր. Յովսէփեանի զօրամասերուն զինուորական աւարներն էին: Երեւակայել, որ Զօրավարը այդ ճղնաժամային օրերուն չէր մոռցած իր եղբօր անասունները ազատելու համար՝ 5-10 զինուորներ տրամադրել: Այդ բոլոր անասունները գրաւուեցան որպէս պետական գոյք եւ յանձնուեցան գաւառական ինքնավարութեան: Սակայն, երկու զօրավարները, Յովսէփեան եւ Փիրումեան, բազմաթիւ հեռագիրներ ու սպառնալիքներ տեղացուցին Կարսէն Ալեքսանդրապոլ, պահանջելով որ այդ անասունները վերադարձուին, որ՝ քաղաքական իշխանութիւնը իրենց դործներուն չխառնուի:

Շատ մեծ զարմանք կը պատճառէր այն փաստը, որ հակառակ այն դժուար եւ պատասխանատու պարտականութեան, որ դրուած էր այդ երկու զօրավարներուն վրայ, անոնք զբաղած էին զանազան անհատներու շահերը պաշտպանելու գործով եւ շատ փոքր գործերու կարգադրութիւններով:

Ալեքսանդրապոլէն հաղորդուեցաւ իրենց, որ ա-

ւելի լաւ պիտի ըլլար, եթէ իրենց բարձր պարտականութիւնը կատարէին, եւ ձգէին, որ թիկունքային դործերը կարգադրուին համապատասխան մարմիններու միջոցաւ:

3

Ահա այսպէս կը վերջանար Հոկտեմբերի առաջին յարձակողականը, առանց, սակայն, իր հետ քայքայելու ամէն ինչ:

Հոկտեմբերի համար վերապահուած էր երկրորդ յարձակողական մըն ալ. որովհետեւ հայ հրամանատարութիւնը անդրդուելի մնաց այդ համոզման մէջ, թէ թուրքերու թիւը 4500-5000է աւելի չէր:

Նորէն լարուած աշխատանք. նորէն զօտեպնդուած հաւատք՝ դիմադրելու եւ յաղթելու:

Հոկտեմբերի քառասուրճը ամենէն շատ ցնցում պատճառած էր օրուան կառավարութեան, որ շարժեցաւ՝ իր առաւելագոյնը հրասլարակ բերելու: Բացի վարչապետէն եւ մէկ քանի նախարարներէ, որոնք Երեւան մնացած էին կեղրոնը ղեկավարելու համար, մնացած բոլոր նախարարները եւ աչքի ինկած անհատները ճակատ մեկնած էին, իրենց ներկայութեամբ քաջալերելու համար հայ կոռուզները, եւ օժանդակելու հրամանատարութեան:

Զօրավարներ Նաղարէզեան եւ Սիլիկեան կրկին այցելեցին Կարս: Պէտք եղած հրահանգները տուին Կարսի հրամանատարութեան եւ վերադարձան Ալեքսանդրապոլ:

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԹՐԲԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

I

ՀԱՅ — ՎՐԱՑԱԿԱՆ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՐԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թշնամիին գործողութիւնները բոլոր ճակատներու վրայ կը զօրանային: Կարսի դէմ գործող թրքական բանակը կ'ուզէր կազդուրուիլ հայկական յարձակողականէն ետք: Իսկ Կողբի եւ Սուրմալուի ճակատներուն դէմ գործող անոնց ուժերը կը սկսէին նախաձեռնութիւնը իրենց վրայ վերցնել:

Այս լարուած օրերուն Հայաստանի եւ Վրաստանի յարաբերութիւնները իրենց վրայ դարձուցին բոլորին ուշադրութիւնը: Վրաստան շատ լաւ կը զգար, որ թրքական նոր արշաւանքը պիտի ունենար այն հետեւանքը, ինչ որ ունեցաւ 1918ի հայ-թրքական կռիւր: Եւ Վրաստան պիտի տուժէր: Բայց Ատրպէյճանի ազդեցութիւնը զօրաւոր էր, իսկ թրքական գաղտնի խոստումները՝ շատ շլացնող: Այս երկընտրանքին մէջ,

Վրաստան թեքուեցաւ ղէպի Հայաստան, զոնէ համա-
կրանքով:

Վրաստանի զինուորական նախկին նախարարը
Գէորգովն Հայաստան եկաւ անձամբ բանակցելու հա-
մար: Այդ առաջարկը Հայաստանի կողմէ եղած էր(*):

Հայաստան իր բոլոր կարելի զիջումները ըրած էր
Վրաստանի. սակայն, այս վերջին աշալուրը կը հե-
տեւէր մեր կատարած զործողութիւններուն եւ կ'ու-
զէր զիտնալ մեր կռուելու կարողութիւնը:

Այս բանակցութիւնները ոգեւորութեան աղբիւր
էին գարձած հայ գործիչներու եւ զինուորներու հա-
մար: Մեծակ մնալու գաղափարը միշտ ալ վախ պատ-
նառած է մեզ: Հայերը այն կարծիքն ունէին, թէ
դուրսէն գալիք օգնութիւն մը, որքան ալ փոքր ըլլար,
մեծապէս պիտի զօրացնէր հայ բանակի զիմադրական
կորովը: Վեց հարիւր հայ կամաւորներ եկած էին
Թիֆլիսի շրջանէն: Անոնց մէկ մասը վրացախօս էր:

(*) Զինուորական մախարար Ռ. Տէր Միմասեան Հոկտեմբեր
16-19ին անձամբ Թիֆլիս գացած էր Վրաստանի հետ վերջնական
եզրակացութեան մը գալու համար: Անգլիական ներկայացուցիչ
Սդոֆսի եւ վրացական մախարարներու՝ Ռամիւշիլու եւ Սապախ-
տարաշուելու ներկայութեան, Հայաստանի Զինուորական մախարարը
հարցը շատ որոշ դրած էր. — կռուիլ թուրքերու դէմ: Այդ
պարագային, Հայաստանը Վրաստանի որոշ գիշումներ պիտի ը-
նէր:

Վրաստանի պատասխամը եղած էր քացասական:

Այն ատեն Ռ. Տէր Միմասեան յայտարարած էր, թէ «Հայաս-
տան իր տկարութեան պատճառով պիտի պարտուի, բայց ան իր
հետ անդունդ պիտի տանի մահէ վրաստանը»:

Այդ յատարարութեմէն ետք վրաստան մտածելու ժամանակ
էր խնդրած:

Ալեքսանդրապոլ հասած ժամանակ ժողովուրդը եւ
զօրքին մէկ մասը կարծած էին, թէ վրացական զունդ
մը օգնութեան հասած է Հայաստանի: Ոգեւորութիւ-
նը իր զագաթնակէտին կը հասնէր:

Բայց իրողութիւնը այլ էր: Վրաստան անմիջապէս
դաշնակցութիւն մը չկնքեց Հայաստանի հետ. սակայն,
այնքան բարեացակամ գտնուեցաւ, որ իր պետութեան
սահմաններուն մէջ թոյլատրեց հայկական զօրահաւաք
մը, տրամադրելով հայկական մարմիններուն գործա-
դրական բոլոր միջոցները. հազորակցութեան զիւ-
րութիւններ ընձեռեց զինուորական առաքումներու
համար: Բայց ո'րքան հայկական ուժերը անզօր կը
դառնային անմիջական հարուած մը իջեցնելու թուր-
քերուն, ա'յնքան Վրաստան զոյշ ընթացքի մը կը հե-
տեւէր, աւելցնելով իր վերապահումները:

Թրքական յարձակողականի բերումով, ինչպէս տե-
սանք, հայ բանակը հեռաւոր զիրքերը թողած՝ կեդ-
րոնացած էր Կարսի շրջակաները: Արտահանի եւ Զըլ-
տըրի մէջ գտնուած սահմանապահ վաշտը եւ պետա-
կան պաշտօնեաները, չկրնալով Կարս վերադառնալ,
անցած էին վրացական հողը, ուր անոնք զինաթափ-
ուած էին տեղական կառավարութեան կողմէ: Իսկ վը-
րացական սահմանապահները մտած էին Արտահան եւ
գրաւած էին պահակային այն կէտերը, որ հայ սահ-
մանապահները կը բռնէին առաջուց:

Հայկական կառավարութեան հարցումին, Վրաս-
տանը կը պատասխանէր, որ՝ միջազգային օրէնքի հա-
մաձայն, ստիպուած էր զինաթափ ընել այդ զինուած
ուժերը. որ՝ այդ քայլը Հայաստանի եւ Վրաստանի
բարեկամութիւնը խախտելու նշանակութիւնը պիտի
չունենայ, և ի նշան բարեացակամութեան՝ այդ զինա-
թափ վաշտը, Թիֆլիսի ճանապարհով, ետ կը ղրկէր
Հայաստան: Իսկ մէկ քանի կարեւոր կէտերու գրա-

ւումը Արտահանի շրջանին մէջ՝ թուրքերու դէմ նախապայուշական միջոց մը կը նկատէր:

Ու այս յայտարարութեամբ, Հայաստան մտահոգութենէ կ'ազատէր: Եւ իրօք, վրացական պահակները անմիջապէս քաջուեցան այն կէտերէն, ուր հայկական պահակները կրցան հասնիլ: Սեպուհի ուժերը զրաւած էին Ալակէօղ լեռը, որ կ'իջիւ Արտահան քաղաքին, եւ Տրզ դաւնդը տեղաւորուած էր Չլտրի շրջանին մէջ:

Վրաստանի կողմէ Արտահանի զրաւման խնդիրը այս ձևով կը վերջանար:

Սեպուհի զորամասը մօտենալով Արտահանին, խնդրած էր վրացական ջոկատէն հեռանալ Արտահանէն, ինչ որ տեղի ունեցաւ:

2

ԹՈՒՐԲԵՐԸ ԱՆԻՒ ԱՌՁԵՒ

Թրքական բանակի թիւին ստորագնահատումը սրխալ ձևանարկներու կ'առաջնորդէր մեր վերին հրամանատարութիւնը, որ տեղի ունեցած ձախողութիւնները փոքր պատճառներու կը վերագրէր եւ մեծ յոյսեր կը սնուցանէր յաղթական զուրս գալու, քանի որ թըշնամին առ առուելն 4000 զինուոր ունէր:

Հայկական զինուորական անձնալատահութիւնը իր կարծեցեալ թուական առուելութիւններու վրայ էր: Զինուորական ձկուն շարժումները իսպառ կը բացակայէին: Նոր յարձակողականի մը պատրաստութիւններ կը տեսնուէին: Զինուորական շրջանակները չէին ուզեր հայ բանակը անդործ թողնել:

Հայերը յարձակողական գործելակերպի մէջ աւե-

լի մեծ կորոյ ի յայտ բերելու ընդունակ են, քան պաշտպանողական կռուի: Զինուորական գաղտնի զեկուցումները ցոյց կու տային, որ շատ մը զօրամասերու մէջ՝ բոլշեօիկ տարրերը սկսած են հակապետական փրփականտի մը: Թիֆլիսէն հասնող կամաւորներու մէջ մասնաւորապէս կային բոլշեօիկեան գործակալներ, որոնք թուլամորթները քաջալերելու ամէն ջանք կը թափէին:

Այս խլրտումները աւելի եւս կը ստիպէին մեր հրամանատարութիւնը մշտական շարժման մէջ պահել զօրքը եւ չձղել, որ բոլշեօիկեան քարոզչութիւններէն ազդուի:

Այս պատրաստութիւններուն վրայ կ'աւելնար նաև թիկունքի ապահովութեան խնդիրը: Կարսի բանակի թիկունքը թաթարական բաւական հոծ բազմութիւն մը գոյութիւն ունէր Զարուշատի, Չլտրի եւ Աղբարայի շրջաններուն մէջ: Անուանապէս զինաթափուած այդ շրջանները կարող էին 2000 զինուած մարդ դուրս բերել եւ յրջօրէն փտանցել մեր պատերազմական գործուցութիւնները:

Զօր. Սիլիկեանի հետ խորհրդակցելէ ետք Շիրակի նահանգապետը Աղբարա զրկեց 250 ձիաւորներ, Սասունցի Մուշեղի հրամանատարութեամբ: Այս զօրամասը՝ միացած դաւառային վարչութեան հետ՝ ուժեղ հսկողութիւն պիտի կատարէր թուրք ազգաբնակչութեան վրայ. մէկ թեւը պիտի բռնէր Զուլհ զիւղը, վրացական սահմանին վրայ, իսկ միւս թեւը յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէր Գնդ. Պաղտասարեանի զօրամասին հետ՝ Չլտրի լճին եզերքը:

Զարուշատ եւս զրկուեցան 150 կամաւոր զինուորներ՝ Ալեքսանդրապոլի գաւառապետի օգնականին զեկափարութեամբ. ասոնք բացի հսկողութեան պարտականութենէ, կապ պիտի պահէին Սեպուհի եւ Սմբատի

ուժերուն հետ : Այս երկու շրջաններուն մէջ կեդրոնացած մեր 400 զինուած ուժերը բոլորովին անվտանգ կը դարձնէին Կարսի եւ Արտասանի թիկունքը :

Աղբարայի զլխաւոր ղեկավարներէն Մուրթազ աղան (գաւառապետը) եւ Քելբեյի Մեհմէտ բէգը հրաւիրեցի Ալեքսանդրապոլ . անոնք կը գտնուէին կառավարական հսկողութեան տակ, որպէս պատանդ : Անոնք նամակներ զրեցին Աղբարայի բնակչութեան, որ իրենց կատարեալ հաւատարմութիւնը պահեն եւ հնարաւոր միջոցներով օժանդակեն հայկական բանակին :

Սակայն Կարսի թիկունքը, Նախիջեւանի (Կարսի մէկ գաւառակը) եւ Կողբի ուղղութեամբ, որեւէ կերպով ապահովուած չէր : Այդ միջանկեալ լեռնավայրը մեծ մասամբ դատարկ էր : Մէկ քանի հայ զիւղերէ գատ հոն կար քերտ եւ թուրք ազգարնակչութիւն մը, որ կապուած էր Կողբի եւ Կաղզուանի թրքական ուժերու հետ : Կաղզուանէն մինչեւ Կարակալա կամուրջը, Արաբսի հովիտը թշնամու ձեռքն էր . իսկ Կարսի բերդէն մինչեւ Անի կայարանը տարածուած լեռնավայրը կը մնար անպաշտպան : Այդ կողմին զինուորական լուրջ կարեւորութիւն չէր տրուած :

Երբ մենք այդ տենդոտ պատրաստութիւններով կ'ուզէինք Կարսի առջեւ երկրորդ յարձակողականով մը հայկական բանակի բախտը կրկին փորձել՝ անդին թրքական բանակը լուրջ գործողութիւններու կը սկսէր Իգտիբի եւ Կողբի ուղղութեամբ :

Այդ երկու ճակատներուն վրայ՝ հայերու ուժեղ զիմադրութեամբ՝ կայուն ճակատ մը ստեղծուած էր : Բայց թշնամին իր զինուորական շարժումներով զբաղեցուց ճակատի ամբողջ երկայնքին վրայ զետեղուած հայ զօրքը, ու առանձին զօրաբաժինով մը, նոր փորձ մը կատարեց կտրելու Երեւան-Ալեքսանդրապոլ երկա-

թուղին, օպտուելով Անիէն Կաղզուան տարածուած գաւառակութենէն :

Նախիջեւանի եւ Ջալալի շրջանի հայ զիւղացիները ա՛հ ու սարսափով պաղթած էին : Մեծ մասը Անիի վրայով անցած էր Ալապեաղ, իսկ մէկ մասը հասած էր Բաշ-Շէօրապեալ, այդ զիւղն ալ խուճապի մատնելով :

Անիի, Աղինի եւ Գարարուրուն կայարաններէն քաշուած հեռագիրները ցոյց կու տային, թէ թշնամին այնքա՛ն մօտեցած էր երկաթուղագծին, որ կարող էր կրակ բանալ մեր զնացքներուն վրայ : Թէև այդ գործողութիւնները կը նկատուէին թշնամին կողմէ եղած զինուորական ցոյցեր, սակայն, Երեւան-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծին վտանգուիլը մեծ ջղայնութիւն մը կը մտցնէր Ձօր . Սիլիկեանի սպայակոյտի շարժուձեւերուն մէջ :

Հետագայ դէպքերը ցոյց պիտի տային, թէ թուրքերը շատ մեծ հեռանկարներով ձեռնարկած էին դէպի Անի արշաւանքին, որ չաղկապուած էր Իգտիբի եւ Կարսի անոնց յարձակողականներուն հետ : (*)

Հոկտեմբեր 18ի թրքական յառաջխաղացքը կասեցրնելու համար, նոյն յիշէրը Անի զրկուեցաւ դեր-զընդապետ Ղօնտաքճեան Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակով եւ երկու թնդանօթներով : Շիրակի նահանգապետութեան կողմէ հրահանգ զրկուած էր Բաշ-Շէօրապեալի եւ Ջալալի պաղթականութեանց, որ իրենց տեղերը վերադառնան, եւ ժողովրդական վաշտե-

(*) Իրականութեան չի համապատասխանք բժ. Ար. Բաբայանի այն յայտարարութիւնը, որ իբր թէ Հոկտեմբեր 14էն առաջ, միայն քիւրտերը յարձակած են Անիի վրայ : Այդ եղած է նոյեմբեր 18ին, քրեական կառնուոր վաշտերու կողմէ :

րոյ օդնեն Ղօնտաքճեանին՝ այդ շրջանները մաքրելու համար թշնամի թուրքերէն:

Հոկտեմբեր 19ի Անիի ուղղութեամբ սկսուած դործողութիւններու ղեկոյցը ցոյց կու տար, թէ առաւօտեան ընդհարումներու ժամանակ թշնամին իր առաջին զիրքերուն մէջ չէ կրցած զիմանալ եւ նահանջած է: Այդպիսով Ալաշա լեւան զիրքերը հայ զօրքին ձեռքը կը մնային:

Նոյն ղեկոյցը կ'աւելցնէր, թէ Զալայի կողմէ սպասուած ժողովրդական ուժերը ղեռ երեւցած չէին:

Այս՝ առաւօտեան ղեկոյցն էր: Մենք բնական է, որ անհանդիստ սրտով պէտք է սպասէինք զիշերուան ղեկոյցին, որովհետեւ ամբողջական արդիւնքը այդ ժամանակ միայն յայտնի պիտի ըլլար:

Կէսօրէ յետոյ կը տիրէր շարագուշակ լռութիւն մը: Երեկոյեան մութը կոխած էր. Ղօնտաքճեան իր գրութեան մասին ղեկուցում չէր տար: Կարճ հեռախօսագիր մը Ադիւնէն ամէն ինչ կը պարզէր. «Անիի գօրաւաքը ցրուած է. նոր ուժեր զրկեցէք»: Որքան կը յիշեմ, այս հեռագիրը զրկուած էր կայարանի գումանտանտին կողմէ:

Գիշերուան ժամը 10ին Ղօնտաքճեան կը ներկայանար Ալեքսանդրապոլ Զօր. Միլիկեանին՝ անձամբ ղեկուցում տալու իր զօրամասի ձախողութեան մասին: Փոխանակ Անի մնալու եւ ցրուած ուժերը իր շուրջ հաւաքելով՝ Հնարաւոր զիմադրութիւնը կազմակերպելու, զինուորական օրէնքին հակառակ, ան լքած էր իրեն յանձնուած պաշտօնը եւ եկած էր անձամբ ղեկուցելու, ինչ որ կարող էր հեռախօսով ընել:

Թէեւ փոքր ճակատի մը վրայ տեղի ունեցէր էին այդ կոիւնները, սակայն, ամենէն անյաջող եւ սրտաբեկող դէպքը կարելի էր նկատել անոնց արդիւնքը: Այդ գործողութեան պատմութիւնը շատ կարճ էր:

Երեկոյեան կողմ, Ղօնտաքճեանի զօրամասը աւելի խորերը յառաջացած էր, առանց սակայն հոգ տանելու, որ շրջակայ բարձունքները պահակներով պաշտպանուին: Թրքական ուժերը, որոնք առաւօտեան ընդհարումէն յետոյ՝ առանց զիմադրութեան ետ քաշուած էին, օդտուելով իրենց ձեռքը մնացած բարձունքներէն եւ հայ զօրքերու անհստակ վայելած հանգիստէն, հակայարմակման անցած եւ կտրած էին Ղօնտաքճեանի զօրամասին նահանջի պիծր: Մեր զինուորները իրենց զրուած վայրերուն անձանօթ էին:

Պէտք է աւելցնել, որ Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակի մէկ մասը Շէօրազեալցիներ էին, որոնք միշտ հակամէտ էին խուճապի ենթարկուելու: Զինուորներն ու անոնց ղեկավարները խուճապի կը մատնուէին: Բուական թուով զինուորներ վիրաւոր եւ սպաննուած կ'իյնային: Շատերը կը յաջողէին փախչել եւ ի վերջոյ հասնիլ Անի:

Իսկ նոյն զօրամասի մարզիչ վաշտը, տեսնելով որ բոլորովին շրջապատուած է եւ կարծելով, որ հրամանատարութիւնն ու միւս զինուորները գերի ինկած են կամ սպաննուած, կը զիմէ պաշտպանողական կոուի: Թշնամին, մինչեւ այդ վայրկեան, առանց որեւէ դիմադրութեան հանդիպելու՝ փախչողները զնդակի էր բռնած: Իսկ մեր մարզիչ վաշտը իրական ուժ մըն էր, մանաւանդ որ ստիպուած էր կոուիլ: Թշնամին բազմաթիւ զոհեր կու տայ ու միայն երեք ժամուան անընդհատ կոուէ մը ետք, կը յաջողի վերջացնել հայ վաշտը, որ հերոսաբար, մինչեւ վերջին գնդակը կը կոուի: Այս զինուորները բոլորն ալ սպաննուեցան պատմական Անիէն քիչ հեռու, Ծպնիի ձորին մէջ, երբ ոչ մէկ փառփուշտ մնացած էր կռիւը շարունակելու:

Երկու թնդանօթները լքուած էին ձորի մը մէջ: Թշնամին թէեւ կը յաջողէր գտնել եւ գրուել թնդա-

նօթնները, բայց չէր կարող անմիջապէս մեր դէմ գործածել զանոնք, որովհետեւ անդուզի մը մէջ չըջուած էին եւ եզներու պէտք կար՝ զանոնք դուրս բերելու համար:

Նոյն գիշերն իսկ հրամայուեցաւ Գնդ. Ղօնտաքճեանին, որպէսզի անմիջապէս վերադառնայ եւ հաւաքէ իր զօրամասը եւ ենթարկուի ճակատի նոր նշանակուած հրամանատար դեր-զնդապետ Յակոբեանին, որ Երեւանէն եկած էր գումարտակ մը զօրքով: Նորէն հրաման ղրկուեցաւ Զալայի չըջանի ժողովրդական ուժերուն՝ իրենց կարելի օգնութիւնը հասցնելու եւ դըրութիւնը վերականգնելու:

Ղօնտաքճեանն դատի ենթարկուեցաւ. բայց հետագայ դահապէժ գործողութիւնները ամէն ինչ մոռցնել տուին: Անոր այլեւս պատասխանատու պաշտօն չտրուեցաւ. այդ կէտին մէջ եւս կը սխալի Ա. Բարալեան:

Անի համախմբուած մեր նոր զօրքերը 10 քիլոմէթր յառաջացան, դրաւեցին երկաթուղիի երկայնքը զըտնրող մէկ քանի կարեւոր բարձունքները եւ ամրացան այդ դիրքերուն մէջ, երկաթուղապիծը պաշտպանելու համար:

Թշնամին, հայկական զօրամասի շեշտակի հարուածներուն շղիմանալով ետ նահանջեց դէպի Կողբ, յոյս ունենալով, որ այս անգամին ալ պիտի կարենայ առաջ քաշել հայ բանակը եւ ծուղակի մէջ ձգել զայն: Բայց, այս անգամ, հայկական յառաջապահները շատ չէին կտրուեր իրենց կեդրոնէն: Զալայի ժողովրդական ուժերը, քեռի Յովոյի եւ մէկ քանի խմբապետներու առաջնորդութեամբ, թշնամիին պահակները փախուստի մատնեցին եւ վերադրաւեցին իրենց գիւղերը: Ժողովրդական այս ուժերը ետ դրաւեցին նաեւ լքուած մեր երկու թնդանօթները, որոնք եզներով հանած եւ բանակին յանձնած էին՝ հեռազրելով այդ մա-

սին Ալեքսանդրապոլ: Այսպիսով, Անին կը դառնար ճակատ մը, որ հայկական բանակէն հազար զինուոր կը զրաղեցնէր, որպէսզի թշնամին չկարենար կտրել Երեւան-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղապիծը:

3

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 25Ի ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆՈ

Անիի կռիւները ցոյց կու տային, որ Կարսէն մինչեւ Անի, մօտաւորապէս 80 քիլոմէթր տարածութիւն մը անպաշտպան ձուլը մեծ սխալ մը եղած էր: Սակայն, հայկական հրամանատարութիւնը զինուորական հնարքներու չէր կրնար դիմել, այլ կը վաղէր այնտեղ, ուր թրքական բանակը նախաձեռնութիւն մը ցոյց կու տար: Այս վաղվառուքը ուժասպառ կ'ընէր մեր զօրքը, իսկ մեր զօրական ղեկավարները կը պահէր ջղային լարուած վիճակի մը մէջ:

Ես անձամբ, որսկէս Ալեքսանդրապոլի նահանգի պատասխանատուն, պաշտօնապէս Զօր. Միլիկեանին եւ իր սպայակոյտին ուշադրութիւնը հրաւիրեցի ամրացնելու այդ դատարկ տարածութիւնը եւ չբաւականանալու միայն Անիով: Հրամանատարութիւնը առաջին անգամ շատ ուշադրութիւն չընծայեց այդ առաջարկին, գտնելով, որ թրքական ուժերը հնարաւորութիւն չունէին այդքան լայն շարժումներ ընելու:

Հսկտեմբեր 23ին, նորէն ստիպուեցայ հաղորդել հրամանատարութեան այս անգամ դրաւոր կերպով, որ թշնամին Կողբի կամ Կաղղուանի կողմէ կարող էր վրտանգել Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին: Նոյնիսկ, եթէ թրքական կանոնաւոր բանակը չկրնար այդ շարժումը ընել, Արազի հովիտին մէջ զանուող թա-

Թարներն ու քիւրտերը բաւական էին այդ նպատակին հասնելու համար :

Այս պնդումներէն յետոյ՝ հրամանատարութիւնը պատերազմական քարտէսի վրայ կը նշանակէր կարմիր կէտով մը այն մտանդուած շրջանը, որ հաւանաբար թրքական հրամանատարութեան կողմէ նկատի պիտի առնուէր : Զօր . Սիլիկեան ամբողջովին չէր համոզուած, թէ այդ կողմէ կարող է մեծ մտանդ մը յառաջ գալ Կարսի բանակին համար, բայց խոստովանեցաւ, որ Բաշքէտիկարը եւ Սուրատան գիւղը հարկաւոր էր ամրացնել, որպէսզի թշնամու այդ կողմէ ըլլալիք զինուորական ցոյցերը խուճապի չմատնեն Կարսի բանակը : Սուրատան գիւղը մօտ էր Մեծ Մաղնի լեռան, որուն տիրական զէրքերը մեծապէս կրնային ազդել Լազարեւի ամրութեան (Կարս) վրայ :

Նոյն գիշեր, այդ մասին ղեկուցուեցաւ սպարապետին եւ այդ գիծը ամրացնելու համար՝ նոր ուժ պահանջուեցաւ : Երեւանէն Զին . Նախարարութեան մէկ հեռագիրը յայտնեց, թէ Զրդ գունդը, Գնդ . Հասան Փաշայեանի ղեկավարութեամբ ճանապարհ ելած է Ալեքսանդրապոլ գալու համար : Հոկտեմբեր 24ին կամ 25ին սկսիլ ընդհանուր յարձակողականի :

Այս անգամ Զօր . Սիլիկեանի սպայակոյտն էր, որ շատ մեծ անհանգստութիւն ցոյց կու տար, որովհետեւ Կարսի հրամանատարութիւնը, վերջին վայրկեանին, կը խնդրէր գլխաւոր հրամանատարութենէն հետախուզութիւն մը զրկել Նախիջևանի շրջանը (Կարս) եւ ստուգել Կարսի բերդին ձախ թելի վրայ թշնամիին շարժումները :

Ինչպէս կը տեսնուի, թէ՛ Կարսի եւ թէ՛ Ալեքսանդրապոլի վերին ղեկավարները այդ կողմին միայն հետախուզութիւն մը ընելու չափ կարեւորութիւն կու տային : Կարսէն կարեւոր ուժ մը չփոխադրուեցաւ այդ

կողմի վրայ, միշտ նկատի ունենալով կեդրոնէն յառաջանալու մեր ծրագիրը, որ բնաւ փոփոխութեան չենթարկուեցաւ : Միակ պատրաստ ուժը կը մնար Զարուշատի 150 հոգինոց կամուրջական վաշտը, որ մէկ օրուան մէջ հնարաւորութիւն ունէր հասնելու Սուրատան, ուր երթալու համար հրաման տրուեցաւ :

Դժբախտաբար, միայն Հոկտեմբեր 26ին պատասխան ստացուեցաւ այդ զօրամասի ղեկավարէն, որ իրենք չեն մեկնած, նկատի ունենալով թուրքերու խլըրտումները :

Այսպիսի տրամաբանութիւններն ալ ժողովրդական ուժերու թերի կողմը ի յայտ կը բերեն : Փոխանակ հրամանը անմիջապէս կատարելու եւ ղեկուցելու, աւելորդ պատճառաբանութիւններ կ'ընէին, անգիտանալով, որ հրամանատարութիւնը իրենց զրաւած վայրի մասին անշուշտ որեւէ կարգադրութիւն պիտի ընէր :

Հոկտեմբեր 25ին հայկական բանակի յարձակողականին կը ղուգադիպէր թրքական խոշոր յարձակողականը :

Այդ յարձակողական զործողութիւններուն մասնակցելու եւ անձամբ հսկելու համար, Կարս մեկնած էին ընդհանուր սպայակոյտի պետ Գնդ . Վէքիլեանը եւ Զօր . Արարատեանը : Իսկ Երեւանէն Ալեքսանդրապոլ եկած էր Զօր . Հախվերտեանը, որ սպայակոյտի պետի պաշտօնը կը վարէր :

25ի արշալոյսին ճակատամարտը կը սկսէր երկու կողմէ ալ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ : Կոիւները հաւասար թափով կ'ընթանային, առանց նպաստաւոր դասաւորութիւն ստանալու մէկ կամ միւս կողմի համար : Երեկոն կը մօտենար . Չլային անխուսափելի թուրութիւնը կը սկսէր : Փոքրիկ խուճապ մը կ'առաջանար կեդրոնի մէկ զօրամասին մէջ : Թշնամիին տուած շեշ-

տակի հարուածի մը դիմանալու կարողութիւնը կը պակսէր: Թշնամիին ուժեղ հետապնդումին հետեւանքով կեդրոնը նահանջի կը դիմէր: Միւս թեւերն ալ անոր օրինակին կը հետեւէին. նորէն ղէպի Վլատի-կարս, նահանջի սովորական ճանապարհով, բայց այս անգամ առանց խուճապի:

Կարսի բերդը այն անառիկ ապաստանն էր, ուր զինուորները կը փախչէին ապաւինելու համար մեծ թնդանօթներուն, յուսալով, որ անոնց կրակը բաւական պիտի ըլլար հնձելու թշնամիին խտացած զօրքերը: Բայց, այդ բերդը, առանց համապատասխան թուով պաշտպան բանակի, թշնամիին համար պտոյտի վայր մը կը դառնար: Բերդի թնդանօթներէն բացուած կրակը կը ստիպէր թշնամին չյառաջանալ Արան-Վարդանի ուղղութեամբ: Ճակատին հրամանատարը կը կարգադրէր զիչերանց բռնել մեր լքած բարձունքները: Սակայն, Վլատի-կարս ապաստանողները այդ հրամանը չէին գործադրեր լիովին: Առաւօտուն, թշնամիին հետախոյզները ստուգելով, որ հայկական յառաջապահները այդ բարձունքներուն վրայ չէին, իրենց յառաջապահներով կը բռնէին զինուորական այդ կարեւոր բարձունքները, կռիւր իրականօրէն փոխադրելով Կարսի պատերուն տակ:

Այսպիսով, Հոկտեմբեր 25ին Կարսի երկրորդ յարձակողականն ալ ձախող կ'անցնէր՝ վերջնականապէս համոզելով բարձր հրամանատարութիւնը, որ պէտք է բռնել պաշտպանողական գործելակերպ մը եւ մտածել բերդի պաշտպանութեան մասին:

Այս յարձակողականը եթէ քննենք, այս անգամ որպէս թրջական բանակի նախաձեռնութիւն մը, պիտի տեսնենք, որ թուրքերն ալ չկրցան հասնիլ իրենց նպատակին: Անոնք ուզած էին այդ օրուան խոշոր գրոհով զբաւելլ Կարսը. բայց, մինչեւ կէսօր տեղի ունե-

ցող բռնն կռիւներու ընթացքին անոնց թափը կոտրեցաւ: Անոնք եթէ յաջորդ առաւօտուն առաւելութիւններ ձեռք ձգեցին, այդ տեղի ունեցաւ առանց կռիւի: Ճակատէն չկարենալով իր նպատակին հասնիլ, թշնամին նոյնպէս անցաւ պաշտպանողական կռուի եւ ամբարցաւ իր զբաւած զիրքերուն մէջ, մտածելով զինուորական չնախատեսուած մանէօվրի մը մասին, մանէօվր մը, որ մեր մէջքը կոտրեց...

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԻԳՏԻՐԻ ՃԱԿԱՏԸ

ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Սուրմալուի (Իգտիրի) ճակատին զասաւորութիւնը Օգոստոսէն ի վեր նոյնը կը մնար:

Ինչպէս ուրիշ անգամ մը առիթը ունեցած եմ ըսելու, Կողբը թրքական զօրքերու կողմէ ամրացուած էր: Բէօյիւք-Վևտի անկումէն ետք, ըմբոստ բերդ մը դարձած էր:

Այդ շրջանի ապստամբութիւնը վերջացնելու եւ Կողբի ազահանքերը ազատելու համար, հետեւեալ զօրամասերը շարժման մէջ դրուած էին. ա) Չախ թեւէն Գնդ. Մամաջանեան 450 զօրքով, 2 լեռնային թընդանօթներով, 4 զնդացիրներով եւ 30 ձիաւոր հետախոյզներով. բ) Կեդրոնէն՝ Գնդ. Բէգ-Չուրարեանը 450 զօրքով, 2 թնդանօթ, 4 զնդացիր եւ 30 ձիաւորներով. գ) Աջ թեւէն՝ Սասունցի Մանուկը(*) իր ձիաւոր զօ-

(*) Մանուկը Գէորգ Չաուշի հետ գործող տիպար ֆետայի մըն էր եւ միեւնոյն ժամանակ՝ Գաշնակցութեան ժրջամ գործիչ մը եւ կազմակերպող ուժ մը: Կողբը գրաւուեցաւ ամոր խիզախ մէկ յարձակումովը, բայց յաղթութեան այդ վայրկեանին անկա կը ճանատակուէր կուրծքէն վիրաւորուած:

րամասով, գլխապետ Բէզ-Փիրումեանը Սարտարապատի գումարտակով, 2 թնդանօթ, 4 գնդացի, ընդամէնը 500 զօրքով: Այսպիսով՝ Կողբի վրայ շարժող բանակը 1500 սուին ունէր:

Կողբը շուտով գրաւուեցաւ եւ թշնամին ստիպուեցաւ քաշուիլ 1914ի սահմանը եւ ամրանալ Մոլլա-Ղասար եւ Գիւլիջա գիւղերուն մէջ:

Սակայն, հազիւ 15 օրուան հանգիստ տիրեց այդ շրջանին մէջ: Թրքական սպաները կազմակերպեցին փախստական ժողովուրդը գինուորական հիմունքներով, այդ պէս վրայ աւելցնելով թրքական կանոնաւոր զօրամասեր եւ կամաց կամաց տեղաւորուեցան Կողբի աւելի մօտիկ շրջաններու մէջ, կեղրոնը ընտրելով Թափսկու գիւղը:

Սեպտեմբեր 25-27ին, երբ Կարսի ճակատին ընդհարումները մնայուն բնոյթ մը ստացած էին, թրքական զօրամասերը ուժեղ յարձակողական մը փորձեցին Կողբի ուղղութեամբ. բայց հանդիպեցան զօրեղ դիմադրութեան մը եւ ստիպուեցան երկու օրուան ծանր կորուստներէ եւ պարտութիւններէ ետք, իրենց նախկին դիրքերը գրաւել:

Հայաստանի զօրքերուն դրութիւնը, ուրեմն, ամուր էր այդ շրջանին մէջ, երբ Դրոյէն պահանջած էին Տրդ գունդը Կարս զրկել, Արտահանի ճակատը ամրացրնելու համար: Դրօն, որ ստանձնած էր Սուրմալուի շրջանի վերին հրամանատարութիւնը, ստիպուած էր Կողբէն ետ կանչել Մամաջանեանի գունդը Գնդ. Պաղտասարեանը փոխարինելու համար՝ Իգտիրի ճակատին վրայ: Հոկտեմբեր 3ին Տրդ գունդը մեկնած էր զէպի Կարս եւ անոր դիրքերը գրաւուած էին Մամաջանեանի գունդին կողմէ:

Թուրքերը օգտուելով այս պարագայէն՝ յառաջացան Կողբի վրայ: Կողբը գրաւելէ ետք, անոնք կրնկա-

կոխ հետապնդեցին հայ զօրքերը: Գնդ. Բէզ-Չուրաբեանի գինուորներէն 150 հոգի գերի ինկան: Բաւական վիրաւոր եւ սպանուածներ տուինք այդ կռիւին:

Թրքական ուժերը իրենց յառաջխաղացումը շարունակեցին մինչեւ Կարազալա կամուրջը: Ու այդտեղ հանդիպելով ճնշող դիմադրութեան մը, անոնք ստիպուեցան դիրք բռնել Արազի միւս ափը, Կարազալայի առջեւ:

Թրքական բանակը, այսպիսով, շրջանակային դիրք մը կը գրաւէր Կարազալայէն-Գարաբուրուն եւ Քեթիք կոչուած վայրէն մինչեւ Մասիսի ստորոտները, Արաքսի հոսանքն ի վար մինչեւ Շահթախթի:

Այդ օրերուն, յայտնի կ'ըլլար, որ թրքական նոր ուժեր գինուորական կարեւոր դասաւորումներ կը կատարէին Հին Բայազիտի ուղղութեամբ եւ Արաքսի աջ եզերքէն, Մասիսի ստորոտներով կ'ուղէին շարժիլ զէպի Դաչ-Բուրուն՝ Հայաստանի մայրաքաղաքին շեշտակի հարուած մը տալու համար:

Թուրքերը այս անգամ ուժեղացած էին թաթարական նորակազմ ժողովրդական վաշտերով եւ Մասիսի ու Կողբի Քիւրտ ձիաւորներով, որոնց խոստացած էին Իգտիրի եւ Երեւանի աւարները: (*)

Այդ երկայնքին, թրքական ուժերը կը հաշուէին 10,000 սուին: Հին-Բայազիտի կողմէ յառաջացող բա-

(*) Ինչպէս կ'երեւի հայ-թրքական պատերազմի քարտէսէն, Արտահան-Կարս-Ամի-Իգտիր-Նախիջեւան երկարող ճակատը 300 քիլոմետր տարածութիւն մը ունէր եւ բուրքերը մեծապէս կ'օգտուէին այդ տարածութեան, մեզ հարուածելու այնպիսի կէտերու վրայ, որոնք թէւ հեռու էին Կարսէն. բայց մեծապէս կը վտանգէին մեր գլխաւոր բանակին թիկունքը:

նակը դեռ գործելու ազատութիւն չէր ստացած եւ մէկ աչքով կը հսկէր Շահթախթիի հայկական բանակին: Բայց բոլշեւիկեան ուժերը, հակառակ Օգոստոս 1ի զինադադարին, թէ՛ Նախիջեւանի եւ թէ՛ Չանդեզուրի ճակատներուն վրայ կը զբաղեցնէին հայկական բանակի լաւագոյն մասը, աւելի ու աւելի սիրտ տալով Բայազետի թրքական բանակին՝ անարդէլ յառաջանալ դէպի Իգտիր:

Միւս կողմէ, Արագի հունը մեծապէս արգելք կը հանդիսանար հայ զօրքերուն, խանգարելու աջ եզերքի վրայ ելած թշնամիի շարժումներն ու համախմբումները:

Գնդապետ Մամաջանեանի գրաւած գիրքերը կը սկսէին Դելիք-Դաշտէն եւ կ'երկարէին մինչեւ Արհալ գիւղը:

Հոկտեմբեր 4ին փոքրիկ հետախուզական ջոկատ մը ստուգեց, որ թշնամին Արհալի մէջ յառաջապահներ ունէր: Այդ հետախուզութիւնը կոտուով կը վերջանար. հայերը 3 սպանուած եւ 4 վիրաւոր կու տային:

Դրոն, ստանալով այդ զեկուցումը, հրամայեց անմիջապէս գրաւել Արհալ գիւղը: Հրամանը շատ յաջողութեամբ կատարուեցաւ: Թշնամին, տեսնելով հայ զօրքերու ուժեղ յարձակողականը, թոյլ դիմադրութիւն մը ցոյց տուաւ եւ քաշուեցաւ Մասիսի լանջերը:

Այս կոխներու ժամանակ օգնութեան հասած էր Գնդ. Ջահանաքիր բէզը (Եգիտի) իր 80 զինուորներով:

Դրոյի կարգադրութեամբ հայ զօրքը իր նախկին գիրքերը կը վերադառնար ու հոն կ'ամրանար:

Թեթեւ ընդհարումներով եւ զինուորական խաղերով, ճակատի դրութիւնը այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ Հոկտեմբեր 20ը:

ԴՐՈՅԻ ԴԵՐԸ

Հոկտեմբեր 25ին թշնամին մեծ թափով մը յարձակողականի անցաւ նոսէ Սուրմալուի ճակատին վերայ:

Այդտեղ թրքական բանակին խոշոր պարտութիւն մը վիճակուած էր: Այդ յաղթանակն էր, որ պատերազմի հաւասարակշռութիւնը կրցաւ պահպանել:

Մարգարայի ճակատամարտը(*) շատ աւելի լուրջ զինուորական գործողութիւն մըն էր, քան Կողբի եւ Անիի ուղղութեամբ կատարուածները:

Ինչպէս վերը յիշած եմ, 10,000ի չափ կանոնաւոր եւ անկանոն թրքական զինուորներ կեդրոնացած էին Մասիսի ստորոտէն մինչեւ Կողբը: Դաշ-Բուրունի կողմէ եղած յարձակումը նպատակ ունէր գրաւել Մարգարայի կամուրջը եւ, հարուածելով Հայաստանի մայրաքաղաքը, ջլատել Իգտիրի ուժերը, կտրել Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի յարաբերութիւնը եւ այդպիսով յուսալքել Կարսի մեր բանակը, որ եթէ պաշարուէր բերդին մէջ եւ ուղէր յամառութեամբ կոտուիլ, ծանր պիտի նստէր թուրքերուն:

Իգտիրի եւ Կողբի ճակատը, մինչեւ Հոկտեմբեր 25ի ճակատամարտը, անցած էր համեմատաբար աւելի

(*) Պատերազմական փոքր քարտէսի վրայ կամ քանի մը կեդրոններու տեղեր նշանակուած, բայց տեղերու անունը տպուած չէ. օրինակ.- 1) Իգտիրէն երեսնամ տանող ցամաքով վրայ Աշանակուած կէտը Մարգարայի կամուրջն է. 2) Արագածէն Ալեքսանդրապոլ տանող լեռնային ցամաքային վրայ նշանակուած կէտը Սօկութլին է. 3) Ալեքսանդրապոլի եւ Համալուի միջեւ եղած կէտը՝ Ջաջուրն է. 4) Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի միջեւ՝ Ղըզըլ Զախչախն է:

Հանդարտ եւ փոքր կոիւններով: Դրոյի զօրամասերը ցոյց տուած էին ուժեղ դիմադրութիւն եւ ճակատի ամբուլթեան մասին մեծ հաւատք ներշնչած էին շրջապատին: Իգտիրի եւ շրջակայ գիւղերու բնակիչները կը մնային իրենց տեղերը, կ'օժանդակէին բանակին եւ հաւատք ունէին անոր վրայ:

Այս անգամ թուրքերը շատ մեծ ուժերով կը շարժէին Դաշ-Բուրունի եւ Դալիկ-Դաշի ուղղութեամբ, իրենց աջ թեւը երկարելով Արաքսի աջ եզերքէն մինչեւ Մարգարայի կամուրջը, ուրկէ կ'անցնէր Իգտիր-Երեւան խճուղին: Հայկական ուժերը համեմատաբար փոքր թիւ մը ունէին, սակայն, անհաւասար կռուի բռնուեցան թշնամիին հետ եւ կրցան կասեցնել անոնց յառաջխաղացքը, մինչեւ որ Երեւանէն եւ Էջմիածնէն թարմ ուժեր հասան օգնութեան:

Թշնամին, եթէ իր առաջին թափին մէջ յաջողէր, մէկ հարուածով կտրած պիտի ըլլար ճանապարհը եւ Սուրմալուի շրջանին զօրքերն ու ժողովուրդը գերի պիտի իյնային:

Սուրմալուի ճակատին հրամանատարը Դրոն էր: Անոր զինուորական կարողութիւնը շատ գնահատուած էր բոլոր շրջանակներէ: Մայիսեան խռովութեան ժամանակ, Դրոն, կարմիր բանակի ճնշման տակ, առանց դիմադրութեան հեռացած էր Ղարաբաղէն ու Զանգեզուրէն, ու այդ պատճառով, անոր ազդեցութիւնը ինկած էր՝ համեմատելով անցեալին: Այդ դէպքերէն ետք, Դրոն կը մնար ամփոփուած իր բրիկատային մէջ: Երբ հայ-թրքական պատերազմը սկսաւ, Դրոն նշանակուեցաւ Սուրմալուի ճակատին հրամանատար, որ բաղդատմամբ Կարսի հրամանատարութեան՝ երկրորդական կարեւորութիւն մը ունէր: Սակայն ան կրցած էր իր շուրջ հաւաքել լաւագոյն սպաները, որոնց կազմած զօրամասերը հայկական բանակի ընտրեալներն էին: Զօր-

քերը եւ ժողովուրդը շատ կը սիրէին Դրոն, որուն շուրջ յաճախ համախմբուած էին, երբ վտանգաւոր ամպեր ծանրացած էին հայ ժողովուրդի վրիտուն:

Սուրմալուի ճակատին վրայ 3000 կանոնաւոր եւ 1000 ալ ժողովրդական ուժեր կային: Հսկառակ անոր, որ թշնամիին գերազանց ուժերուն դէմ այդքան փոքր բանակ մը ունէինք, սակայն դիմադրելու, յաղթելու հաւատքը զօրեղ էր:

Հոկտեմբեր 25ի Կարսի անյաջողութիւնը մտահոգիչ էր. իսկ երբ ատոր վրայ աւելցաւ Մարգարայի կամուրջի պաշտպանութեան խնդիրը, եւ իմացուեցաւ թրքական բանակի լուրջ ձեռնարկը, մտահոգութիւններն աւելցան: Երեւանն ու Ալեքսանդրապոլը լարուած կը սպասէին ճակատամարտի ելքին: Երեւան եւ Էջմիածինը, իրենց շրջակայ գիւղերով, յուզումի պահեր կ'ապրէին:

Այդ կողմերը տեղի ունեցող կոիւնները, միշտ ալ տանը դրան առջեւ կոիւ կը նկատուէին: 1918 թ. Սարատրապատի օրերու յիշատակը արթնցած էր բոլորին մէջ: Ինքնաշարժերով օգնական ուժեր կը հասնէին Մարգարայի դիմադրութիւնը զօրացնելու: Կամաւոր կռուողները սրբազան պատերազմի մը շունչովը տողորուած էին: Եթէ Կարսի պատերուն տակ բախտը կը ժպտէր թուրքերուն, Մարգարայի առջեւ՝ անոնց ամօթահար պարտութիւն մը բաժին կ'իյնար: Թշնամին, երեկոյեան կողմ կը լքէր իր առաջաւոր դիրքերը եւ կը նահանջէր: Հայկական զօրքը կը զրուէր Դաշ-Բուրունը:

Հոկտեմբեր 26ին թրքական բանակը կրկին յարձակման կու գար՝ հանդիպելով հայկական յարձակողականին: Կոիւր կը ստանար վճռական բնոյթ: Դրոյի կողմէ, կեղբոնի հրամանատար նշանակուած էր

Գնդ. Հալարեանը, իր տրամադրութեան տակ ունենալով 10րդ գունդը:

Այդ ճակատին վրայ կեդրոնացած էին Գնդ. Խոտարաչեանի գունդը, Գնդ. Թարխանեանի թեթեւ դաշտային մարտկոցը եւ Երեւանէն ու շրջաններէն հասած կամաւորական վաշտերը:

Գործողութիւններու ժամանակ, հրամանատար Դրոն անձամբ կը պտտէր բոլոր ճակատներուն վրայ, կը քաջալերէր սպաներն ու զինուորները եւ կ'ոգեւորէր ժողովրդական խումբերը, որոնք յեղափոխական ու ժողովրդական կռիւներու ժամանակ գործ ունեցած էին անոր հետ եւ կը հաւատային անոր քաջութեան ու ճարպիկութեան:

Թուրքերը չկրցան դիմանալ հայկական զինուորներու անձնուրաց գրոհներուն եւ՝ խորտակուելով՝ նահանջեցին դէպի Մասիսի լանջերը: Հայ զօրքը մեծ կորուստներով գրաւեց Դայիկ-Դաշն ալ՝ վերականգնելով Իգտիրի եւ Մարգարայի յարաբերութիւնը, որ կտրուած էր:

Թուրքերը, հակառակ իրենց ծանր կորուստներուն, կրկին փորձեցին ամրանալ Իգտիրի եւ Մարգարայի մօտիկ շրջաններուն մէջ, բայց հանդիպեցան ուժեղ դիմադրութեան, ու յուսալքուեցան: Թրքական անկանոն ուժերը ցրուեցան՝ յուսահատած իրենց անյաջողութիւններէն, իսկ կանոնաւոր զօրքերը քաջուեցան աւելի արահով դիրքերու մէջ տեղաւորուելու: Թշնամին մէկ քանի շաբաթներու պէտք ունէր կազդուրուելու:

Երեւանեան բանակը յաղթած էր: Ան ոչ միայն մայրաքաղաքն իր շրջականերով վտանգէ ազատած էր, այլ իր փայլուն յաջողութիւններով՝ այդ ճակատին վրայ յաղթական կը մնար: Ժողովուրդին ոգեւորութիւնը սահման չունէր: Իգտիրի, Կողբի դիրքերը եւ Արաքսի եզերքը ամրացած էին: Հայ բանակը իր ինք-

նախտահութիւնը դտած էր, բայց աւելի յառաջ երթալու տեղ չունէր: Դրոյի ազդեցութիւնը բարձրացած էր, որուն վրայ սկսան յատիլ բոլորի աչքերը: Իր այս յաղթանակէն ետք, Դրոն դարձաւ թեկնածու ընդհանուր հրամանատարութեան Երևանի պետական եւ հասարակական ազդեցիկ շրջանակներուն մէջ: Այս խօսակցութիւնները անպաշտօն բնոյթ կը կրէին, եւ սպարապետութիւնը իր նախկին սարքով կը շարունակէր պատերազմը: Բայց դէպքերը դահալէժ կերպով կ'ընթանային:

Պաշտօնեաներէ, փանեցիներէ եւ Երեւանցիներէ կազմուած կամաւորական վաշտեր զրկուած էին Անի, Գարաբուրուն, Արաքս եւ Աղին կայարանները պաշտպանելու եւ զօրամասերուն օգնելու: Բոլոր մտաւորական ուժերը լծուած էին առաւել կամ պակաս Ֆիդիքական աշխատանքի, որ կապուած էր անմիջական կռիւներու հետ: Գլուխ պահողներ չկային. կամ շատ աննշմար թիւ մը կը կազմէին: Հայ ժողովուրդը ոտքի վրայ էր, բայց այդ ոտքի կանգնած բազմութիւնը օգտագործող, կամքերը կոանող-կոսող վայրկեանի ղեկավարները պակաս էին: Հայ սպայութեան մեծամասնութիւնը անպատրաստ էր այդ ատագձէն զինուորական բերդեր ստեղծելու: Զօրավարները այս անգամ բնաւ չարդարացուցին Մարտարապատի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտներու առթիւ իրենց շտաբով վեհապետները:

Կարսի ճակատը սարսած էր. մտահոգութիւնները այդ կողմ կը դառնային: Իգտիրի ճակատէն անմիջական օգնութիւն հասցնել հոն՝ անկարելի էր: Այդտեղէն զօրք փոխադրելու մասին մտածող չկար, որովհետեւ Կարսի զինուորներու թիւը բոււրար կը նկատուէր: Գնդ. Հասան Փաշայեանը իր գունդով Երեւանի շրջանէն ճամբայ ելած էր Բաշ-Քէտիկլարը եւ Սուրբ-

տանը ամրացնելու: Իսկ Կողբի կողմէ դէպի Կաղզուան յարձակողականի սկսելով՝ դժուար կարելի պիտի ըլլար ազդել Կարսի դէմ գործող թրքական բանակի շարժումներուն վրայ. որովհետեւ, Կողբ-Կաղզուան տարածութիւնը 80 քիլոմետրէն աւելի էր եւ կը պահանջէր 8 օրուան յաջող գործողութիւն մը:

Այսուհանդերձ, միակ ճանապարհը, դարձեալ, Կողբի կողմէ թշնամին ճնշելը կը մնար: Դրոյի բանակին մէկ մասը հազիւ այդ կողմի վրայ կռուի կը բռնըւէր թշնամիին հետ, երբ անդին Կարսի բախտը կ'որոշուէր...

2. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հոկտեմբեր 25ի եւ 26ի մեր յաջողութիւններէն յետոյ Սուրմալուի ճակատը ոչ միայն ամուր էր, այլ եւ նոր յաղթանակներու յոյսի աղբիւր դարձած էր: Անիի ուղղութեամբ կեդրոնացած մեր ուժերն ալ այդ կողմէ պալիք վտանգը հեռացուցած էին:

Մինչդեռ, Կարսի ճակատին վրայ հայկական բանակը անցած էր պաշտպանողական կռիւի: Մէկուկէս ամսուան ընդհարումներէ ետք, անհետացած էր այն մեծ ինքնավստահութիւնը: Նախաձեռնութիւնն ամբողջովին կը մնար թուրքերուն: Իսկ հայկական վերին հրամանատարութիւնը կ'ուզէր իր ուժերը ամփոփել եւ ամրանալ, համոզուած ըլլալով, որ դիմանալն ալ յաղթել կը նշանակէր:

Բայց հայ զինուորին բնորոշ գիծն է այդ. որքան ալ արհամարհող է յարձակողականի ժամանակ եւ նրկատի չառներ թշնամիին ուժը, նոյնքան թոյլ է պաշտպանողականի ժամանակ եւ չափազանցող՝ հակառակորդ ուժին զերազանցութիւնը: Կարսի բանակը, այժմ, այս վերջին հոգեբանական դրութեան մէջ էր:

Սեպուհին վստահուած թեւը աւելի ամուր էր: Թշնամիին ուժերը շատ մեծ չէին այդ գծին վրայ:

Թրքական բանակի այդ թեւը ունէր 2000 կանոնաւոր եւ 1000 ալ անկանոն զինուորներ, բայց կը յենէր տեղական թուրք ազգաբնակչութեան: Այս վերջինները, սակայն, չէին կրնար դիմանալ Սեպուհի եւ Սմբատի զօրամասերուն: Այդ պայմաններուն մէջ թուրք-թաթարական ազգաբնակչութիւնը թէեւ կը մնար հնազանդ, սակայն մեզ կը ստիպէր, որ Աղբաբայէն Զարուշատ եւ Զլտրի մէջ պահէինք մօտ 1000է աւելի զինուորներ եւ ոստիկաններ, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ Կարսի ճակատին վրայ:

Կարսի անյաջողութիւններէն յետոյ, Սուբատանի եւ Մեծ Մաղնիի պաշտպանութեան խնդիրը աւելի մեծ մտահոգութիւն սկսած էր պատճառել: Գնդ. Հասան-Փաշայեանի զօրամասը ճանապարհներուն կ'ուշանար: Ծշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսէին այդ ուշացման մասին: Շատ ուշ հասկցուեցաւ, որ գլխաւոր պատճառը Կողբի կողմէ սկսուած յարձակողականն էր, որ կը ստիպէր երեւանեան բանակի հրամանատարութիւնը թումբ կանգնիլ եւ չձգել որ Սարտարապատի դռները բացուին: Զարուշատի ուժերը իրենց տեղէն չէին շարժած:

Վերին հրամանատարութիւնը անճրկած էր. պէտք էր պահեստի ուժ մը գտնել եւ այդ գիծը ապահովել: Հրամանատարութիւնը վերջ ի վերջոյ համոզուած էր, որ այդ բարձունքները պէտք էր պաշտպանուէին, ճակատի ընդհանուր ապահովութեան տեսակէտէն. սակայն բնաւ մտածած չէր թէ անհրաժեշտ է Կարսի ճակատի կեղբունէն կամ ձախ թեւէն կարելոր զօրամաս մը փոխադրել այդ կողմը:

Հոկտեմբեր 27ի երեկոյեան Կարսէն եկած զեկոյց մը կը հաղորդէր, որ Կաղզուանի եւ Կողբի ուղղութեամբ հայկական հետախոյզները հանդիպած են թըշնամի փոքրիկ պահակներու, որոնք մեր հետապնդում-

ներուն վրայ փախած են. սակայն, թշնամի գլխաւոր ուժերը չեն երեւցած՝ հակառակ խոր հետախուզութիւններու:

Այս իրողութիւնը, ըստ երեւոյթին, Կարսի հրամանատարութիւնը անհանդիստ չէր ըրած, սակայն Զօր. Սիլիկեանը մտտնեց իրական մտատանջութեան մը: Գնդ. Վէքիլեան մեկնած էր Կարս, ձգելով Զօր. Սիլիկեանին այնպիսի՝ զինուորական դասաւորութիւն մը, ուր Սուբատանը զրեթէ նկատի չէր առնուած:

Գնդ. Վէքիլեան, որպէս զինուորական բարձրագոյն ճեմարանը աւարտած, սպայակոյտի ղեկավարութեան մէջ հեղինակութիւն կը նկատուէր: Սակայն, զործողութիւնները խիստ արագ ընթացք մը առին եւ վերին հրամանատարը նկատեց, որ երբեմն իրականութիւնը մեծ փոփոխութիւն կը մտցնէր քարտէսով նախատեսուած առաւելութիւններուն մէջ:

Զօր. Սիլիկեան զիմեց Շիրակի նահանգապետին՝ պահեստի միլիցիայէն զէթ վաշտ մը հասցնել Սուբատան, մինչեւ Հասան-Փաշայեանի զունդին ժամանուածը:

Նոյն զիշերն իսկ հրամանադրուեցաւ Սասունցի Մուշեղին, որպէսզի 100 ձիաւորներով Աղբաբայէն մեկնի, զինուորական որոշ պարտականութիւն կատարելու համար: Անոր տեղ Աղբաբա զրկուեցաւ Գնդ. Ապրէսեան, որ նահանգական միլիցիայի տեսուչն էր: Հրամանադրուեցաւ սուրհանդակներուն, ինչպէս նաեւ շարժող զօրամասին, զիշեր-ցերեկ քալել՝ շուտ տեղ հասնելու համար:

Հոկտեմբեր 28ի առաւօտեան Սասունցի Մուշեղ կը հասնի իր ձիաւորներով, զիշերանց անցնելով 40 վերստ ճանապարհ մը: Առանց հանդիստի, այդ փոքրիկ զօրախումբը ճանապարհ կ'ելլէ 40 վերստ եւս կտրելու համար, որպէսզի հասնի Սուբատան:

Կատարելապէս վստահ էինք, որ Մուշեղ յաջողութեամբ պիտի կատարէր իր վրայ դրուած պարտականութիւնը. սակայն անոր զործողութիւնները զինուորական ցոյցի մը բնոյթը պիտի ստանային եւ պիտի չկրնային լայն շարժումներ ընել, քանի որ շատ փոքր էր իր զօրամասը: Այսքանն ալ օգտակար պիտի ըլլար՝ թշնամիին ուշադրութիւնը մի առժամանակ զրաւելու համար, մինչեւ որ Չրդ գունդը հասնէր:

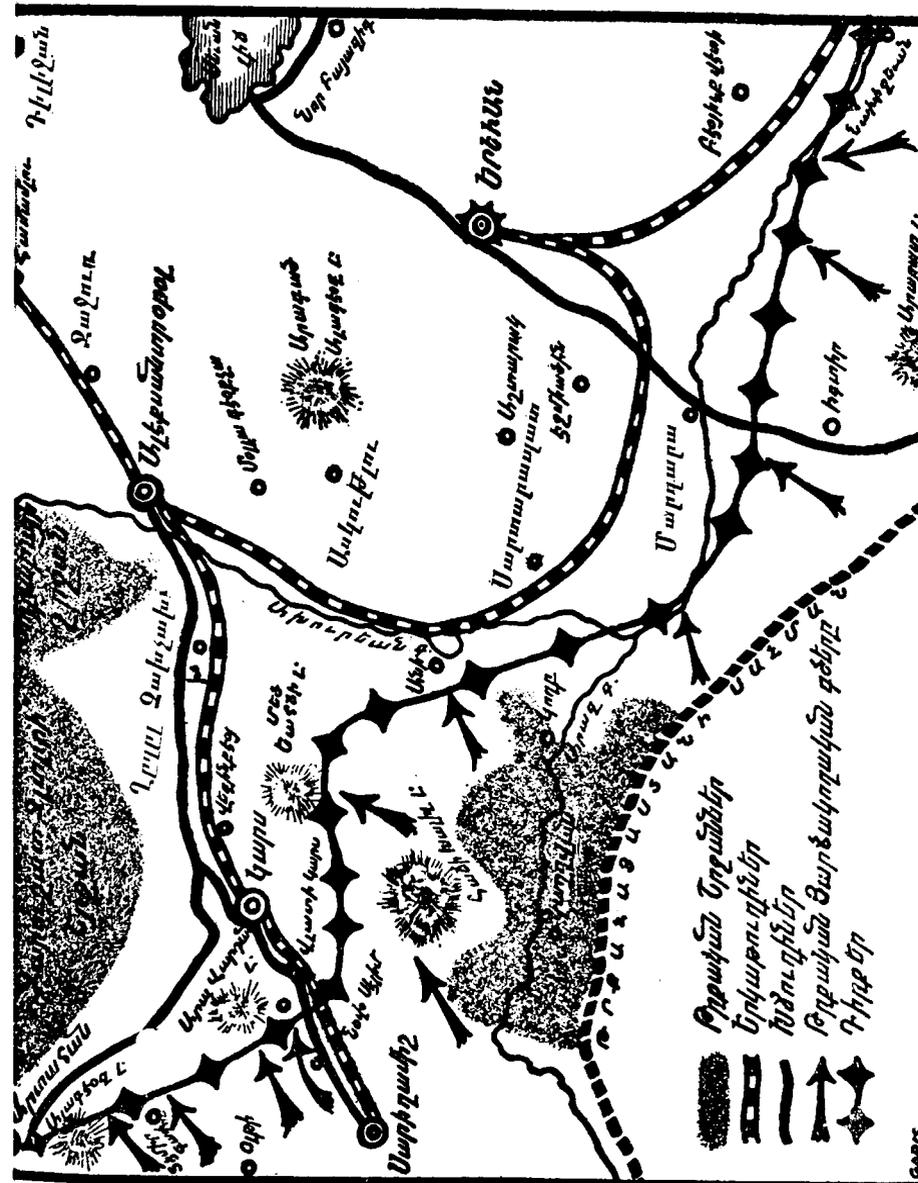
Կարսը վերջնականապէս վտանգուած էր: Այդ դժուրութենէն կարելի էր ազատիլ միայն խոշոր յարձակողականով մը, որ պիտի սկսէր Սուրբատանէն եւ հարուածէր Վեղինքէօյի թրջական ուժերը. այլ կերպ, կը մնար միայն մէկ ելք. լքել Կարսը առանց կռուի եւ Հոկտեմբեր 28ին քաջուիլ զէպի Մազրա: Դժբախտաբար ո՛չ մէկը եւ ո՛չ ալ միւսը տեղի ունեցաւ:

Սասունցի Մուշեղի մեկնելէն ետք՝ լուր ստացուեցաւ, որ Սուրբատանի ուղղութեամբ թշնամի յառաջապահները երեւցած էին, եւ այդ միակ վերաբնակուած հայ գիւղի բնակչութիւնը ահաբեկ՝ ձգած հեռացած էր:

Այս զէպքը կու գար հաստատելու, որ թուրքերը զէպի Սուրբատան եւ Մեծ Մաղնի լեռը զինուորական կարեւոր շարժումներ ըրած էին, մինչդեռ հայ ձիաւոր փոքրիկ խումբը նոր ճանապարհ ելած էր՝ անոնց զէմ զործելու համար:

Կարսի ճակատին վրայ Հոկտեմբեր 26ը համեմատաբար անցած էր հանգիստ: Իսկ 27ին եւ 28ին թըշնամին Կարան-Վարդանի բարձունքներէն յարձակողական փորձեր կատարած էր՝ հանդիպելով դիմադրութեան: Այս կռիւները չէին ընդարձակուեր թշնամիին կողմէ:

Հայկական բանակը այս հանգիստներէն կ'օգտուէր՝ իր ուժերը ամփոփելու եւ թշնամիին դիրքերուն

Համապատասխան դատաւորութիւն մը ստանալու: Հետախուզութիւնները ցոյց կու տային, որ թշնամին կարան-Վարդանի դէմ մեծ ուժեր պահած էր, իսկ Բէկլի-Ահմէտի դժին վրան ան կ'երեւէր նօսրացած շարքերով:

Կարան-Վարդանի դիմացի բարձունքները տեսակ մը սպառնալիք էին հայ բանակին դէմ, որ չէր կըրնար յառաջնադասքի ձեռնարկել դէպի Բէկլի-Ահմէտ:

Թշնամու գլխաւոր ուժերը կորսուած էին: Այնպէս որ Հոկտեմբեր 27ին եւ 28ին Կարսի հրամանատարութեան ղեկուցումները կարելի է որակել «փնտռուի» բառով:

Թշնամին կեղրոնի ճակատէն իր գլխաւոր ուժերը ետ քաշած էր, բայց թէ ո՞ւր էր, հայկական բանակի սպայակոյտը շատ ուշ կրցաւ ստուգել այդ:

Կարսի հրամանատարին քանի մը ղեկոյցները ցոյց կու տային, որ մեր հրամանատարութիւնը կը կարծէր թէ թուրքերը նահանջած էին դէպի Սարիղամիշ:

Այս անորոշութիւնը փարատեցաւ Հոկտեմբեր 28ի ղեկուցումով, զոր կու տար Զօր. Փիրումեան, յայտարարելով, թէ հայկական հետախոյզները ճշդած են թրքական երկու գումարտակներու ներկայութիւնը Վեզին-Քէօյի ուղղութեան վրայ:

Թրքական 2000 հոգինոց ուժ մը զբաւած էր մեծ եւ փոքր Մաղնի լեռները եւ յառաջապահներ ունէր Վեզին-Քէօյի մէջ:

Վտանդը կը մեծնար: Կարսի պաշտպանութեան գործը կը դառնար դժուարին, որովհետեւ թշնամին զբաւած զիրքերը ոչ միայն կը սպառնային Լազարեւի ամրոցին, այլ եւ կը վտանգէին Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղիի եւ իստուղիի յարարերութիւնը:

Զօրավարներ Սիլիկեան եւ Փիրումեան կը կարծէին, թէ թշնամին այդ կողմէն յարձակողական մեծ

ցոյց մը պիտի կատարէր եւ Կարան-Կարսի թեւով պիտի աշխատէր մտնել Կարսի բերդը:

Լազարեւի ամրոցին կողմէ Վեզին-Քէօյի մէջ կեղրոնացած թշնամին դիմադրելու համար զրկուած էր Ծրդ գունդը, որու աջ թեւի վրայ կը գործէր Դրդ գունդին մէկ գումարտակը՝ Հ. Գնդունիի ղեկավարութեամբ:

Զօր. Փիրումեան այս նախազուշական միջոցներէն զատ, խնդրած էր վերին հրամանատարէն օգնական ուժեր զրկելու Մեծ Մաղնիի դէմ՝ թշնամին այդ կողմէ եւս հարուածելու համար:

Հոկտեմբեր 28ի երեկոյեան Վեզին-Քէօյի կողմէ յառաջացող թշնամին հետ զօրեղ ընդհարում մը ունեցաւ Ծրդ գունդը, սակայն թշնամին դերազանց ուժերուն առջև սկսաւ տեղի տալ: Գնդ. Մաղմանեան, որ անձամբ հերոսական կռուող մըն էր, մեծ ջանքեր թափեց զօրքին կորովը բարձր պահելու համար: Զօրքը համոզուելով՝ զիրքերը զբաւած էր: Բայց հազիւ թէ թշնամի յառաջապահներու կրակը կը բացուէր, գունդին մեծ մասը տեղի կու տար, այս անգամ, առանց կտիւի:

Պարտուածի հոգեբանութիւնը, մէկ անգամէն այդ թեւին կորովը կտորած էր: Պատասխանատու սպաները ջանք կը թափէին սրտապնդելու զօրքը, որպէսզի գոնէ մինչեւ երեկոյեան մութը կարենան իրենց զբաւած զիրքերը պահպանել: Անկարելի կ'ըլլայ համոզել զինուորները, որոնց մէկ մասը սկսած էր իր ղէնքերն ալ վար նետել:

Ի տես այս թուլութեան եւ վատութեան, Գնդ. Մաղմանեան նահանջող զօրքին դէմ կը կենայ եւ անձնասպան կ'ըլլայ, յայտարարելով, թէ իր զինուորականի պատուին չէր կերցնէր ապրիլ այսպիսի վատութենէ մը ետք:

Այս գէպքէն զօրքը քէչ մը կը ցնցուի ու կը դառնայ իր դերքերը սրահպանելու . բայց զօրաւոր մէկը չըկար, որ օգտապարծէր այդ վայրկեանը՝ յաջորդ օրերու յարձակողականներուն դէմ :

Հոկտեմբեր 30ի առաւօտեան Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի հեռադրական եւ հեռախօսային յարաբերութիւնները կտրուեցան, խիստ մեծ մտատանջութեան մատնելով գլխաւոր սպայակոյտը :

Հրաման տրուեցաւ բոլոր կայարաններուն անմիջապէս ստուգել, թէ ո՞ր տեղ խանդարուած էր գիծը եւ վերականգնել յոյն բոլոր հնարաւոր միջոցներով : Զորս ժամ յետոյ միայն կարելի եղաւ պատասխան մը ստանալ :

Շահնարարի կայարանէն ձիաւորներ մեկնած էին գէպի Կարս եւ Մասրայի մօտ գիծը քանդուած դտած էին : Հեռադրական գործաւորները չէին կրցած գիծը վերականգնել թշնամիին կրակին տակ : Թրքական բանակի հետախույզական վաչտ մը Վեյլին-Քէօյէն յառաջացած՝ եւ Կարսէն 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Մասրայի կիսակոյտրանի մօտ հեռադրական թելեր կտրած էր եւ ճանապարհը վտանգած :

Այս գեկուցումը ստանալուն պէս, զօր . Սիլիկեան հրամայեց զրահապատ զնացքին մեկնելու Կարս, այդ ճանապարհը սպահովելու եւ հեռադրական հաղորդակցութիւնը վերականգնելու համար :

Սովորաբար զնացքը Ալեքսանդրապոլէն Կարս կը հասնէր 3 ժամէն : Զրահապատը կրնար հասնիլ երկու ժամէն : Ժամը յին Զրահապատը Մազրա կը հասնի : Թշնամի փոքր ուժերը առանց ղիմադրութեան կը ցրուին, զնացքի համալսարկերուն չդիմանալով :

Խոնուած քանի մը գերիներէն ստուգուեցաւ, որ Զարուշատի տեղական թուրքերը եւս մասնակցած են գիծը վտանգելու գործին :

Կէս ժամուան մէջ հեռախօսը Մասրայի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ սկսաւ գործել . իսկ Կարսի հետ հեռախօսային յարաբերութիւն հաստատելու ամէն ջանք ապարդիւն անցաւ : Կարսի կայարանէն պատասխանող չկար : Քառորդ ժամ յետոյ, Կարսի կայարանէն թուրքերէն լեզուով պատասխան կը տրուէր Մազրային . . .

Զրահապատ զնացքը թէեւ մնաց այդ ճանապարհին վրայ, բայց իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձուց ապահովելու իր նահանջի գիծը :

Սասունցի Մուշեղի ձիաւորները հազիւ Հոկտեմբեր 28ի կէս գիշերին հասեր էին Սուբատան :

Թրքական հետախոյզները, տեղական բնակչութիւնը փախուստի մատնելէ ետք, այդ գիւղին մէջ մնացած էին մինչեւ ուշ գիշեր . եւ ստուգելով, որ հայկական ուժեր չկային այդ ուղղութեան վրայ՝ վերադարձած էին Մեծ Մազնի :

Հոկտեմբեր 29ի առաւօտեան Մուշեղ կը գեկուցէր Մեծ Մազնիի թշնամի ուժերու մասին եւ լուրջ գործողութիւն մը սկսելու համար՝ օգնական ուժեր կը խնդրէր :

Նոյն առաւօտեան ընդհարում պատահած էր թրքական ուժերու եւ մեր ձիաւորներու միջեւ : Թշնամին, կարծելով որ հետախուզութենէ աւելի մեծ ձեռնարկ մըն էր հայկական բանակի այդ շարժումը, մեծ ուշադրութիւն դարձուց այդ բարձունքներուն վրայ : Իրարու յաջորդող փոքրիկ կռիւներու ընթացքին, թրշնամին, տեսնելով որ մեծ պահեստի ուժեր չկային կեղրոնացած Սուբատանի մէջ, բաւականացաւ քանի մը վաշտերով այդ ձիաւորները զբաղեցնել, մինչեւ երեկոյեան կողմ, երբ թրքական բաւական խոշոր ուժեր կռուի բռնուեցան Սասունցի Մուշեղի ձիաւորներուն հետ, որոնք ղիմադրեցին մինչեւ ուշ գիշեր եւ

ստիպուեցան քաշուիլ Բաշ-Քէտիքլար, երկաթուղիի ուղղութեամբ:

Կարսի ռատիոն սկսաւ պործել Երեւանի հետ: Հոկտեմբեր 30ի առաւօտէն սկսած Զօր. Նալարբէզեանը Կարսի ռատիոյին միջոցաւ կը ստանար ըոլոր ղեկուցումները եւ ի ղիտութիւն կը հաղորդէր Զօր. Սիլիկեանին: Հրամաններն ու կարգադրութիւնները զլիսաւոր սպայակոյտէն պիտի երթային Երեւան եւ անկէ փոխադրուէին Կարսի հրամանատարութեան:

Հակառակ անոր, որ հայկական բանակը քանի մը աչքառու թուլութիւններ ցոյց տուած էր, թրքական բանակը համոզուեցաւ, որ Վլատի-Կարսի եւ Կարան-Վարդանի կողմէ պիտի չկրնար դիւրութեամբ գրաւել Կարսի բերդը: Այդ պատճառով թրքական հրամանատարութիւնը ձեռնարկեց զինուորական ճկուն փորձ մը կատարելու Վեզին-Քէօյի ուղղութեամբ:

Առանց մեզ զգալ տալու, 4-5 օրուան ընթացքին թրքական զլիսաւոր ուժերը փոխադրուել էին Նախիջեանի գաւառակը եւ Հոկտեմբեր 28ին առանց որեւէ դիմադրութեան տեղաւորուել էին Մեծ եւ Փոքր Մաղնի լեռներուն վրայ՝ տիրելով Վեզին-Քէօյին:

Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը 3-4 օրուան փնտռութենէ ետք, միայն 28ի երեկոյեան տեսաւ թշնամին իր քթին տակ շատ վտանգաւոր դիրքի մը մէջ: Այնքանսուրբապոյի մէջ, դեռ Հոկտեմբեր 20էն մտածուած էր այդ մասին, սակայն վերը յիշուած ծանօթ պատճառներով՝ անպաշտպան մնացած էր Մաղնի լեռը:

Թուրք բանակը հարիւրաւոր տարիներու պատմութիւն ունէր եւ աշխատեցաւ օգտուիլ իր անցեալի փորձառութիւններէն:

1877-78 թուականներուն թուրք բանակին վիճակուած էր պաշարուիլ Կարսի բերդին մէջ եւ երկար ժա-

մանակ դիմադրել ռուսական բանակի կրկնապատիկ ուժերուն: Ռուսական բանակը երկար փորձերէ ետք, զինուորական ժողովի մը մէջ, ընդունեց հայազգի զօրավար Լաղարեւի առաջարկը. այն է, Վեզին-Քէօյի եւ Մեծ Մաղնի լեռան կողմէն խոշոր ուժերով յարձակողականի երթալ, ուժ տալով սուրիամարտի եւ պահեստի ուժերը պատրաստ պահելով՝ նօսրացած շարքերը խտացնելու, որպէս զի յարձակողականը տեսական ընդթ մը ստանայ: Բախտը ժպտեցաւ Զօր. Լաղարեւին: Թրքական բանակը չկրցաւ երկար դիմանալ անոր ահռելի զրահներուն, ու Կարսը ինկաւ ռուսերու ձեռքը: Այդ զժի ամբողջութիւնները, այդ թուականէն կոչուեցան Լաղարեւի ամրոց:

Թուրքերը, 1920 թուականին Կարսի ղէմ գործած ժամանակ, բնականաբար պիտի օգտուէին պատմութեան այս դասէն. եւ, այս անգամ հայերու տկար ժամանակին, պիտի ուզէին փորձել հայ զօրավարին դրածելակերպը ի նպաստ իրենց, բաւական խոշոր թիւով զինուորներ փոխադրելով Լաղարեւի ամրոցին ղէմ՝ իրենց ծրագիրը իրականացնելու համար:

Հոկտեմբեր 28ին եւ 29ին լուրջ ընդհարումներ տեղի ունեցան Բէկլի-Ահմէտի եւ Վեզին-Քէօյի ուղղութեամբ: Հայկական բանակը կրցած էր զրութիւնը պահպանել փոքր զիջումներով:

Հոկտեմբեր 30ի կէսօրին Երեւանէն ստացուած հեռագիր մը կը յայտնէր Կարսի հրամանատարին կարճ, բայց խիստ յուսադրիչ հետեւեալ գեկոյցը. —

— «Կարսը պաշարուած է երեք կողմէ. մեր զօրքերը կը դիմադրեն. բերդը ամուր է. կարող էք վրստաի ըլլալ, որ մինչեւ վերջին շունչ պիտի պաշտպանենք քաղաքը: ԶՕԲ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ»:

Այս անթել հետադրին պատասխանեցին թէ՛ հրամանատարը եւ թէ՛ սպարապետը, բերդի պաշտպանու-

թեան համար նոր հրահանգներ տալով ու քաջալերելով Կարսի հրամանատարութիւնը իր արիութեան առթիւ :

Ընդհանուր համոզում գոյացաւ, որ հայ բանակը ապաստանած Կարսի ամրութիւններուն մէջ, յոյսը կտրած էր դուրսէն եւ պիտի դիմադրէր թշնամիին : Ուստի դուրսէն օգնութիւնը կազմակերպելու ծրագիրներ կը մշակուէին : Հասան-Փաշայեանի գունդը երկու ժամէն Աղինէն Ալեքսանդրապոլ պիտի հասնէր, կեանքի եւ մահուան կռիւ պիտի մղէր՝ Կարսի պաշարուած բանակին օգնելու համար :

Բայց այս յոյսերն ու մտածումները երկար տեւելու սահմանուած չէին : Առաւօտեան մինչեւ ժամը 11ը հայկական զօրքերը կրցած էին դիմադրաւել թըշնամիի առաջին քայլերուն, զրեթէ բոլոր ճակատներուն վրայ : Այդ դիմադրութիւնը քաջալերած էր Զօր-Փիրումեանը եւ մղած զինք՝ վերը յիշուած այնքան ինքնավստահ զեկուցումը հաղորդելու սպարապետութեան : Սակայն, Վեզին-Քէօյի ուղղութեամբ թշնամի պահեստի ուժերը աւելցեր էին եւ իրենց թուական ճնշող գերակշռութեամբ ընկճեր էին հայ զինուորներու դիմադրական կորովը :

Հակառակ բոլոր քաջալերանքներուն եւ բերդի ընձեռած առաւելութիւններուն, կարելի չեղաւ սրտապընդել հայ զօրքը . աւելի շիտակ, 5րդ չարաբաստիկ գունդը, որուն ղեկավար Գնդ. Մազմանեանի եղբերական մահը տեսանք Հոկտեմբեր 28ին : Կային նաեւ դաւաճան տարրեր, որոնք այդ յուսալքման վայրկեաններուն, դադտապողի փափսուքով մը, կը թելադրէին բանակի մեծամասնութեան, որ չդիմադրէ :

Այդ ճակատին հրամանատարները քանի մը դիրք ետ քաշեցին զինուորները, որպէս զի, առանց կրակի տակ իյնալու, համոզեն զանոնք, որ դիմադրեն, եւ որ

թշնամիին դերազանցութիւնը բերդի թնդանօթներուն առջեւ մեծ արժէք մը պիտի շնորհակայցնէր, եւն . եւն . :

Սակայն, այդ ջանքերը ապարդիւն սնցան : Զինուորները, առանց որոշ դասաւորութեան, մտած էին Լազարեւի ամրոցը : Սպաներէն սմանք՝ փախչող զօրքինոր ամրոխ մը զարձած էր, կ'աղաչեն զանէ բերդի պատերուն եւ խրամներուն ապաստանած՝ զիմադրել, մինչեւ որ իրենք կարենան ստուգել մնացորդ բանակի զրաւած զիրքերը, եւ զիտնան թէ պիտի պաշարուի՞ն, թէ՛ պիտի քաշուին ուրիշ ճակատ մը դիմադրելու համար : Ոչ ոք չի կենար : Ամրութիւնները կ'իյնան առանց դիմադրութեան : Եւ այսպէս, Կարսի ամուր դըռներէն մէկը կը բացուի, եւ թշնամին կրնկակոխ ներս կը մտնէ :

Հոկտեմբեր 30ի երեկոյեան կողմ, Երեւանը Զօր-Սիլիկեանի սպայակոյտին կը հաղորդէր հետեւեալ սնթել հեռագիրը, որ ստացած էր Կարսէն, վերջին վայրկեանին .

«Հոկտեմբեր 30 ժամը 12 եւ կէս : ԲԵՐԴԻ ԲԱԽՏԸ ՎՃՈՒՈՒԱՄ Է... ԶՕԲ . ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ» :

Ատկէ յետոյ Կարսի սնթելը այլեւս չգործեց :

Զարապուշակ, ճնշող ու զգետնող խաւար լուծիւն մը տարածուեցաւ ամէն կողմ՝ քարացնելու բոլորին սրտերը : Այս երկու հեռագրէն զատ, ոչինչ դիտէինք Կարսի ամրոցը ժողովուրդին եւ 15,000ի համնող կըռուող ու պահեստի զօրքի մասին : Արդեօք բոլորը զերի մնացած կամ սընչացած էին, թէ՛ այդ զօրքի մէկ մասը ամբացած էր որեւէ տեղ եւ կը դիմադրէր : Բոլոր մտայլ մտածումներու հետ այս վերջին մտածումն ալ կ'սոսկայծէր, յոյսի չող մը տարածելով շատերու հոգիին մէջ :

Հոկտեմբեր 31ին, երեկոյեան, հետզհետէ հասան փախչող ժողովուրդի յառաջապահները, զանազան

պաշտօնեաներ, նահանգապետ Ղորղանեանը եւ միլիտրոնէրներ ու զինուած այլազան ուժեր:

Այս հասնողները, բոլորն ալ իւրատեսակ պատմութիւններ կ'ընէին: Ամբաստանութիւններ՝ այս ինչի ու այն ինչի առաջ կամ յետոյ փախչելու մասին, քննադատութիւն եւ զժգոհութիւն իրարու դէմ եւ իրարու ետեւէ. պատմութիւններ, որոնք ցոյց կու տային գըլխաւորարար պատմողի «հերոսական» զիմադրութիւնը եւ ուրիշներու «դաւաճանութիւնը»:

Չափազանցութիւնը սահման չունէր. երբեմն այնքան մեծ հաւատով կը պատմէին թէ այս ինչ անհատը, այնպէս ուժեղ կը կոուէր, որ եթէ այնինչ վաշտը կամ գունդը չփախչէր, թշնամին շուտով պիտի խորտակէինք: Եւ այդ ամբողջ «խորտակելու» պատմութիւնը կը հիւսուէր մէկ անհատի շուրջ, մոռացութեան տալով թնդանութիւնները, զնդացիները եւ 1000ի հասնող զունդը, իրը թէ ապրած ըլլայինք Դրովատայի պատերազմի օրերը:

Նահանջող զօրքի եւ ժողովուրդի պատկերը պարզ էր: Սակայն, անոնց տուած տեղեկութիւններով չկըրցանք զիտնալ բերդի իսկական վիճակը եւ թշնամիին ուժն ու զիտաւորութիւնները:

Այդ շրջանին բազմաթիւ մարդիկ, ու դեռ մինչեւ մեր օրերն ալ կը կրկնեն, թէ բերդը անձնատուր եղած է մէկ քանի թրքական վաշտերու, որ բերդը գրաւած են քրտական անկանոն ձիաւորները:

Ուրիշ մը, աւելի առաջ երթալով՝ կը պնդէ, որ թուրքերը միայն 50 ձիաւորներով գրաւած են Կարսը, որովհետեւ, երեւի այն անկիւնէն, ուրկէ այդ մարդուկը փախած է, տեսած է միայն խումբ մը ձիաւորներ. եւ ըստ իրեն, միակ հերոսը ինքն էր եղեր, որ կըցեր է ազատիլ իրական կրակի առջեւէն, իսկ ուրիշները — «վատերը» — առանց ոչ ոք ունենալու իրենց դէմ...

փախած են եւ այդ 50 թուրքերը գրաւեր են այդ անխորտակելի պարիսպները:

Պատմութիւնը այդ սահուի ողբերգութեան՝ շատ կարճ է եւ հասկնալի միայն այն մարդոց, որոնք շատ յաճախ տեսած են զօրարանակներու յայթոյթեան պարագային՝ անպարտելի կերպարանքը, իսկ նահանջի մը պարագային՝ անպէտքութիւնը եւ ոչխարային համակերպումը սպանդանոցին:

Կարսի անկումը փլուզում մըն էր: Մէկուկէս ամսուան կոիւներու ընթացքին, նեղ վայրկեաններուն, հայկական բանակը իր յոյսը դրած էր Կարսի բերդին վրայ: Իսկ երբ ան արդէն բերդի պատերուն տակն էր եւ կարող էր պաշտպանուիլ անոր ամրութիւններով, զօրքին հոգեբանութիւնը կը փոխուէր. — «Մեք ի՛նչ պէս կարող եմք բերդ մը պաշտպանել, որուն համար առնուազն հարկաւոր է 36-40,000 զինուոր»:

Այս հարցումին, իրենք՝ զինուորները կու տային իրենց պարզ պատասխանը. — «Հայ բանակը իր 15,000 ուժերովը կարող չէ նոյնիսկ պահակութիւն ընել բերդին»:

Այս հոգեբանութեան անխուսափելի հետեանքը ձեռնթափութիւնն էր: Մինչդեռ եթէ նախապէս այդպէս մտածուէր, հայկական զօրքը անշուշտ աւելի կորով եւ զիմադրութիւն ցոյց պիտի տար բաց դաշտի վրայ, եւ այնքան ալ յոյսեր պիտի չկապէր բերդին հետ:

Իմ կարծիքով Կարսի բերդը եղաւ զլիաւոր պատճառը Կարսի աղէտալի անկման:

1918ի թրքական յարձակողականէն ետք, Կարսի բերդին պահպանման խնդիրը շատերու մտահոգութեան առարկան դարձած էր: Թէեւ 1918ին Կարսի անկումը կապուեցաւ Չիւնկելիի դաւաճան արարքին հետ, սակայն, անուրանալի է, որ մեր զինուորակա-

նութիւնը շատ անպատրաստ էր պաշտպանելու առնչ-
ւածին 60,000-նոց բանակի մը համար կազմակերպուած
այդ բերդը եւ զայն պործածել շորս կողմէ արշաւող
թշնամիին դէմ:

Այդ ատենուան նահանջը խուճապայլին չեղաւ. ու-
րովհետեւ պօրքը ետ քաշուեցաւ առանց վերջին հար-
ուածը ստանալու: Եւ այդ եղաւ թերևս զլիսաւոր
պատճառը, որ հետապայլին քանի մը վճռական ճակա-
տամարտներ կրցաւ տալ, որոնք ճակատադրական նը-
շանակութիւն ունեցան հայոց պատմութեան համար:

Կարսը առանց կռուի յանձնելը զինուորական խե-
լացութիւն մը պիտի ըլլար: Բերդը այդքան քիչ թիւով
զինուորներով անկարելի էր պաշտպանել: Նկատի պէտք
է ունենալ, որ ճակատը կ'երկարէր մինչեւ Արտաշան:
Եւ ընթերցողը պէտք չէ կարծէ որ հայկական բանա-
կը կեղբոնացած էր բերդին տակ, կամ կրնար ապաս-
տանիլ բերդին մէջ:

Արտաշէս Բարաւեանը իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ, թէ
Զօր. Նաղարբէյեանը, պատերազմի առաջին օրերուն,
առաջարկած էր լքել Կարսը եւ փրկել հայկական բա-
նակը եւ ժամանակ շահիլ, սակայն, կառավարութիւ-
նը չէ ընդունած՝ յուսալքում շառաջացնելու համար:

Ինծի անձանօթ կը մնայ, թէ Զօր. Նաղարբէյեա-
նը այդ առաջարկը ըրած է, թէ ոչ. սակայն, Կարսի
բերդին ու քարերուն վրայ յոյս դնելը ամենէն մեծ սը-
խալը եղած է:

Հիմա, տակաւին չենք կարող այդ խնդիրը պա-
զարին կերպով դատել, բայց քանի մը տասնեակ
տարի յետոյ, զինուորական սառնարին քննութիւն մը
պիտի գայ այն եզրակացութեան, որ, եթէ մենք Կար-
սը լքէինք առանց կռուի, Հոկտեմբեր 26ին կամ 27ին,
եւ զբաւէինք Ղըզըլ-Չախչախն ու Ղըմլիի բարձունք-
ները, պիտի կրնայինք աւելի զօրաւոր պաշտպանողա-

կան գիծ մը ստեղծել բանակը կանդուն պահելու, ու
ժամանակ շահիլ այնչափ, որ զինուորը կռուին ընտե-
լանար եւ նոր ուժերը կազմակերպուէին:

Ոմանք կը կարծեն, թէ Կարսի բերդին քարերը
զլորելով՝ կարելի պիտի ըլլար թուրքերը ջախջախել.
այդ կարելի է ընել, բնական է, միայն Ամերիկայէն...
կամ հետաւոր արտասահմանէն... Թէ՛ չայստանի մէջ
եւ թէ՛ մանուանդ չայստանէն դուրս՝ արտասահմա-
նի մէջ, չափազանցուած է հայկական բանակի թիւը:

Չայստանի բանակը ցրուած էր Արտաշանէն
Կարս, անկէ Արաքս, Մարդարա-Շահթախի, մօտ 300
քիլոմէթր տարածութեան վրայ: Ասկէ դատ, Լօտիի,
Ղազախի եւ Չանդեկուրի ճակատներուն վրայ կը մնա-
յին բաւական թիւով պահակային ուժեր:

Այդ պատկերին առջեւ մենք կը տեսնենք, որ մեր
բանակը շատ փոքրաթիւ էր: Մինչդեռ հայութիւնը իր
երեւակայութեան մէջ անխորտակելի մեծ ուժի մը վե-
րածած էր մեր բանակը:

Այդ մտայնութեան որպէս փայլուն նմոյշ մը հոս
կը գետեղեմ Պուլկարիոյ «Հայաստան» թերթի մէջ
1920 Հոկտեմբեր ամսուն տպուած լուր մը, որ արտա-
տպուած է սլոսահայ թերթերէն. —

«Կաւմաւար մը, որ Պաքուսէն նոր ժամանած է Պո-
լիս, կը հազարդէ, թէ Կովկասի շորս կողմերէն 60,000
կամաւորներ մեկնեցան դէպի Կարս, հայկական բանա-
կին օգնելու համար»:

Այս զգայացունց «վերջին» լուրին վերնագիրն է
«60,000 կամաւոր դէպի Կարս»:

Ու դուք կը տեսնէք, թէ Պոլսոյ թերթերը ի՞նչպէս
առանց անդրադառնալու կը տպեն այսպիսի արտառոց
լուրեր, եւ թէ ինչպէ՞ս արտասահմանեան միւս թերթե-

րը կ'արտատպեն դանոնք, չհարցնելով, թէ եթէ 60,000 կամուր դէպի Կարս կը մեկնէր, այդ «կամաւորը» ինչո՞ւ Պաթումէն Պոլիս կը ժամանէ:

Եւ ընական է, այդպիսի երեւակայական հսկայ բանակ մը երբ կը պարտուի, հայութեան կորովն ալ ծայրայեղօրէն կը խորտակուի, ստեղծելով յուսահատութիւն մը, որ մինչեւ հիմա կը շարունակուի...

Լազարեւի բերդին անյաջողութենէն ետք, այդ կողմի զօրքերը մեծ խուճապով կը մտնէին Կարս, եւ երկաթուղիի կայարանին ճանապարհը կտրուած գլտնելով՝ կ'ելլէին ու կը կեդրոնանային միջնաբերդերու մէջ: Ամէն ինչ կտրուած էր:

Հազիւ բերդի թնդանօթներու մէկ քանի համազարկեր թնդացուցեր էին Կարսի շրջակաները, բայց դժբախտաբար բերդի ամրող կազմուածքը իր տեղը չէր: Սուճապը դարձած էր ընդհանուր եւ թնդանօթները լքուած էին: Բերդը պատրաստուէր էր անձնատուր ըլլալու: Զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութեանց պետերը մնացած էին մինչեւ վերջը իրենց պաշտօնին զլուխը եւ վստահեր էին ճերմակ զրօշակով դիմել թուրքերուն՝ անձնատուր ըլլալու, ինչպէս ընդունուած է միջազգային օրէնքով:

Դեռ Հոկտեմբեր 14էն գիտենք արդէն, որ քաղաքի բոլոր ղեկավարները որոշած էին մինչեւ վերջին շունչը դիմադրել:

Այդ պատճառով Կարս կը մնային Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամներուն մեծ մասը, քաղաքապետը, նահանգապետը, հասարակական գործիչները, խնամատարութեան նախարար Ա. Բարալեանը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը:

Կարսի խուճապին ժամանակ նահանգապետը հագիւ կրցած էր միանալ նահանջող ժողովուրդին, իսկ միւս գործիչները մնացեր էին՝ յոյս ունենալով, որ իրենց ներկայութեամբ պիտի կրնան մեղմացնել ժողովուրդին զլխուն գալիք դժբախտութիւնները: Արդէն երկար դատելու ժամանակ չէր մնացած. նահանջի գիծերը փակուած էին. ժողովուրդին մէկ մասը կը մնար Կարսի փողոցներուն եւ ձորին մէջ՝ ենթակայ թշնամիին գնդակներու տարափին:

Հայկական սուլտանակ մը ճիշդ այդ վայրկեանին թռիչք գործեց եւ գնդակներու տակ՝ հեռացաւ դէպի Երեւան:

Հրամանատարութիւնը ճերմակ զրօշակով երկու գնդապետներ եւ երկու զինուոր զրկած էր անձնատուութեան պայմանները գիտնալու համար: Անոնք զընդակներու տարափին տակ ետ փախած էին, սակայն քիչ ետք, երկու սպաներ եւ քաղաքացիական իշխանութեան ներկայացուցիչները կրցած էին ներկայանալ թշնամի հրամանատարութեան:

Թրքական հրամանատարութիւնը յայտնած էր Կարսի հրամանատարութեան, որ քաղաքացիներուն փնաս պիտի չհասցուի, որ զօրքերը միջազգային օրէնքով գերի պիտի վերցուին եւ անոնց հանդէպ թշնամական արարք մը տեղի պիտի չունենայ: Այս բոլորէն ետք, պահանջեր էր բերդի անմիջական անձնատուութիւնը առանց որիւէ ընդդիմութեան:

Պայմանները ընդունուէր էին: Զօրքերն ու սպանները պիտի պային, առանց դէնքի, շարուելու հրապարակի վրայ, ուրկէ անոնք պիտի առաջնորդուէին գերի ինկած բանակի մը բոլոր ձեւակերպութիւններով:

Մէկ կողմէ այս պայմանները կ'իրականանային, միւս կողմէ՝ թրքական զօրքերը ներս կը խուժէին, ճիւղեր փոքրիկ խմբակներ անարգել վեր կ'ելլէին դէ-

պի բերդը, երբ փախչիլ կրցող ժողովուրդին վերջին մասերը հեռացած էին Կարսէն: Ծրդ գունդը այդ վայրկեանին գերի կ'իյնար Կարսի բերդի ձորին մէջ:

Կարսի անկումը մեծ աղէտ մըն էր: Այդ աղէտին չափ մեծ էր այդ օրուան անձնատուութեան թշուառութիւնը: Զօրավար Փիրումեանը, իր սպայակոյտի պետ դեր-դնդ. Վ. Տէր Առաքելեանը, Զօր. Արարատեանը, Գնդ. Վէրիլեանը, բերդի հրամանատար Բաբաջանեանը, Ծրդ գունդի ամբողջ սպաները, խնամատարութեան նախարար բժ. Ա. Բաբալեանը, եւ 2000է աւելի զինուորներ գերի կ'իյնային բազմաթիւ պաշտօնեաներու եւ հասարակական գործիչներու հետ միասին:

Ժողովուրդին հետ մնացին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կարսի Կեդր. Կոմիտէի գլխաւոր անդամները եւ նահատակուեցան ժողովուրդին առջեւ:

Թշնամին տէր դարձաւ Կարսի մեծաքանակ ռազմամթերքին, կենսամթերքի պահեստներուն եւ լքուած պատերազմական իրերուն:

Սպայակոյտի սպաներէն Չիլինդարեանը եւ թնդանօթածիղ սպաներէն կապիտան Բազրատունին անձնասպան եղան, անձնատուութենէ քանի մը վայրկեան առաջ...

Անձնատուութեան պայմանները կէս ժամ իսկ կեանք չունեցան: Թուրքերը բարբարոսներու պէս վերարբերուեցան: Ամէն կողմ կոտորածը սկսաւ: Թուրքերը սկսան մերկացնել հայ զինուորներն ու սպաները, եւ անոնց հագուստները տեղւոյն վրայ իրենք հագան:

Սուճապի մասնուած ժողովուրդը, որ չէր կրցած Կարսի ձորը կտրել անցնիլ ու մնացած էր մէջտեղ, ենթարկուեցաւ անմիջական ու անխնայ ջարդի: Թրքական վերին հրամանատարութիւնը բնաւ չմիջամտեց, ընդհակառակն, պաշտօնապէս քաջալերեց գազանութիւնները:

Երեք օր յետոյ միայն կարգը կը վերահաստատուէր, անշուշտ այդ ալ թրքական ըմբռնումով:

Որբերը ամերիկացիներու հոգածութեան առարկայ դարձան: Բազմաթիւ որբեր, ահ ու սարսափի մէջ, գնդակներու տարափին տակ, մէկ տեղէն միւսը կը փոխադրուէին, կրկին ետ կ'երթային, ու վերջապէս կը յաջողէին ապահով ապաստանարան մը գտնել, որոնց այնքան անձնութիւններու պաշտպանութիւն ցոյց տւելին ամերիկացի պաշտօնեաները: Այդ որբերու հետ մնացած էին հասարակական գործիչներ Վ. Արծրունին, Երուանդ Հայրապետեանը, բժ. Սուրեանը (որ Պոլսէն եկած էր եւ գնդակի մը զոհ դացած) եւ ուրիշ շատեր, որոնք մնացին այդ մատաղ սերունդին հետ տանջուելու:

Սրտածմլիկ ղէպքերու շարանը անպակաս է: Այդ եւ յաջորդ օրերուն Կարսի հայութիւնը, գերի ինկած զօրքերն ու զօրականները եւ հասարակական գործիչները շտեմնուած բռնութիւններու ենթարկուեցան:

Հնարաւորութիւնը չունինք այդ բոլորին պատմութիւնը այստեղ յիշատակելու: Այդ արարքներու ճշգրիտ նկարագրութիւնը բազմաթիւ էջեր պիտի գրուէին: Միայն այսքանը կրնանք ըսել, որ մօտ 2000 գերիներէն 600 հոգի միայն ողջ մնացին, ու կմախքացած՝ վերադարձան Հայաստան, ութ մասուան գերութենէ ետք: Իսկ մնացածները կոտորուեցան:

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Կարսէն եւ Ալեքսանդրապոլէն որպէս աշխատաւորներ տարուած մօտ 8000 երիտասարդները, որոնք այնքա՛ն դիւալին ծրագրով մը կ'երթային աւելցնելու 1915ի մեր բազմահայր նահատակներու թիւը:

Բոլշևիկի ղեկավարները առաջին ամիսներուն շատ կոյր էին, կամ այդպէս կ'ուզէին ձեւանալ, երբ իրենց ուշադրութիւնը կը հրաւիրէինք թուրքերու այդ ա-

րարքներուն վրայ: Ամիսներ յե'տոյ միայն Մուսուլմանի գեկուցումը «Պորհրդային Հայաստանի» մէջ կու գար ցոյց տալու, որ միայն Ալեքսանդրապոլի շրջանէն ունենալիք էին 8000 երիտասարդներ:

Կարսի բերդին բախտը այսպէս տխուր վերջանալէն ետք, գինուորական եւ քաղաքացիական շրջանակներու մէջ այն կարծիքը կը տիրէր, որ բոլոր զօրքերը գերի մնացած էին, ոմանք բերդին մէջ, միւսները՝ երենց գտնուած ճակատներուն վրայ:

Բարերախտարար, այդքան ահռելի չէր Կարսի անկումը, զօրաբանակի կորուստի տեսակէտով: Զօր. Յովսէփեանը կրցած էր Կարսի ճակատին, մանաւանդ Կարան-Վարդանի եւ Վլատի-Կարս ուղղութեամբ եղած զօրքերը դուրս բերել Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղիի վրայ: Այլ թեւով պաշտպանուելով կայարանի կողմէ եկած թշնամի հարուածներէն, զօրքը առանց կորուստի, իր թնդանօթային եւ զնդացիրային կազմածներով անցած էր Շիրակի նահանգի սահմանները, եւ Հոկտեմբեր 31ի գիշերը կեղրոնացած էր Ղրղըլ-Չախախ գիւղը, ուր նոյն ժամանակ հասած էր Սմբատն ալ իր կամաւորական զօրամասով, Զարուշատէն անցնելով:

Զօր. Յովսէփեանի հետ նահանջած էին խնուցիներու ձիաւոր զօրամասը, Փիլոսի ղեկավարութեամբ, Պուլանուխ-Մալազկերտցի ձիաւորները՝ Գնեսազի ղեկավարութեամբ, եւ Մչեցի Արշակի ձիաւոր խումբը:

Զարուշատը պաշտպանող վաշտի համար Կարսի անկումը բոլորովին անսպասելի է եղեր: Անոնք հանգիստ սպասած էին այդ գիւղերու մէջ առանց գիտնալու Զօր. Յովսէփեանի անցնիլը, եւ միայն այն ատեն հեռացած էին այդ տեղէն, երբ Սմբատը իր զօրամասով հոն հասած էր եւ հաղորդած էր Կարսի անկումը:

Թուրքերը իրենց վախէն զսպուած մնացած էին, մինչեւ որ հայկական զօրքերը անցած էին զէպի Ալեք-

սանդրապոլ:

Տեղական այդ վաշտը Սմբատի կամաւորներու հետ մեկնած էր Զարուշատէն, երբ Սեպուհի գունդերը անցեր էին այդ տեղէն առանց որեւէ վտանգի, ու կեղրոնացեր էին Ղրղըլ-Չախախի աջ կողմը, Ումլիի ճակատին վրայ:

Սեպուհի զօրամասը ամենէն երկար ճանապարհը կտրած էր, որովհետեւ տարածուած էր Արտահանի քանի մը կէտերուն վրայ. բարերախտարար, Սեպուհը Զօր. Յովսէփեանի քովը կ'ըլլայ Հոկտեմբեր 30ի կէսօրին, երբ բերդին թնդանօթները կը լռեն: Դէպի Կարս զրկուած հետախուզական խումբ մը կը ստուգէ, որ Կարսը ինկած էր, ու այդպիսով կը տրուէր Արտահանի նահանջի հրամանը, երբ արդէն Յովսէփեանը իր ուժերով անցած էր Ալեքսանդրապոլի ճանապարհին վրայ:

Պատերազմի սկսուած օրէն մինչեւ Կարսի անկումը, այդ ճակատի հայկական բանակի ընդհանուր կորուստը եղած էր մօտ 500 սպանեալ եւ 1000 վիրաւոր:

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԱՊՈՒԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հոկտեմբեր 30ին և 31ին Կարսի կորուստին հետ
բանակն ալ կորսուած կը նկատուէր: Հայ ղեկավար-
ները մտահոյուած էին թուրքերուն հետ հաշտութեան
ձեւ մը գտնելու խնդրով: Թուրքերը կարող էին անար-
պել մտնել Հայաստանի մնացած գաւառները, ու թե-
րեւս միայն Երեւանի տակը ընդդիմութիւն ցոյց տրը-
ուէր, ինչպէս եղած էր 1918ի Մայիս ամսուն:

Սակայն, ինչպէս տեսանք, Կարսի բանակին մե-
ծագոյն մասը ազատուած՝ արագ նահանջով մը կեդ-
րոնացած էր Ղրղըլ-Չախչախի շրջանը, որ 18 քիլո-
մետր հեռու էր Ալեքսանդրապոլէն: Բանակի ազատու-
մով՝ թշնամիին յառաջխաղացքը կասեցնելու և պատ-
ուաւոր հաշտութիւն մը կնքելու յոյսերը աւելցան:

Սակայն, այս յոյսը իրական տուեալներ չունէր,
որովհետեւ հայ զօրքը և մանաւանդ զօրականները
յուսալքուած էին և մինչեւ իրենց հոգու խորքը խու-
ճապի մատնուած: Բացի Սեպուհի բանակէն, որ խիստ
կանոնաւոր նահանջ մը կատարած էր և որոշ կորով
պահած էր թշնամիին դիմադրուելու, Կարսի ճակատին
մնացեալ ամբողջ բանակը քայքայուած ամբոխի մը
կը նմանէր: Յուսալքուած էին նաեւ սպաները, որոնք
սպին պիտի ըլլային բանակին:

Մճբատի զօրամասէն իր հետ մնացած էին միայն 200 հոգի. իսկ մնացածները՝ բանակէն բաժնուած՝ իրենց տուններն էին վտղած, որպէսզի կարողանային իրենց ընտանիքները փոխադրել պատերազմի դաշտէն:

Կարսի ճակատին վրայ գտնուող բոլոր կամաւոր զօրամասերը ցրուած էին: Ոմանք Կարսի անկման օրն իսկ միացած էին իրենց ընտանիքներուն. ուրիշներ խառնուեցան Ալեքսանդրապոլի նահանջէն տեղահանուած ժողովուրդին. շատերն ալ օգտուելով ընդհանուր խուճապէն՝ կրցան մեկնիլ աւելի հեռու եւ ապահով տեղեր:

Այս բոլորով հանդերձ, դեռ մօտ 10,000ի չափ զինուորներ ունէինք կեդրոնացած Ղրղր-Չախչախի ճակատը: Բայց այդ զօրքերը եկած էին խառն ի խուռն, կատարելապէս պարտուածի հոգեբանութեամբ: Եկած էին անցնելու՝ առանց նոր դիմադրութեան մը փորձի մասին մտածելու:

Սակայն, այդ դժի վրայ, ինչպէս ընթերցողները արդէն գիտեն, կար արտակարգ մարմին մը, որ կ'ենթարկուէր Ծիրակի նահանգապետութեան եւ պարտականութիւն ունէր զօրքերու փախուստը արգիլելու: Այդ մարմինը Հոկտեմբեր 31էն զօրժի անցած էր: Նահանջող զօրքերու հրամանատարութիւնը, զօր. Յովսէփեանի ղեկավարութեամբ, կձկուած էր երկաթուղային վակոնի մը մէջ, որ կը կենար Ղրղր-Չախչախի կայարանը:

Արտակարգ յանձնախումբը մէկ քանի անգամ կը գիտէ հրամանատարներուն եւ կը խնդրէ, որ հրապարակ դան տէր դառնալու իրենց զօրամասերուն եւ կանդնեցնեն անոնց փախուստը, զոնէ Ալեքսանդրապոլն ու անոր թիկունքը խուճապի շմտնելու համար: Այդ դիմումները անօգուտ անցան: Յուսալքուած հրամանատարը եւ սպայակոյտը իրենց անզօրութիւնը

յայտնեցին:

Այդ ժամանակ կը հասնի Մճբատը եւ միանալով արտակարգ մարմնին, անձամբ մեծ ջանք կը թափէ զօրքերու փախուստը կասեցնելու: 3000է աւելի զինուորներ Մճբատի եւ արտակարգ յանձնախումբի կողմէ կ'ենթադրուի կ'ըլլան: Հինգ վեց ժամուան անընդհատ աշխատանքէ ետք, կարելի կ'ըլլայ 5000 հոգի տեղաւորել զիւզին մէջ եւ ստիպել Զօր. Յովսէփեանը, որ դուրս գայ իր սպաններուն հետ՝ դասուորելու համար զօրքերը իրենց նախկին կարգով:

Այս լքուած բանակը հազիւ ոտքի կը կանգնէր, բայց դրական բան մը ընելու կարողութիւնը չունէր:

Աջ թևի վրայ Սեպուհի բանակը ամբացած էր Ղրմլիի բարձունքները, իսկ ձախ թևի վրայ Երկաթուղիի գծին ուղղութեամբ բռնած էր Հասան Փաշայեանի գունդը. ձախ թևի լեռնադաշտը բռնած էր Գնդ. Ղորղանեան, որուն միացած էին Սասունցի Մուշեղի ճիւղերը:

Նոյեմբեր Աին հետախուզութիւններ տեղի կ'ունենային: Տեղ տեղ յառաջապահները կ'ընդհարուէին: Այդ փոքր ընդհարումներն իսկ խուճապի կը մատնէին 5-10 քիլոմէթր թիկունք գտնուող մեր զօրքերը: Ամբողջ ճակատի վրայ, թուրքերը անընդհատ զնդացիրային կրակ կը բանային ու այսպիսով խուճապ կ'առաջացնէին մեր այն զօրամասերուն մէջ, որոնց հետ կ'ուր իսկ չկար:

Հստ տեղին է բնի, որ թրքական բանակը զնդացիրները կրցաւ դործածել մեծ ճարպիկութեամբ, մըշտական վախի մէջ պահելով մեր նահանջող զօրքը:

Մէկ քանի անգամ թշնամի յառաջապահները կրուտի բռնուած էին Սեպուհի գունդերուն հետ եւ ստիպուած էին ետ քաշուիլ՝ զգալի կորուստներով: Թշնամիին ջանքերը՝ կտրել Երկու Ղրմլիի գիւղերը եւ միա-

նայ Աղբորային, ու այդ տեղէն անցնիլ Ալեքսանդրապոլի թիկունքը՝ անյաջողութեան մատնուեցան:

Սմբատ իր մնացած ուժերով կեղրոնի թեւին հետ էր եւ կը մասնակցէր տեղի ունեցած կռիւներուն:

Զախ թեւի վրայ ընդհարումները միշտ ալ տարօրինակ վերջաւորութիւն մը կ'ունենային: Հայկական բանակի ամենէն թարմ ուժերը հոն տեղաւորուած էին, եւ սէտք է ըսել, որ խոշոր վնաս կը հասցնէին թշնամիին: Սակայն, երբ թշնամին իր դիրքերը լքած՝ ետ կը քաշուէր, այդ իսկ վայրկեանին հայ վաշտերը խուճապով մը ետ կու գային՝ յայտարարելով, որ աւելի դիմանալը անհնարին էր:

Զօր. Յովսէփեանի զօրամասերը, մեծ մասամբ, անդործածելի էին եւ ապահով նկատուած տեղերն ալ խուճապ կ'ստաջացնէին:

Հասարակ զինուորէն սկսած մինչեւ հրամանատարը, անհամբեր կը սպասէին զինադադարին ու հաշտութեան:

Դիմադրող զօրամասերն ալ սկսան տկարանալ, առանց մեծ կռիւ մը ունենալու թշնամիին հետ: Կարսի անկումը եւ ահաբեկուած փախուստը սկսած էին վարակել առողջ մնացած զինուորներն ալ: Ահա, կը հասնէին Աեպուհի եւ ձախ թեւի հրամանատարներէն գեկոյցնէր, որոնք ցոյց կու տային թէ գտաւթութիւնը սկսած էր ծայր տալ գունդերուն մէջ: Եւ ինչ որ աւելի սարսափելի էր, մնացող զօրքերու մէջ կուսելու կորովը եւ զիմադրելու հաւատքը կորսուած էր:

Երևանէն մինչեւ Ալեքսանդրապոլ նոր շարժում մը սկսած էր: Կառավարութեան եւ փարլամենթի անդամները, հայ մտաւորականութիւնը եւ կուսակցութիւնները կոշեր կը հրատարակէին եւ ժողովուրդը զէնքի կը հրաւիրէին: Բոյրն ալ կը ձգտէին վերականգնել բանակի սղին եւ կորովը: Յոյս ունէին, որ

միացեալ թափով մը, եթէ ոչ Կարսի վերադարձումը հնարաւոր պիտի ըլլար, դոնէ կարելի պիտի ըլլար հարկադրել թշնամին, որպէսզի չկարենայ աւելի ներս մտնել զէպի երկրի կուրծքը եւ ընդունիլ ոչ-նուաստացուցիչ հաշտութեան մը առաջարկը:

Հոկտեմբեր 14ի ձախող յարձակողականէն ետք, Ալեքսանդրապոլ եկած էին կառավարութեան անդամներէն հաղորդակցութեան նախարար Ա. Զամալեանը եւ լուսաւորութեան նախարար Գ. Ղազարեանը, որոնք ամէն օժանդակութիւն ցոյց պիտի տային հրամանատարութեան եւ տեղի իշխանութեան հետ պիտի կարգադրէին բոլոր խնդիրները, արագ ու վերջնական: Անոնք կառավարութեան բարձրագոյն իրաւունքներով լիազօրուած էին: Կարսի մէջ նոյն իրաւունքներն ունէին երկրադործական նախարար Ս. Վրացեանը եւ խնամատարութեան նախարար Ա. Բարայեանը, որոնք Հոկտեմբերի սկիզբէն արդէն այդ տեղ էին: Սակայն, Վրացեան Կարսի անկումէն մէկ շտաբ առաջ կանչուած էր Երևան, կառավարական աշխատանքներուն մասնակցելու համար:

Նոյեմբեր 1ին այս բոլոր գործիչներուն վրայ կ'աւելնային 201 աւելի տկանաւոր գործիչներ, զինուորական նախարարը, սպարապետ Նազարբէկեանը, եւ փարլամենթի անդամներ, որոնք առանձին գնացքով մը կը հասնէին Ալեքսանդրապոլ, իրենց կարելին ընելու, որ հայ զօրքը դիմադրէ:

Անգամ մը յիշատակած եմ արդէն, թէ ո՞րքան իշխանութիւններ կային ստեղծուած, որոնք կը խաչաձեւէին զիրար: Իսկ վերջին գնացքով Երևանէն եկած գործիչներու մեծամասնութիւնը կ'աւելցնէր տիրող չփոթը եւ կը ստեղծէր զրոյթիւն մը, ուր ղեկավարութիւնը կանց կ'առնէր:

Զինուորական ղեկավարութիւնը, որ արդէն թոյլ

էր, ստեղծուած խուճապի բերումով, աւելի՛ ինքզինք կորսնցուցած էր: Բայց երբ սպարապետութիւնը, զինուորական նախարարը, կառավարութիւնը եւ փարլամենթը կը փոխադրէին Ալեքսանդրապոլ, եւ բոլորն ալ ի մի հաստատուած՝ կ'ուզէին զրութիւնը փրկել, գործին կեդրոնացած ղեկավարութիւնը աւելի կը դժուարանար:

Այդ դժուարութիւնը երկու պատճառով կ'առաջանար. 1) Բոլորն ալ կը սպասէին, որ զլիաւոր հրամանատարութիւնը պիտի փոխուի. այս անգամ Սարտարապատի բախտը չդիմաւորեց Զօր. Սիլիկեանին. եւ 2) Ընդհանուր երեւոյթ է՝ որ երբ աւելի բարձր իշխանութիւնը ներկայ է, ենթակայ իշխանաւորը կը կորսնցնէ իր նախաձեռնութիւնը: Բայց թիկունքի անորոշութիւնն ու քատար կու գային զլիաւորապէս Ղըրը-Չախչախէն եւ միւս ճանապարհներէն, ուր կեդրոնացած զօրքը, իր կամագորկ երեւոյթով, ամենէն արիներն իսկ յուսալքելու բնոյթն ունէր:

*
**

Նոյեմբեր 1ին, ժամը 11ին, 20է աւելի պատասխանատու պետական զործիչներ ժողովի նստած էին Ալեքսանդրապոլի մէջ, երբ արդէն հասան Երեւանէն եկողները՝ Յ. Քաջապետունիի, Շանթի եւ այլոց զլիաւորութեամբ: Հրամանատարութիւնը չէր մասնակցեր այդ ժողովին:

Ամենէն առաջ փափաքեցայ գիտնալ, թէ այս բոլոր զործիչները ի՞նչ պիտի ընէին եւ ի՞նչ էր անոնց իրաւասութիւնը:

Այդ հարցումին կարճ պատասխան մը տուաւ Յ. Քաջապետունին, որ ըսաւ. «Մենք եկած ենք հրամանա-

տարին առջեւ բարեւ բռնելու եւ ըսելու, պատրաստ ենք հրամանիդ ծառայելու»:

Ուրեմն որոշ էր, որ բոլոր մեծ ու փոքր զործիչները պիտի մտնէին զօրքերու շարքերը, պիտի քաջալերէին բանակը, իրենց անձնական օրինակով պիտի ստիպէին զօրքը կռուելու, եւ այս աշխատանքի ընթացքին՝ պիտի ենթարկուէին իրենց զօրամասերու հրամանատարներուն, ինչպէս պարզ գինուորներ:

Ես անձամբ տեսած էի քայքայուող զօրքը, եւ այդ ուղղութեամբ թափուած ջանքերուն զրական արդիւնքին չէի հաւատար:

Տարբեր բան կ'ըլլար, եթէ այդ զործիչները զօրավարներ եւ փորձուած սպաներ ըլլային. անոնք իրենց հայրենասիրութեամբ ու կորովով թերեւս կարենային բանակի մեծ մասին քաջութեան կորով ներշնչել: Մինչդեռ այդ զործիչներու մեծ մասը կռուի երես իսկ տեսած չէր: Ոմանք ծեր էին եւ անընդունակ՝ դիմանալու այդ օրերու ցուրտին ու ցեխին, թէկուզ մէկ քանի ժամով գինուորին հետ ըլլալու: Շատ շատ պիտի նստէին հեռաւոր թիկունքը եւ իրենց ծանօթ մէկ քանի սպաներու յարգանքին արժանանային. ու տակէ պատ, ստիպէին ճակատի հրամանատարութիւնը իրենց տրամադրութեան տակ զնելու մէկ կամ երկու գինուորներ՝ իրենց օգնելու համար:

Սակայն 1918ին, երբ Արամը եւ Դրօն տուն կու տային Զօր. Սիլիկեանին, Նազարբէյեանին եւ Դ. Բէկ-Փիրումեանին Սարտարապատի եւ Ղարաքիլիսէի կոխը մղելու, անոնք ոչ թէ ինքզինքնին կոյրկուրայն կը զնէին զօրավարներու տրամադրութեան տակ, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը ոտքի կը կանգնեցնէին, կը ղեկավարէին ու կը ստիպէին Սիլիկեաններն ու Փիրումեանները հերոս դառնալու: Այս անգամ, ծայրայեղ պետականութեամբ տարուած, եւ մանաւանդ գինուոր-

րականութեան իրաւունքներուն չդպչելու մտահոգութեամբ, (որպէսզի չըսուի թէ՛ «Դաշնակցութիւնը ամէն զործի եւ իր չգիտցած գործին ալ կը խառնուի»), մեր ղեկավարները ձգած էին Փիրումեանները, Յովսէփեաններն ու մնացեալ զօրավարները իրենց պիտուն, վարելու համար պատերազմ մը, որուն մէջ ամուր դին միայն յաղթութիւն մը շահելու յաւակնութիւնը կրնար ունենալ: Առանց ողելորութեան ու հաւատքի՝ բանակը ամբոխ մըն է:

Ոսօք եղաւ հրամանատարութիւնը յանձնելու իր կորովը չկորսնցուցած մէկու մը, դոնէ Զօր. Յովսէփեանի տեղ ուրիշ մը նշանակելու, եթէ հնար չէր ամբողջ կազմը փոխել: Բոլորն ալ համամիտ էին այդ առաջարկին. սակայն, ոչ ոքի վրայ կարելի եղաւ կեդրոնանալ: Շատեր կը պնդէին, որ զինուորական նախարարը ինք անցնի հրամանատարութեան գլուխը եւ անձամբ վարէ պատերազմական զործողութիւնները: Ուրիշներ կը պնդէին, որ Դրօն կանչուի, թերեւս կարելի բլլայ զրութիւնը փրկել:

Հաշտութեան կամ զինադադարի մասին որեւէ եզրակացութեան չյանդեցաւ ժողովը. պէտք տեսնուեցաւ նախապէս բանակին այցելել:

Զինուորական նախարար Ռ. Տէր Մինասեան, որ ամբողջովին կ'ըմբռնէր օրուան լրջութիւնը եւ կ'ուզէր ընդառաջ երթալ բոլոր զործիչներու փափաքին՝ ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնելու մասին, կ'ուզէր անձամբ ստուգել ու գիտնալ, թէ դոնէ 1000 հոգի հաւատարիմ եւ կորովով մարդ պիտի կրնա՞ր պտնել նահանջի ճակատի մը վրայ, որպէսզի այդպիսի կորիզով մը զործի ձեռնարկէր եւ ուրիշներն ալ քաշէր իր ետեւէն: Այդ նպատակով Նոյեմբեր 1ին, կէսօրէ յետոյ, իր հետ առնելով սպարապետ Զօր. Նազարբէկեանը, ան մեկնեցաւ Ղըզըլ-Չախչախ՝ անձամբ

տեսնելու զօրքերը եւ կամաւորները: Անոնց գնացքով դէպի Ղըզըլ-Չախչախ մեկնեցան նաեւ նորեկ բոլոր հասարակական զործիչները, որպէսզի կրակի գիծերուն վրայ հանդիպին զօրքին, անձամբ շփուին անոնց հետ, եւ խրախուսեն զանոնք: Այդ զործիչներէն աւելի երիտասարդները, Են. Միրաքեան եւ Արշակ Յովհաննէսեան, ժողովէն յետոյ, ուղղակի մեկնեցան Սեպուհի բանակը, ուր աշխատեցան մինչեւ Նոյեմբեր 5:

Բայց Նոյեմբեր 1ի երեկոյեան, վերը յիշուած բոլոր զործիչները կը գառնային բոլորովին յուսալքուած: Այլեւ բարեւ տալով, զինուորակաւ շարք անցնելու առաջարկ չկար. բոլորն ալ զինադադար մը կընքելու անհրաժեշտութիւնը կը զգային:

Զինուորական նախարար Ռ. Տէր Մինասեան, որ յոյս ունէր բանակին մէջ քանի մը կորովի զօրամասեր գտնել, կը յայտարարէր, թէ եղած զօրքով որեւէ լուրջ ձեռնարկ ընելը անկարելի էր: Եւ հակառակ բոլոր սնուածներուն, ան շտանձնեց հրամանատարութիւնը եւ չէր կրնար ստանձնել, վասնզի կուսելու տրամադիր գունդ մ'իսկ գոյութիւն չունէր:

Զինադադարի առաջարկին դէմ արտայայտուող չկար:

Հրամանատար Սիլիկեանը նոյնպէս կը գտնէր, որ միակ ելքը զինադադարն էր:

Կառավարութեան եւ զործիչներու տեսակէտը պիտնալով՝ Զօր. Սիլիկեան անմիջապէս դիմեց Զօր. Յովսէփեանին, Սեպուհին եւ Սմբատին, անոնց կարծիքը եւս առնելու: Եթէ յիշեալ հրամանատարները չհամաձայնէին զինադադարին եւ յայտնէին, որ պիտի դիմադրեն, այն ժամանակ Սիլիկեան պիտի մնար կրուի կողմնակից, յոյս ունենալով, որ կուսի թիկունքը թարմ ուժեր պիտի կազմակերպուէին:

Զօր. Յովսէփեանէն դրական պատասխան մը չէր

սպասուներ: Իրօք, ան անմիջապէս յայտնեց, որ իր զօրամասերը քայքայուած են եւ անընդունակ որեւէ դիմադրութիւն ցոյց տալու:

Սեպուհի զունդերը միացած էին Կարսի անկումէն յետոյ: Խուճապի ազդեցութիւնը անոնց վրայ ալ իր բացասական ներգործութիւնը ունեցած էր: Մինչեւ Նոյեմբեր 2ը, յառաջապահներու ընդհարումներու ժամանակ, Սեպուհ փորձած էր իրեն ենթակայ վաշտերը եւ տեսած, որ նախկին կորովը չունէին: Այդ պայմաններու մէջ, Սեպուհն ալ հեռաձայնով կը յայտնէր Զօր. Սիլիկեանին, որ իր զունդերով, միեակ, պիտի չկրնար դիմադրել թուրքերու յարձակողականին:

Հարցը պարզ էր ուրեմն: Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ զինազաղարի առաջարկ ներկայացնել թըրքական հրամանատարութեան: Զինուորական նախարարը ձեռնպահ կը մնար, յոյս ունենալով, որ ապագային կարելի պիտի ըլլար ներկայ կացութիւնը փոխել: Գործիչներու մեծ մասը նոյն գիշերուան գնացքով վերադարձաւ Երեւան. նկատելով, որ իրենց այլեւս զործ չէր մնար ընելու Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Ալեքսանդրապոլ կը մնային տակաւին Ա. Զամալեան եւ Գ. Ղազարեան, Վ. Նաւասարդեան, Բուտաղեան, Կ. Տէր Միրաքեան (այս վերջին երկուքը առանց ցոյցի մեկնած էին բանակը եւ հեռացան անկէ նահանջէն օր մը առաջ):

Վախ կար, որ զինազաղարէն առաջ թուրքերը զրոհով մը պիտի վերցնէին Ալեքսանդրապոլը: Ներքին գործոց նախարարը հեռազրով մը յայտնած էր Շիրակի նահանգապետին, որ թուրքերը քաղաքը զբաւելլու պարագային, իրենց պաշտօնին զլուխը պէտք է մնան քաղաքապետիսը, վարչութեան անդամները, շրջանային ինքնապարտութեան նախագահը եւ վարչութեան անդամները. միայն նահանգապետը արտօնուած

էր հեռանալ նահանգէն:

Այս խնդիրը Նոյեմբեր 1ի երեկոյեան ժողովի նիւթ դարձուցի, եւ այդ տեղ գտնուած կառավարութեան անդամներն ու գործիչները զրեթէ միաձայնութեամբ որոշեցին, որ վերեւ յիշուած պատասխանատու պաշտօնեաները իրաւունք ունին հեռանալու, նկատի ունենալով թըրքական բարբարոսութիւնները. իսկ, եթէ անոնցմէ որեւէ մէկը ուզէր իր պաշտօնը շարունակել, պիտի չհրամայուէր լքել իր պաշտօնը եւ հեռանալ քաղաքէն:

Շիրակի նահանգի պետական պաշտօնեաներէն շատերը՝ դաւառապետը, դաւառային եւ քաղաքային ինքնապարտութեանց վարչութիւններու անդամները եւ ազատ գործիչները զրկուած էին շրջակայ զիւղերը եւ թուրքերէ վեռ չզրաւուած շրջանները՝ ժողովուրդը հանդարտ պահելու եւ զինեալ ուժերը ետ զրկելու, ճակատը ամբացնելու համար: Այդ գործիչները շրջաններէն կը զրկէին բանակին անհրաժեշտ պաշարը:

Ժողովուրդը ոչ միայն քիչ մը հանդարտած էր, այլ կորովի դիմադրութեան մը անհրաժեշտութիւնը սկսած էր զգալ, ըմբռնելով թըրքական արշաւանքի իրական վտանգը: Կարսէն յետոյ, Ալեքսանդրապոլն ալ զրաւել տալու մտածուածը խիստ ծանր կը ճնշէր ամէնքին:

Այս սթափումը հազիւ թէ կը ծաւալէր, թուրքերը կը հասնէին Ալեքսանդրապոլի դռներուն առջեւ ու այդպիսով կը շտտէին թիկունքի աճող կամեցողութիւնը:

Առերևոյթ, մեր զինուորական եւ վարչական մեքենաները կանոնաւոր կը գործէին, բայց, ինչ որ դըլխաւորն էր, կը պահուէր ճակատի դիմադրական կորովը:

Թշնամին շատ լաւ ըմբռնած էր խուճապի մատ-

նրած զօրքի մը հոգեբանութիւնը. կարելի է ըսել, ժողովրդական բառով, «քչո՛ւ, քչո՛ւ» կ'ընէին եւ բաւական հեռաւորութեան վրայէն փախուստի կը մատնէին հայկական զօրամասերը:

Անշուշտ շատ անգամ կը պատահէր, որ հայ զօրքը կը ստիպուէր դատեմարտի մտնել թուրքերուն հետ: Սակայն, այս դէպքերը շատ քիչ էին, համեմատած այն բազմաթիւ փորձերուն, որոնք, առանց մեծ վնասի՝ յաջող վերջաւորութիւն մը կ'ունենային թուրքերուն համար:

Թուրքերը սովորութիւն դարձուցած էին 4-5 քիլոմետր հեռաւորութենէն՝ գնդացիբային կրակ բանալու մեր դիրքերուն դէմ: Արդէն յայտնի էր, որ գնդացիքը 2 կամ 2½ քիլոմետրէն անդին չի հասցներ իր գրնդակը: Այս դիտակցութիւնն իսկ չէր օգնէր. զօրքը խուճապի կը մատնուէր, եւ իր գրաւած դիրքերը թողած՝ աւելի թիկունք կը քաշուէր: Սպանները յուսալքուած ու յուսած՝ քարչ կու պային իրենց վաշտերու եւ գումարտակներու ետեւէն, փոխանակ կռուի մղելու իրենց ենթակայ զօրամասերը:

* *

Կարսէն ստացուած էր Ար. Բաբալեանէն հայերէն լեզուով գրուած նամակ մը: Նամակը բերած էր հայ մը, որուն մինչեւ Ալեքսանդրապոլ հասնիլը դիւրացուցած էին, իրենք, թուրքերը:

Այդ նամակով Ար. Բաբալեան կը յայտնէր, որ թրքական ուժերը բաւական մեծ էին, եւ կը թելադրէր՝ ամէն գնով հաշտութեան մը յանդիլ թուրքերուն հետ:

Թրքական հրամանատարութիւնը պէտք զգացած էր այդ նամակը հասցնելու Ալեքսանդրապոլ, որպէսզի կարողանար ազդել տրամադրութիւններուն վրայ, ջլատել դիմադրական կարողութիւնը, եթէ այդպիսի կարողութիւն մըն ալ մնացած էր:

Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի մէջ բոլորն ալ Ար. Բաբալեանի պէս կը մտածէին, եւ, աւելի հարկադրաբար, որովհետեւ Կարսի մէջ գերի մնացածները չէին կարող գիտնալ հայ բանակի քայքայման ահուկի չափը:

Թուրքերը, մէկ կողմէ, կը շարունակէին իրենց յառաջխաղացումը, քանի որ ընդդիմութիւն չկար, միւս կողմէ կը սպասէին զինազաղարի առաջարկի մը, որ սիտի պար Հայաստանի կառավարութեան կողմէ:

Հայկական զրահապատ գնացքը, — Ագատամարտ, — կը գտնուէր Ղըզըլ-Չախչախի ճակատին վրայ: Նոյեմբեր 2ին, գնացքը երկաթուղու գծի վրայ խոր հետախուզութիւն մը կը կատարէ ու կը յայտնէ, որ գծի երկու կողմերը, զոնէ 5-7 քիլոմետրի վրայ թշնամին չ'երեւիր: Միայն թշնամի փոքրիկ հետախուզական խումբեր տեսնուած էին, որոնք գնացքի երեւումով՝ վախած եւ անհետացած էին:

Չօր. Սիլիկեան կը հրամայէ գնացքին յառաջանալ, մինչեւ որ հանդիպի թշնամի գլխաւոր ուժերուն:

Իրօք, զրահապատը կ'առաջանայ ու միայն Կարսէն 10 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ կը հանդիպի թրքական կեղրոնական ուժերուն, որոնց հետ կռուի կը բռնուի: Աջ եւ ձախ թնդանթային եւ գնդացիբային անխնայ կրակի կը բռնէ թշնամի ուժերը, որոնք կ'ենթարկուին խուճապի եւ մեծ կորուստներով կը ցրուին: Գնացքը կը հասնի մինչեւ Մազրա, Կարսէն 7 քիլոմետր հեռու եւ այդպիսով Կարսը եւս խուճապի կը մատնէ:

Թուրքերը ինքզինքնին յանկարծական հարուածի մը բռնուած կը նկատեն եւ կը պատրաստուին Կարսը լքել: Այդ ժամանակ է որ շատ մեծ մտահոգութեամբ, թրքական սպայակոյտը գերի հայ զօրավարներէն եւ Ար. Բարալեանէն կը հարցնէ, թէ՛ արդեօք հայ զօրքը սթափած՝ ե՞տ դարձեր է, թէ՛ նոր ուժեր են այդ տեղ փոխադրուած:

Սակայն, մեր զրահապատ գնացքը երկար ժամանակ չէր կարող այդքա՛ն հեռաւորութեան վրայ մընալ, առանց հետիոտն ուժերու օգնութեան, եւ կը ստիպուի ետ դառնալ ու տալ իր դործողութեան գեկուցումը:

Կեդրոնի ամբողջ ճակատին վրայ կարելի է ըսել, որ Զօր. Յովսէփեանի ուժերը ոչ մէկ հարուածի կըրցան դիմանալ եւ հակահարուած տալ: Այդ ամբողջ ճակատը, Հոկտեմբեր 31էն մինչև Նոյեմբեր 6, պաշտպանուեցաւ զրահապատ գնացքով, որուն յարձակողական թափը հերոսական էր:

Հայկական ուժերը օրը օրին կը նուազէին: Աւելի խոր թիկունքը, նոր ուժ մը հրապարակ բերելու կամքը չէր զդացուեր: Բոլորն ալ կը սպասէին Զինադադարին:

Սակայն, հակառակ Նոյեմբեր 1ի դիչերուան տըրուած որոշումին, որուն իր համաձայնութիւնը տուած էր կեդրոնական կառավարութիւնն ալ, զինադադարի առաջարկի յանձնումը կ'ուշանար, որովհետեւ մարզ չկար որ այդ քայլը յանձն առնէր:

Նոյեմբեր 2ին, 3ին եւ 4ին սպասում, իրարանցում, անյաջող ընդհարումներ տեղի կ'ունենային, մինչդեռ զինադադարի դրութիւնը կը մնար հրամանատարութեան քով, եւ ոչ ոք այդ գանգակը կախել կ'ուզէր, կամ երբ կը ստանձնէր, որեւէ պատճառով՝ դործադրութեան անկարելիութիւնը կը գեկուցանէր:

Նոյեմբեր 4ի երեկոյեան կողմ միայն, յանձնարարութիւն ստանձնած մեր զինուորները գնացքով Ղրղըլ-Չախչախէն դէպի Կարս գացած էին, ու հաղիւ թշնամի հետախոյնները երեւցած, զինադադարի թուղթը գնացքէն վար էին նետեր ու ետ դարձեր ստանց սպասխանի սպասելու:

Չդիտցուեցաւ, թէ թշնամին այդ թուղթը ստացե՞ր էր թէ ոչ, բայց ան կ'առաջանար ու խուճապի կը մատնէր, այս անգամ մեր կեդրոնը:

Այդ օր, դեռ մութը չկոխած, թշնամին գրաւեց Ղրղըլ-Չախչախի բարձունքները: Հայկական բանակը հարկադրուած էր նոյն դիչեր, առանց ընդդիմութեան լքել Ղրղըլ-Չախչախը, որով Սեպուհի զօրքերն ալ ստիպուեցան ետ քաշել իրենց առաջաւոր մասերը եւ ամբանալ Վարդանյուի եւ Փոքր Ղարաքիլիսէի բարձրութիւններուն վրայ:

Ժողովուրդը ճակատին մօտիկ այդ գիղերէն գաղթած էր եւ կը սպասէր Ալեքսանդրապոլի մէջ: Երբ Ղրղըլ-Չախչախի անկման լուրը հասաւ, ու ճակատէն փախչողները եկան, (որոնք իրենց փախուստը արդարացնելու համար խուճապը աւելի մեծ ցոյց կու տային), Ալեքսանդրապոլի մէջ կուտակուած զինուած դադթականութիւնը խմբովին սկսաւ մեկնել քաղաքէն դէպի Արարան, Արագած եւ Չաջուռ, սպասով տեղ մը գտնելու ու տեղաւորուելու համար:

Ատիկ առաջ մեծ ջանք թափուած էր, որ ժողովուրդը չխճողուի եւ շարունակէ իր ճանապարհը, աւելի սպասով թիկունքը անցնելու: Սակայն, հայ ժողովուրդը շատ անհաւատ է՝ խօսք մտիկ ընելու. պիտի սպասէ մինչև փերջին փայրկեանը, սրպէսդի, եթէ զօրքերը տոաջ երթան, ինք առաջինը ըլլայ իր դիւզը դարձող, իր ինչքերը կողոպտուի շտալու համար: Իսկ երբ կը համոզուի, որ վերջին փայրկեանը հասած է

արդէն, միայն իր կաշիին մասին կը մտածէ եւ վայրկեան մը առաջ անցնելու համար, զարհուրելի խուճապ մը կը ստեղծէ :

Նոյեմբեր 4ի երեկոյեան կողմը, պատկերը այդպէս էր : Տարերային շարժում մըն էր, որ իր անդրադարձումը կ'ունենար զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութեանց վրայ :

Այս յառաջխաղացումը ցոյց կու տար, որ զինադադարը չէր յաջողած, մանաւանդ որ թուրքերը պաշտօնապէս յանձնուած գրութիւն մը չունէին իրենց ձեռքին մէջ : Իսկ Ղըզըլ-Չախչախի եւ Ղըմիւներու դիրքերու լքումով կոիւր կը փոխադրուէր Ալեքսանդրապոլի բերդին առջեւ :

Դրութիւնը շատ անորոշ էր եւ չէր գիտցուեր, թէ այդ գիշերը հնարաւոր պիտի ըլլա՞ր դիրքեր գրաւել ընդէն գոնէ 10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ : Զօրամասերէն խոշոր թիւ մը, մօտ 2000 հոգի, եկած ամփոփուած էին Ալեքսանդրապոլի բերդին եւ Սեվերնի Կազարմաներու մէջ :

Քաղաքի պաշտպանութեան պետ Գնդ. Արսէն Շահամպեան եւ իր սպայակոյտը ջանքեր կը թափէին այդ ուժերը դասաւորելու, մինչդեռ անոնք խուճապահար եղած էին եւ անոնց շատ փոքր մասը թերեւս կարելի ըլլար օդտագործել քաղաքի պաշտպանութեան համար : Երջանի եւ նահանգական միլիցիան զրկուած էր Ազրարա եւ մէկ մասն ալ Սասունցի Մուշեղի հրամանատարութեամբ կը գտնուէր Ղըզըլ-Չախչախի ձախ թևի վրայ :

Այսպիսով ոչ միայն ճակատի քայքայումը փաստ էր, այլ քաղաքը գոնէ օր մը պաշտպանելու հաւանականութիւնը չկար :

Քաղաքի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր թրքական Ազրարան : Մոլլա-Մուսայէն հայերը քաշուած

էին, ու եթէ թշնամի վաշտ մը փորձէր շարժիլ այդ կողմէն, պիտի կարենար խուճապի մատնել քաղաքը եւ կտրել մեր զօրամասերուն թիկունքը :

Հրամանատարութիւնը սկսած էր խիստ կերպով մտահոգուել այդ խնդրով : Իսկ քաղաքի եւ շրջակայքի պաշտպանութեան պետը ուժեր չունէր այդ տեղերը ամրացնելու : Արդէն ճակատը այնքան մօտեցած էր, որ քաղաքի դիմադրութեան գործը եւ պարտականութիւնը կ'իյնար պաշտպանութեան պետին :

Ղըզըլ-Չախչախի նահանջի բերումով Սասունցի Մուշեղ իր ուժերու մեծ մասը թողած էր Ադինի ուղղութեամբ նահանջելու, եւ եկած էր Ալեքսանդրապոլ ամփոփելու նահանգական բոլոր միլիցիոններնէրը եւ իր ընելիքներու մասին հրահանգ ստանալու նահանգապետէն :

Գլխաւոր հրամանատար Զօր. Սիլիկեանի խընդրանքով եւ Եիրակի նահանգապետի կարգադրութեամբ տեղւոյն վրայ հասարուեցան մօտ 120 ձիաւորներ, որոնց մէկ մասը նահանգական միլիցիային կը պատկանէին, իսկ միւս մասը զանազան կողմերէ նահանջած զինուած ձիաւորներ էին : Այդ ուժը կարելի էր դորձածել Ախուրեանէն անդին, թէ՛ հետախուզութիւն մը ընելու եւ թէ՛, եթէ այդ կողմէն որեւէ վրտանդ դար, զայն դիմադրուելու, մինչեւ որ Նոյ. 5ի գիշերը վրայ հասնէր եւ դրութիւնը ճշդուէր :

Բոլոր միջոցները անօգուտ անցան համոզելու զանոնք մեկնելու դէպի Մոլլա-Մուսա : Անոնք կ'ուզէին, որ նահանգապետը իրենց զլուխն անցնի եւ յայտնաբար կը վախնային թիկունքէն կտրուելէ եւ թուրքերու ձեռքը գերի իյնալէ. նաեւ չէին վստահեր, որ հրամանատարութիւնը, նեղ վայրկեանին, իրենց մասին պիտի մտածէր :

Իսկապէս շատ ալ դժուար էր բուռ մը մարդոց հա-

մար անցնիլ Ախուրեանի կամուրջէն անդին, երբ հազարաւոր զինուորներու պաշարակիր կառքեր ճակատէն կու գային յուսալքուած:

Սիլիկեանի եւ իր սպայակոյտի խնդրանքով նահանգապետը Ալեքսանդրապոլի մէջէն առաջնորդեց այդ 120 ձիաւորները դէպի Մոլլա-Մուսա, որ 2-3 քիլոմետր ետ կ'իյնար Սեպուհի զօրամասին զբաւած դիրքերէն եւ դէպի հիւսիս: Ախուրեանի կամուրջին վրայ հանդիպեցանք Արշակ Յովհաննէսեանին եւ Ենովք Միրաքեանին, որոնք ետ կու գային քաղաք: Անոնք յոյս չունէին, որ դրութիւնը կարելի է վերականգնել: զօրքը կը նահանջէր եւ զիմադրական կարողութիւն չունէր:

Այդ երեկոյեան կոխը մինչեւ ուշ գիշեր կը շարունակուէր: Ղրղըլ-Չախչախի պարպումով, թշնամին առանց կռուի կը տեղաւորուէր գիւղի եւ շրջականերու մէջ: Իսկ աջ թեւի վրայ, թրքական ուժերը կը հանդիպին հայ զօրքերու զիմադրութեան:

Սեպուհն ու Սմբատը լքելով իրենց առաջաւոր զիրքերը, կրցած էին ամրանալ Վարդանյուի եւ Փոքր Ղարաքիլիսէի (Ալեքսանդրապոլէն 7 վերստ հեռու) բարձունքներուն վրայ:

Գիշերը կոխը կը վերջանար: Թուրքերը աջ թեւի վրայ իրենց տեղերը կը մնային:

Սեպուհի միայն յաջորդ առաւօտեան իր զլխաւոր ուժերը քաշեց Մոլլա-Մուսայի բարձունքները եւ յառաջապահները ընդհարում ունեցան 3-4 քիլոմետր հեռու Մոլլա-Մուսայէն:

Մոլլա-Մուսայի ձիաւոր խումբը, նոյն գիշեր երկու կողմի վրայ կատարեց հետախուզութիւն: Հաստատուեցաւ, որ դէպի հիւսիս թշնամի ուժեր չկային, իսկ տեղական թուրք բնակիչները քաշուած էին աւելի հեռուները եւ վտանգ մը չէին կազմեր: Իրօք ալ, յետագայ զօրձողութիւններու ընթացքին աղբարացիները հանդարտ մնացին:

Վարդանյուի ուղղութեամբ աջ թեւի (Սեպուհի) զօրամասի բռնած զիրքերը կային՝ 4 քիլոմետր հեռուրութեան վրայ Մոլլա-Մուսայէն: Այս զօրամասի յառաջապահները շարունակ ընդհարումներ կ'ունենային թշնամիին հետ:

Կէս գիշերը անցած էր, ճակատներու վրայ արգէն կը տիրէր հանդարտութիւն մը: Բոլոր նշաններէն կ'երեւար, որ առաւօտեան կոխը Ալեքսանդրապոլի պատերուն տակ պիտի փոխադրուէր:

40 ձիաւորներու հետ, արշայոյսին կը վերադառնայի Ալեքսանդրապոլ: Իսկ մնացածներուն կարգադրած էի, որ երթան միանալու Սմբատի զօրամասին, որ շատ նօսրացած էր Տէմիր Գափուի նահանջէն ետք:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքը նոյեմբեր 4ի գիշերը եւ նոյեմբեր 5ի լոյս առաւօտը ապրեցաւ խուճապի եւ խստնաչփութեան երկար ժամեր, այնպիսի երեւոյթներով, որոնք միայն տեղի կ'ունենան այն ատեն, երբ քաղաք մը յանձնուելու վրայ է:

Երկար կը խորհրդակցինք զլխաւոր հրամանատար Զօր. Սիլիկեանի եւ Սպայակոյտի պետ Զօր. Հախվերտեանի հետ: Հրամայուած էր զօրքերուն մօտենայ բերդին եւ վերջին կոխը տալ քաղաքի բերդէն: Քաղաքի բախտը որոշուած կը նկատուէր: Հրամանատարութիւնը քաղաքի պաշտպանութիւնը կը ձգէր Գնդ. Շահամաղեանին եւ ճակատի զինուորներուն, իսկ զըլ-

խաւոր հրամանատարութիւնը կը պատրաստուէր քաշուիլ Զաջուռ եւ այնտեղէն ղեկավարել զործողութիւնները :

Ալեքսանդրապոլը լքելու պարագային, հրամայուած էր Սեպուհին, որ իր զօրամասերով բռնէ Զաջուռ լերան ուղղութիւնը, Զօր. Յովսէփեանի բոլոր ուժերը պիտի բարձրանային դէպի Արագածի բարձունքները, իսկ ձախ թևը պիտի նահանջէր երկաթուղու գծով դէպի Աղին-Անի :

Ալեքսանդրապոլ գտնուած նախարարները եւ զործիչները, ինչպէս նաեւ քաղաքային վարչութեան անդամներէն ոմանք, նախապէս խորհրդակցելով Սիլիկեանի հետ, եկած էին այն եզրակացութեան, թէ Նոյեմբեր 5ի ցերեկին պիտի յանձնուի Ալեքսանդրապոլը, թեթև կռիւներէ յետոյ : Այդ պատճառով, կէս գիշերուան մօտերը անոնք կը մեկնին երկաթուղիի կայարանը, ոմանք դէպի Մեծ Ղարաքիլիսէ մեկնելու, ուրիշներ ալ դէպի Երեւան երթալու : Գնացքները կը մեկնին Նոյ. 5ի առաւօտեան, երբ Սիլիկեանի շտապը ինքնաշարժներով կը տեղափոխուէր Զաջուռ :

Նոյեմբեր 5ի առաւօտեան, նահանգապետութեան կարգադրութեան վրայ, նահանգապետի օգնական Գ. Պոյիցեանը, ինքնավարութեան վարչութեան նախագահ Տ. Զօրեանը եւ վարչութեան անդամները կը մեկնէին դէպի Շիրակի նահանգի ապահով գաւառները : Ասոնց տրուած էին զործելու որոշ հրահանգներ :

Գժրախտարար, Նոյեմբեր 4ի գիշերը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի միլիցիայետր մեկնած էր իրեն որոշուած ժամանակէն (6-7 ժամ առաջ եւ այդ պատճառով քաղաքը ինկած էր անխիտանութեան գիրկը : Թուրքերու հաւանական մուտքի պատճառով, բանտին մէջ գտնուած բոլոր բոլշևիկները աղատ արձակուած էին, անասլով իրենց խնդիրքին, որ զիրենք չթողուն թուր-

քերուն գերի : Անոնք խօսք տուած էին բացարձակ հանդարտութիւն պահել : Հրամայուած էր բանտապետին եւ պահակներուն, վերջին վայրկեանին, զանոնք ազատ ձգել :

Այդ վերջին վայրկեանը Նոյեմբեր 4ի կէս գիշերն էր : Այդ գիշերուան ընթացքին քաղաքի մէջ անկանոնութիւնը խիստ շատցած էր : Գլխաւոր սպայակոյսի սպաներու հետ, անձամբ, Նոյեմբեր 5ի արշայոյսին մէկ քանի հրացանակիրներ առած՝ փողոցի մէջ անկանոնութիւններու առաջը կ'առնէինք :

Հրաման տրուեցաւ պահակներուն՝ կողոպտիչները եւ դասալիքները տեղն ու տեղը գնաղակահարել : Երկու գնաղակահարութիւն իսկ տեղի ունեցաւ. բայց անօգուտ. որովհետեւ քաղաք թափուած էին գասալիք գինուորներ, որոնց բազմութեան դէմ պահակները անգոր էին :

Գլխաւոր փողոցները լեցուն էին կողոպտող ժողովուրդով մը, որուն կը միանային գանազան խառնակիչ տարրեր : Պանութներ կը կողոպտէին, իրարու գրպանը կը գատարկէին եւ մեծ ժխտը եւ վայնասուն կը ստեղծէին փողոցներու մէջ, որ հաղիւ առաւօտեան կը վերջանար : Մէկ քանի գլխաւոր տեղերու մէջ հրդեհ կը ծաղկէր, քաղաքի անկման արհաւիրքը աւելցրնելով :

Այս արարքներու առաջը ոչ գինուորական եւ ոչ ալ քաղաքացիական իշխանութիւնները կարող էին առնել. որովհետեւ Նոյեմբեր 5ի արշայոյսին, գինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութիւնները քաղաքը կը լքէին : Այնտեղ կը մնար միայն Գնդ. Շահմադեանի (քաղաքի սպայապանութեան պետը) սպայակոյսը, որ իր ունեցած տկար ուժերով պիտի սպասէր ճակատի զօրքերուն եւ պիտի դիմադրէր թշնամիին, որքան որ հնար էր :

Համաձայն զինուորական օրէնքին, այդ վայրկեանին քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւնը կ'անցնէր քաղաքի պաշտպանութեան պետին:

Ուրեմն քաղաքը թուրքերուն պիտի մնար: Այն ապագանակչութիւնը, որ քաղաքը մնացած էր, եւ անոնք, որ անարեկումով դուրս կու գային քաղաքէն, կ'ուզէին բան մը փախցնել: Չարամիտներէն զատ՝ ժողովուրդին մէկ մասն ալ կար, որ խտութիւնները կողոպտուտի դէմ՝ անըմբռնելի կը նկատէր. — «Թուրքերուն պիտի մնայ, ինչո՞ւ շկողոպտենք, չայրենք ու չաւերենք»: Այսպէս մտածողները չէին անդրադառնար այն բոլոր անկարգութեան եւ լքումին վրայ, զոր իրենց արարքները կ'առաջացնէին:

Նոյեմբեր 5ի առաւօտեան, Ալեքսանդրապոլի կայարանը դատարկուեցաւ ամբողջովին:

Թշնամին նոյն առաւօտեան շարունակեց իր յարձակողականը Սեպուհի թևին դէմ, որովհետեւ այդ ճակատը խորտակելէ յետոյ միայն կարելի պիտի ըլլար միւս թեւերու վրայ յառաջ ընթանալ: Սեպուհի զորքերը թշնամիին դիմադրութիւն ցոյց կու տային: Անոնց կ'օգնէր Սմբատը իր փոքրաթիւ ուժերով, բռնելով Սեպուհի զորամասի ձախ թևը:

Թշնամի մէկ քանի յարձակողականները իրարու վրայ ձախողեցան: Հայ զորքերը աւելի անձնախտահ կը դատնային, իսկ թուրքերը կը ստիպուէին աւելի ետ քաշուիլ, եւ ճնշումը կը տկարանար:

Այս բոլորը զեկուցուեցաւ զօրավար Սիլիկեանին, որ իր սպայակոյտով անմիջապէս Չաջուէն վերադարձաւ Ալեքսանդրապոլ: 30 ձիաւորներու հետ եւ փոխադրուեցայ Փոքր Ղարաքիլիսէ, Ալեքսանդրապոլէն 5 քիլոմէթր հեռուութեան վրայ, երկաթուղիի գծով դէպի Բահանդուր, ուր քաշուած էին զօրավար Յայ-

սէփեանի ուժերը, որոնց հետ պէտք է ըլլար Սմբատն ալ: Երկտող մը թողած էի պաշտպանութեան պետին մօտ, յայտնելով իմ գտնուած տեղս: Սակայն, անոնցմէ այդ օր լուր մը չստացայ:

Այսպիսի խտանակութեան հետեւանքով զինուորները դարձած էին անխտահելի, եւ շատ քիչ անհատներ կային, որ իրենց յանձնուած պարտականութիւնը կը կատարէին լիովին: Այդ պատճառով, այդքան իրարու մօտ վայրերու միջեւ սերտ հազորդակցութիւն չկար, բացի այն տեղերէ, որոնց հետ հեռախօսային կապ կար: Այնպէս որ այն ժամանակ, երբ Սեպուհը որոշ յաջողութիւններ կ'ունենար ճակատին վրայ, միւս թեւերն ու զինուորական ուժերը անմասն էին այդ դիմադրութեան եւ վերականգնման գործին:

Բուլչեիկները, երբ բանտէն ազատեցինք՝ հանդարտ մնալու խոստումով, յաջորդ օրն իսկ փորձեր են իրենց վրայ վերցնել ինքնավարութեան իշխանութիւնը: Անոնք զինուած հրապարակ կու դան եւ կը պահանջեն Գնդ. Շահմաղեանէն, որ իր իշխանութենէն հրաժարի եւ զործերը իրենց յանձնէ: Շահմաղեանը կը մերժէ անոնց ընդառաջ երթալ եւ կը հրամայէ, որ քաղաքի անդորրութիւնը չխանդարեն: Սակայն, բուլչեիկները այդ խօսքերուն մտիկ չեն ըներ եւ ժամանակն ու վայրկեանը յարմար կը նկատեն յայտարարելու, թէ տեղի ունեցած է «բանուորակազգացիական յեղափոխութիւն» եւ իրենք պէնքի ուժով ու «յեղափոխական» ճանապարհով տապալած են դաշնակցականներու կառավարութիւնը եւ իշխանութիւնը իրենց ձեռքը առած: Միաժամանակ բուլչեիկները կարմիր դրօշակ պարգած՝ կ'ուզէին թուրքերու առաջ երթալ, որպէս իրենց կուսակիցներու, միասին վարել Հայաստանի գործերը, կատարելապէս հաւատացած ըլլալով, որ թուրքերը ի տես այդ կարմիր դրօշակին, ոչինչ պի-

տի ընճն հայերուն, եւ մասնաւորաբար իրենց(*) :

*Այստեղ պէտք է յիշատակել, որ քաղաքի ազգա-
րնակչութիւնը Նոյեմբեր 4ին, պաշտօնական անձերու
եւ երեւելիներու ժողով մը ունեցած էր, ուր ես կա-
ցութիւնը պարզեցի եւ ուզեցի ունենալ իրենց կարծի-
քը: Քաղաքի ղեկավարները որոշեցին, որ քաղաքը
տրուի՝ առանց վերջին ղիմադրութեան, որպէս զի
թուրքերը մեղմ վերաբերուին ժողովուրդին հետ: Ի-
րենց մէջէն աւելի խոհեմ ու «թրքասէր» մարդիկ կը*

(*) Հայ բոլշեիկներու տխմար գործակցութիւնը թուրքերուն հետ կը սկսի 1920 թուի Մայիսեան իրենց խռովութիւններէն ու կը հասնի մինչեւ մեր օրերը, բայց ամենէն ամօթալին՝ կը մնայ 1920ի Նոյեմբերէն մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, անոնց շատ մը արարքները, որոնցմէ իրենք ալ հիմա կ'աւելցան: Եւ հիմա կ'աշխատին որպէս թէ սրբագրել եղած սխալը՝ բաւական ծիծաղելի դարձնելով ինքզինքնին:

1925 թուի Նոյեմբեր 29ի «հորհրդային Հայաստան» թերթին մէջ Աշոտ Յովհաննէսեանը «Ազգային կրկէսը» վերնագրով յօդուածով մը՝ խօսելով պատերազմի եւ հայ ժողովուրդի բռնելիք դիրքի մասին, ի միջի այլոց կ'ըսէ թէ Այբֆամդրապոլի իրենց ընկերները մեծ յայտեր կապած էին թուրքերուն հետ, «կարծելով որ բոլշեիկներն ու թուրքերը դաշնակիցներ էին»՝ այդ գործողութիւնները յառաջ տանելու համար: Եւ իբր թէ Այբֆամդրապոլի իրենց բոլշեիկ ընկերները այդ թիրիմացութեան մատնելու են դաշնակցական մամուլի «սուտ» լուրերուն պատճառով: Այդ էր պակաս:

Աշոտ Յովհաննէսեանի այս արտառոց բացատրութիւններով չէ հարկաւ, որ Նոյեմբեր եւ Գեկտեմբեր ամիսներուն իրենց ամօթալի արարքները պիտի կրնան արդարեանալ պատմութեան առջեւ: Անոնք, ուշ կամ կամուխ, ստիպուած պիտի ըլլան խոստովանիլ, որ իրենց Նոյեմբեր 29ը Գարապէտի Գեազիմ փաշային եւ թուրք չաուշներուն կը պարտին:

փնտռէին որպէսզի, 1918 թուի պէս, կարենային թուրքերու հետ լեզու մը գտնել՝ մինչեւ փոթորիկը անցնէր քաղաքի վրայէն:

Ամէն ջանք կը թափուէր որպէսզի քաղաքացիները քաղաքէն չզաղթէին եւ մնային:

Քաղաքային վարչութեան կողմէ որոշ մարդիկ ընտրուած էին, որոնք որպէս քաղաքային վարչութիւն պիտի մնային ու մնացին: Պատուած էր Լեւոն Սարգիսեանի հետ այն իմաստով, որ երբ մենք հարկազրուինք քաղաքը լքել, ինք յանձն պիտի առնէր ներկայանալ որպէս քաղաքապետ, ինչ որ տեղացի ժողովուրդին ալ փափաքն էր: Լեւոն Սարգիսեանը ընդունեց այս առաջարկը: Ան այդ դերը կատարած էր 1918 թուին, թուրքերու ժամանակ:

Այս բոլոր կարգադրութիւններէն յետոյ, Նոյեմբեր 5ին, խիստ մեծ աղմուկ մը կը հանեն, թէ՛ Լ. Սարգիսեանը եւ թէ բոլշեիկները յայտարարելով՝ որ «Ձինուորական եւ քաղաքական իշխանութիւնները փախած են, ոչ մէկ կարգադրութիւն չեն ըրած, որ իրենք ինքնարեւարար զործի դուրս եկած են» եւայլն եւայլն: Իրականութիւնը, սակայն, այն էր որ թէ՛ Լ. Սարգիսեանը եւ թէ՛ բանտէն ելած բոլշեիկները, այդ տրիսուր օրը կ'օգտագործէին քաղաքական նպատակներով: Ասդին-անդին հեռագիրներ կու տային, որպէսզի վարկարեկեն Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը

Լ. Սարգիսեանի եւ ուրիշներու աղմուկները այնքան շատ էին, որ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անդամներն ալ սկսան հաւատալ ամբաստանութիւններուն եւ նոյնիսկ այնքան առաջ դացին, որ ձերբակալել տուին Ա. Մարգարեանը, ինքնավարութեան անդամ իժ. Պաղտասարեանը եւ զատի յանձնեցին, իբրեւ փախչողներու: Պարզուեցաւ սակայն, որ այդ բոլոր զործիչները որոշ կարգադրու-

Թեամբ մը զուրս եկած էին քաղաքէն: Արտակարգ դատարանը ազատ արձակեց զանոնք. բայց, սուտ լուրն ու բամբասանքը հասան մինչեւ արտասահման, ուր հակադաշնակցականները ամէն արտառոց բաներ տըպեցին:

Այդ արտառոցութիւններէն որպէս նմոյշ յիշատակենք Պոլսոյ Թերթերէն մէկուն յայտարարութիւնը, թէ «Դաշնակցական զործիչները Ալեքսանդրապոլէն փախած են զէպի Ղըղըլ-Չախչախ»: Լաւ կ'ըլլար, եթէ զրէին, որ անոնք փախած են՝ զէպի էրզրում, Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի մօտ ապաստանելու համար:

Այս բոլոր անցուղարձերը Գնդ. Շահմագեանի կողմէ հաղորդուեցաւ Սեպուհին, որը ճակատէն կու գար քաղաք: Հասարակական ժողովի մը մէջ ան պարզեց ճակատի նոր յաղթանակը, զօրքերու ոգեւորութիւնը, եւ նոր թափ մը տուաւ յուսալքուած հասարակութեան, որ անմիջապէս անցաւ զործի: Ուտելիք, ծխախոտ եւ ուրիշ անհրաժեշտ բաներ հուսաբուրեցան եւ զրկուեցան ճակատ՝ կռուող զինուորներուն: Ալեքսանդրապոլի զաւտապետը, ինքնափարութեան վարչութեան մէկ անդամը վերադարձան քաղաք եւ սկսան կազմակերպել քաղաքի ազգաբնակչութիւնը, որպէսզի ճակատի պարենաւորումը հայթայթեն, մինչեւ որ զործը կանոնաւոր հիմերու վրայ դրուէր:

Միւս կողմէ, Սեպուհը պահանջեց բոլոր բոլշեւիկներէն անմիջապէս զինաթափուիլ եւ իրենց տուներուն մէջ մնալ՝ առանց խոտովութիւն յարուցանելու, սպառնալով, որ այլապէս, բոլորն ալ ձերբակալել պիտի տայ եւ կրկին բանտ դնէ: Այս խիստ ազդարարութեան վրայ, բոլոր բոլշեւիկները ցրուեցան իրենց տուները եւ կարգը վերականգնեցաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Զինադադարը կնքուեցաւ Նոյեմբեր 7ին եւ մեր զօրքերը քաղաքէն քաշուեցան Նոյեմբեր 7ի գիշերը:

Ը. Գ Լ ՈՒ Ի

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Առաջին զինադադարը կնքուած էր 10 օրուան պայմանաժամով, որպէս նախնական զինադադար, որմէ յետոյ պիտի կնքուէր հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու զինադադարը: Թուրքերը խօսք տուած էին այդ 10 օրուան ընթացքին շիախտել զինադադարի պայմանները, խնդրելով, որ հայկական բանակն ալ նոյն ընթացքին մէջ գտնուի: Հայկական Հրամանատարութիւնը ամենախիստ պատուէրը տուած էր առաջին զիրքերու հրամանատարներուն, որ զվուչանան որեւէ թիրիմացութեան տեղի տայէ:

Նախապէս որոշուածի համաձայն՝ Սեպուհի զօրամասը անցաւ Ալեքսանդրապոլի եւ բերդի զիրքերէն ու բունեց Ջաջուռի ստորտը գտնուող հայկական զիւղերը, որոնք այնքան հեռու էին Ալեքսանդրապոլէն, որքան զինադադարի պայմանները կը ներէին: Ժողովրդական ուժերու մեծ մասը նահանջող ժողովուրդին հետ փոխադրուեցաւ Նորաչէնի (Շիրակի 2րդ զուտամասի) եւ Աբարանի շրջանը:

Զօրավար Յովսէփեանը, Ա. եւ Դ. գունդերու թրնդանօթային եւ զնդացիրային կազմածներով, քաշուեցաւ զէպի Հոռոմ գիւղը, թիկունք ունենալով Արապածի բարձունքները:

Այդ գծով նահանջած էր Սմբատը, որուն զօրամասը կը սկսէր ստուարանալ Սասունցի ձիաւորներով եւ այդ կողմ նահանջող զինուած ժողովուրդով, որոնք անմիջապէս կը դասաւորուէին վաշտերու եւ զումար-տակներու մէջ: Անոնց թիւը կը հասնէր 700ի:

Իսկ զնդապետ Ղորղանեանը և Հասան-Փաշայեանը բռնեցին երկաթուղազիծը եւ կեղրոնացուցին իրենց ուժերը Ադինի կայարանը:

Այս դասաւորութեամբ՝ սպասողական վիճակ մը ստեղծուած էր Նոյեմբեր 8-օրին:

Սպասողական տրամադրութիւնը, սակայն, միայն 24 ժամ տևեց: Թուրքերը վերսկսան իրենց յարձակողականը. հարկաւոր էր ամուր և մնայուն դիմադրութիւն և թարմ ուժ, ինչ որ կը պակսէր:

Գլխաւոր հրամանատարութիւնը դարձեալ կը չափէր իր տրամադրութեան տակ զտնուած ուժերը: Տեղի ունեցող յաջողութիւնը եւ դիմադրութիւնը իրենց ետանդը չպահեցին յաջորդ օր: Թուրքերը նոր ուժերով յառաջխաղացման ձեռնարկեցին: Այս անգամ զլտներեցաւ սպայ մը, Սուրէն Մելիքեան, որ հայ զօրքերու յառաջապահները անցնելով, զինադադարի առաջարկը անձամբ տարաւ թուրքերուն, որոնք ընդունեցին զինադադարը՝ պայմանաւ որ Ալեքսանդրապոլը դատարկուէր անմիջապէս եւ յանձնուէր իրենց՝ առանց կռուի: Հայկական զօրքը Ալեքսանդրապոլէն 10 քիլոմետր դէպի հիւսիս եւ դէպի Արաղած պիտի քաշուէր: Այս հակառաջարկները ընդունուեցան հայկական հրամանատարութեան կողմէ, եւ Նոյեմբեր 7ին, լոյս առաւօտուն զինուորական կարգով, մեր զօրքերը կը դատարկէին այդ բոլոր վայրերը: Թուրքերը կը մտնէին լքուած վայրերը, հայ բանակէն 500-1000 քայլ հեռաւորութենէն ընթանալով:

Թշնամին այսպէս, «խաղաղ» ճանապարհով, կը

մտնէր Ալեքսանդրապոլ, բռնելով անոր շրջակայ բոլոր բարձունքները և բերդը: Քաղաքին մէջ, առաջին օրերուն, անոնք հաղիւ 500 զինուոր երեսան բերին: Ատոր պէտք է վերադրել այն տարածուած լուրը, որով կը քննադատուէր մեր զինուորական իշխանութիւնը, թէ քաղաքը տուած էր, առանց կռուի, 500 թրքական զինուորներու: Ժողովուրդը կը զիտէր ու կը զատէր, ինչ որ կը տեսնէր:

Ըստ հայ հասարակական կարծիքին, թուրքերը ուժ չունէին: Թուրքերու ուժերը միշտ ալ պակաս կը հաշուէին: Զարմանալիօրէն, պատերազմի առաջին օրերէն սկսած անվիճելի էր այդ համոզումը: Հակառակ յաջորդող պարտութիւններուն, ժողովուրդի, զօրականներու և խումբերու կարծիքը կը մնար նոյնը: Նահանջը կը նկատուէր մշտական վախի արդիւնք, և ամէն ինչ կը վերադրուէր զօրքի քայքայման: Ծիշդ է, որ հայ բանակի քայքայումը փաստ էր, բայց որ թուրքերը 25,000 կանոնաւոր զինուորներ ունէին այդ քայքայուած փոքրաթիւ հայկական բանակի դէմ, այդ ալ պատերազմէն յետոյ՝ ճշդուած իրողութիւն մը դարձաւ:

Եթէ հրամանատարութիւնը կը հաւատար զինադադարին և կը սպասէր ամէն զնով հաշտութիւն մը կընքելուն, ժողովուրդը, ընդհակառակն, անհաւատ վերաբերում մը ունէր և կը մտածէր, որ իր յոյսը իր սեփական ուժերուն վրայ պէտք է դնէ: 1918ի Մայիսեան վտանգաւոր օրերը վերադարձած էին, ու նոյն թրքական բարբարոսներն էին, որ նորէն կը բախէին Ղարաքիլիսէի և Սարղարապատի դռները: Եթէ զօր-

քր մէկ-երկու օրուան հանդիստ կը վայելէր, անդին, ճակատին մօտիկ ժողովուրդին մէջ տենդոտ աշխատանք մը կը տարուէր՝ ինքնապաշտպանութեան վաշտեր ստեղծելու եւ կուրծք տալու թշնամիին: Ժողովրդական այդ վաշտերը, որոնք հասարակական գործիչներու ղեկավարութեամբ կու գային Ղարաքիլիսէի շրջանէն, Ձաջուո՛ւի ճակատին վրայ կը միանային Սեպուհի բանակին:

Աբարանի եւ Նորաշէնի շրջանի ժողովրդական ուժերը մինակ էին եւ կը պահպանէին այդ ճակատը, կատարելով զօրամասի մը դերը: Իսկ Արազածի շրջանի թէ՛ տեղացի եւ թէ՛ արեւմտահայ ուժերը կ'ամփոփուէին Սմբատի եւ Սասունցի Մուշեղի շուրջ:

Արտիկէն մինչեւ Պողազ-Քէսան, Մուլա-Գէօքչայ, Մունճուցլու նոր վաշտեր կազմուած էին, որոնք սպայ Պօղոս Տէր-Պօղոսեանի եւ տեղական վաշտապետներու ղեկավարութեամբ իրական դիմադրութիւն մը ցոյց տուին, հակառակ անոր, որ հայկական զօրքերը կը շարունակէին քաշուիլ առանց դիմադրութեան:

Արազածի զինուորական կեդրոնը դարձած էր Սուկուլու գիւղը, ուր կը գտնուէին Ջօր. Յովսէփեանը, Սմբատը եւ Շիրակի նահանգապետը: Գ. գունդը կը մնար Հոռոմ գիւղը, իսկ Դ. գունդը փոխադրուած էր Մուլա-Գէօքչայի մօտիկ բարձունքները, որոնք կը հըսկէին Բահանդուր գիւղին: Ալադեազի այս գիւղերը իբրարու հետ կը հաղորդակցէին ձիաւոր սուրհանդակներու միջոցաւ: Սեպուհը հնարաւորութիւն ունէր Ղարաքիլիսէ-Դիլիճան հեռադրութելով կամ Աբարան-Համամլու հեռախօսային գծով յարաբերիլ Երեւանի հետ: Իսկ Երկաթուղիի ուղղութեամբ գտնուած ուժերը թէ՛ հեռադրով եւ թէ՛ ձախ թևի (Գնդ. Ղորղանեանի) հետ յարաբերութիւնները կը պահուէին ձիաւոր սուրհանդակներով եւ շատ անկանոն:

**

Մինչեւ այդ թուականը Դրոյի յանձնուած ճակատը կը մնար ամուր եւ թուրքերու փորձած վերջին յարձակողականներն այ կը ձախողէին առաջիններուն պէս: Բայց Ալեքսանդրապոլի անկումը կը ստեղծէր զինուորական նոր կացութիւն մը, որու պատճառով Իզտիբի եւ շրջանի հայ ազգայնակչութիւնը իր բոլոր ունեցածներով եւ կանոնաւոր նահանջով մը կը փոխադրուէր Մարգարա կամուրջէն էջմիածին եւ Երեւանի շրջանները: Հայ զօրքերը կու գային ամբանալու Մարգարա գիւղին մէջ, այրելով համանուն կամուրջը:

Այս հանդարտութիւնը երկար չտևեց: Թրքական բանակը ուսումնասիրելով այն զինուորական բաժանումը, որ կատարուած էր հայ վերին հրամանատարութեան կողմէ, կը տեսնէր, որ շատ նպաստաւոր զիրքերու մէջ էր զրուած հայ բանակը, որը խիզախ յարձակումով մը ո՛չ միայն Ալեքսանդրապոլը կրնար պրտել, այլև կրնար գերի վերցնել հոն կեդրոնացած թրքական զօրքը: Իրապէս այ Ձաջուո՛ւի, Սուկուլուի եւ Ազինի բարձունքները իր ձեռքը ունեցողը, միշտ այ կարող էր տէր ըլլալ Ալեքսանդրապոլին, որ ո՛չ մէկ հնարաւորութիւն ունէր պաշտպանուելու: Եւ թրքական հրամանատարութիւնը, առանց նկատի ունենալու իր ընդունած զինադադարի պայմանները, վերսկսաւ սպառնական գործողութիւնները: Երբ բողոք եղաւ այս առթիւ, թուրքերը յայտարարեցին, թէ իրենց զօրքերը կը յատաջանան զրուելու համար 10 քիլոմէթրի վրայ եղած կէտերը, կամ առանց քաշուելու, թիւրիմացութիւն է կ'ըսէին, բայց գործողութիւնները չէին զադրեցնէր:

Ալեքսանդրապոլի առջև, ինչպէս տեսանք, Սեպուհի բանակն էր, որ քիչ թէ շատ դիմադրութիւն

ցոյց տուաւ : Թուրքերը Ալեքսանդրապոլը զրաւելի յետոյ հաւաստի կ'ըլլային թէ ո՛ր զօրամասը ո՞ր ուղղութեամբ նահանջած էր : Զաջուռի զծի վրայ դիրք բռնող բանակը աւելի վտանգաւոր կը թուէր թուրքերուն, քան Զօր. Յովսէփեանի զունդերը : Այդ իսկ պատճառով, առաջին անգամ թրքական զօրքերը այդ ուղղութեամբ սկսան իրենց յառաջխաղացքը :

Այժմ հայկական բանակը կը ղեկավարուէր Երեւանէն, ուր փոխադրուած էր Զօր. Սիլիկեան իր սպայակոյտով :

Ընդհանուր գաղտնի կարգադրութիւն եղած էր Արազածի հրամանատարութեան, որ, եթէ թուրքերը յառաջանան, պէտք է ցոյց տալ դիմադրութիւն. եւ երբ թշնամին մեծ ուժեր ի յայտ բերէ, պէտք է կանոնաւոր նահանջել՝ աւելի նպաստաւոր դիրքեր գրաւելու համար : Երեւի նոյն հրամանը տրուած ըլլալու էր հրամանատար Սեպուհին ալ :

Թուրքերը իրենց զլխաւոր ուժերը կեդրոնացուցած էին Զաջուռի դէմ : Մէկ երկու գումարտակ միայն շարժման մէջ դրած էին Հոռոմի (Արազածի) եւ Աղինի ուղղութեամբ :

Հոռոմի հայ բանակը, որու թիւը 2500ի կը հասնէր, առանց որեւէ դիմադրութեան, առանց նոյն իսկ թշնամիին կողմէ կրակ բացուելուն, թողուց Հոռոմը եւ քաշուեցաւ դէպի Մոլլա-Գէօքչայ : Այդ զօրքերու հրամանատարն էր Գնդ. Յարութիւնեանը, որ կը զեկուցանէր Զօր. Յովսէփեանին. — «Թուրքերը յարձակողականի սկսան Հոռոմի դէմ : Մեր զօրքերը դիմադրեցին, բայց ստիպուեցանք մեր ուժերը ետ քաշել, բշխամի գերազանց ուժերը նկատի ունենալով» :

Ես անձամբ տեսած էի Հոռոմի վրայ եկող 25 թուրք ձիաւորները եւ անոնցմէ հեռուն գտնուած 250-300 թրքական զինուորները : Ինչ որ ամենէն ճշգրիտն

էր, ես ականատես էի որ առանց ընդհարումի էր որ դիւզը պարպուեցաւ : Թերեւս կոիւի ընթացքին թուրքերը նոր ուժեր ի յայտ բերէին, բայց այդ ժամանակ շատ քիչ էին :

Երբ այդ մասին իմ զօգուտութիւնը յայտնեցի Զօր. Յովսէփեանին եւ բաի, թէ այդ օր անընդհատ կոիւկար Զաջուռի ճակատին վրայ, եւ այս թիւը պարտաւոր էր իր կողմէ զինուորական ցոյց մը ընել, օգնելու միւս թեւին, Յովսէփեան ինձի ցոյց տուաւ Գնդ. Յարութիւնեանի բառացի զեկուցումը, որ ես վերը յիշեցի :

Այս նահանջը տեղի ունեցաւ Նոյեմբեր 10ին, իսկ Նոյեմբեր 11ին եւ 12ին թուրքերը շարունակեցին ուժեղ ընդհարումներ ունենալ Սեպուհի հետ : Նորաշէնէն ձիաւոր սուրհանդակներ հասան Նոյեմբեր 12ի երեկոյեան եւ հազարեցին այն յաջող կոիւններու մասին, որ կը առնէին Սեպուհի զունդերը, շատ զօրաւորութեամբ տեղի տալով թշնամիի գրոհներուն առջև : Այդ կոիւններու ընթացքին թուրքերը գերի տուած էին երկու սպայ եւ 5 զինուորներ, որոնք մանրամասն թուած էին այն զօրամասերը, որոնք կը գտնուէին Ալեքսանդրապոլի եւ շրջականերու մէջ : Սեպուհը նոյն իսկ յաջողած էր ետ դրաւել երկու հայ զիւղեր, որոնց բնակիչները իրենց կայքով կրցած էին ապաստուիլ :

Այս յաջողութիւնները ոչեւորեցին շրջակայ ժողովուրդը եւ զինուած ուժերու համախմբման պատճառ զարձան : Սեպուհ նամակ գրեց Նորաշէն, բաջալերելով այդ տեղի զործիչները : Իր կացութեան մասին տեղեկութիւն տալով՝ կը թելադրէր, որ բոլոր զծերու վրայ դիմադրութիւն ցոյց տրուի թշնամիին : Այսպիսով Նորաշէնը կը գառնար Զաջուռի եւ Արազածի յարաբերութեան օղակը :

Երբ Նոյեմբեր 13ին թուրքերը վճռական հարուած

կու տային Ջաջուռի գորգին, Արագածի բանակը, Ջօր. Յովսէփեանի ղեկավարութեամբ, հանդիսատեսի ղերին մէջ կը մնար: Ասկէ զատ, փոքրաթիւ ուժեր, առանց կոստի կը գրաւէին Հոռոմը եւ շրջակայ մէկ քանի զիւղեր, որոնք յետագայ զինուորական գործողութիւններու համար մեծ նշանակութիւն ունէին:

Հակառակ բոլոր պնդումներուս, Ջօր. Յովսէփեանը եւ զնդապետները չէին շարժեր, պատճառաբանելով որ իրենց ենթակայ գորգերը չեն կոստիր:

Աղինէն հայ գորգերը քաշուած էին, որով այդ ուղղութեամբ թշնամին կարող էր հարուածել Ատիեաման կամ Գրմըղլու գիւղերը, ու կտրել Ալագեազի բանակի թիկունքը: Աղինի կողմի բարձունքները բռնելու համար գրկուած էին ժողովրդական երկու վաշտեր:

Տեսնելով, որ ոչ մէկ շարժում քնելու տրամադիր չեն Ջօր. Յովսէփեանի հրամանին ենթակայ զօրամասերը, Սմբատ յանձն առաւ 120 ձիաւորներով Մոլլա-Գէօքչայի վրայով դէպի Բահանդուր մեծ հետախուզութիւն մը կատարել, թշնամիին ուժերը ճշդելու եւ անոնց յառաջապահներուն հետ ճակատելու համար: Արտիկէն մինչև Մոլլա-Գէօքչայ հաւաքուած 4000 զինուորները, իրենց ամբողջ կազմածներով, լուռ կը մնային: Սմբատ մինակ իր 120 Մշեցի եւ Սասունցի ձիաւորներով կոստի բռնուեցաւ թշնամի յառաջապահներու հետ: Թուրքերը բաւական կորուստ տալով սկսան լիախշիլ, շկարեմայով ազատել իրենց վիրաւորներն իսկ: Թշնամի քիչ թուով ուժեր կային Աղին կայարանի մէջ, որոնք խուճապի կը մատնուէին ու կը փախչէին այդ տեղէն:

Սմբատ, գիտնալով իր ուժին քանակը եւ տեսնելով, որ կեղբոնէն շատ հեռացած էր, ետ քաշեց իր ձիաւորները Գրբբք գիւղին մէջ, ուր հազիւ մէկ ժամ հանգիստ ունեցաւ. որովհետեւ թշնամի ձիաւոր փոք-

րիկ զօրամաս մը գիւղը շրջապատեց գրեթէ: Սմբատի ձիաւորները միայն երկու զոհ տալով, յաջողեցան ձախողեցնել թշնամիին յարձակողական փորձը ու աւելի ապահով զիրքեր գրաւեցին:

Գրբբք-Տաղի բարձունքին վրայ Ա. զունդի գնդացիները գրուած էին: Հակառակ բոլոր խնդրանքներուն, որ յառաջացող թշնամիին վրայ կրակ բացուի, զնդացիների հրամանատարը կ'առարկէր, որ իրեն հրամայուած է չկրակել: Թշնամին, ազատ զգալով ինքզինք թնդանօթային եւ զնդացիբային կրակէն, ձիաւոր ամբողջ խումբը փախկելու շափ կը մօտենար: Ի վերջոյ Ա. զունդի հրամանատարութիւնը կը զիջէր մէկ քանի համազարկ բանալ թշնամիին վրայ, ինչ որ բաւական կ'ըլլար ցրուելու յարձակողները: Մինչ այդ, Սմբատ գլխէն ծանրապէս վիրաւորուած էր: Հազիւ տասնեակ մը հաւատարիմ զինուորներ զինք փոխադրեցին Մոլլա-Գէօքչայ, բոլորովին զգայազիրիկ:

Այսպէս տխուր վերջացաւ Նոյեմբեր 13ի յարձակողականը, որ կոչուած էր օժանդակելու Ջաջուռի ճակատին:

Թշնամին բնականաբար չէր գիտեր մեր կորուստը, եղած գործողութիւնէն բաւական ազդուած էր, ու իր յառաջապահները ետ քաշած էր աւելի ապահով գիրքերու մէջ:

Նոյն գիշեր, առանց գիտնալու Սմբատին հասած զժրախտութիւնը, Սասունցի Մուշեղը եւ Մօրուք կարապետ 100 ձիաւորներով կու գային օգնելու սկսուած գործին: Բայց որովհետեւ Սմբատի հետ մեկնողները ետ էին նահանջած, այդ ձիաւորները գացին բռնելու Գրբբք գիւղը, որպէս առաջուոր գիրք, եւ այդտեղ մնացին մինչև վերջին նահանջի օրը:

Նոյեմբեր 14ին պացի Մոլլա-Գէօքչայ Սմբատի վի-

ճակը ստուգելու: Անյոյս վերաւոր մըն էր: Հազիւ լըսելի ձայնով խնդրեց, որ զինք գերի չթողունք թուրքերու ձեռքը:

Նոյեմբեր 15ին Բժ. Պաղտասարեանի խնամքին տակ Սմբատ փոխադրուեցաւ Երեւան: Այլադեպի Արևմտահայ զինուած ուժերը, Սասունցի Մուշեղի եւ Յրօ՛ւքցի Մուրատ Պետրոսեանի ղեկավարութեամբ՝ մնացին իրենց զիրքերուն մէջ:

**

Ներքին գործոց նախարար Ս. Արարատեանը եկած էր Անի կայարանը Ալեքսանդրապոլ երթալու՝ նախնական նոր զինադադար մը կնքելու համար: Ան լուր զրկած էր, որ կարելին բնենք դիմանալու զրաւուած զիրքերուն մէջ, մինչեւ որ կարելի ըլլայ թուրքերու հետ հաշտութեան եզր մը գտնել: Թուրքերը ձգձգած էին անոր փոխադրութիւնը, մինչեւ որ կրցան ստիպել Սեպուհին լքել Ջաջուոտի լեռնաշղթան եւ անցնիլ Համամլուի կողմը: Անոնք անմիջապէս իրենց ուժերը դարձուցին Այլադեպի դէմ եւ Նոյեմբեր 16ին սկսան զործուցութիւններու: Ս. Արարատեան վերջապէս յաջողեցաւ Անիէն Ալեքսանդրապոլ երթալ ձեռով:

Թուրքերը միայն Նոյեմբեր 18ին, 10 օրուան զինադադար կնքեցին, երբ արդէն իրենց զորքերը ձգմած էին Արաիկի ժողովրդական դիմադրութիւնը եւ Ա. եւ Դ. գունդերը քշած էին Մուլա-Գէօքչայէն, Պօղոս Քիլիսէէն, Պողադ-Քէսանէն:

Նոյեմբեր 16ի եւ 17ի կոխներուն, յատկանշական է Դ. գունդի ուժեղ մէկ դիմադրութիւնը, որ շատ ծանր ազդեց թշնամիին: Թուրքերը, կարելի է ըսել, խաղալով կը յառաջանային: Երբ թրքական յառաջապահները, Մուլա-Գէօքչայի ետեւի բարձունքները գրաւե-

լով, շատ ճնշեցին մեր Դ. գունդը. այս վերջինը ստիպուեցաւ ամբանալ եւ իրական կոուի բռնուիլ թշնամիին հետ: Դ. գունդը շատ կանոնաւոր եւ կոուող գունդ մըն էր, ու զեռ Սարիդամիչի կոխներուն մեծ անուն հանած: Ընդհանուր նահանջի մէջ, խուճապի մատնուած՝ կորսնցուցած էր իր կոուելու տրամադրութիւնը: Բայց ստիպուեցաւ կոուիլ: Թշնամին շատ մեծ զոհեր տուաւ: Դ. գունդը նահանջեց գիշեր ժամանակ, երբ միւս թիւերը զատարկուած էին, եւ իրենց հրամայուած էր թողնել այդ բարձունքներն այ:

Ս. Արարատեանը զրուած էր կատարուած իրողութեան առջև: Թուրքերը կ'առաջարկէին զինադադարը կնքել այդ օրուան զրաւուած վայրերով, որով Ջաջուոտ, Քեաֆթառլուն, Սսկութլուն եւ Աղիներ պիտի մնային թուրքերուն ձեռքը, իսկ հայկական զորքերը պիտի քաշուէին Դիլիջան, Արաքս կայարան եւ այդ երկու կէտերուն միջև եղած ուղիղ գիծը, որ կը բարձրանար Ղրղըլ-Չիարէթ լեռը, Արապածի գագաթէն կ'անցնէր Տանակիրմապ - Արարան եւ կը հասնէր Միքայէլյոյսքի եւ Թայփանա տաղը:

Թուրքերու զրաւած զիրքերու եւ այս գծի միջև եղած հողաչերտը, 30 քիլոմէթր յայնութիւն մը, չէզոք գօտի պիտի կոչուէր, սը ոչ հայ եւ ոչ ալ թուրք զինուոր պիտի գտնուէր եւ պիտի կառավարուէր հայկական վարչութեամբ... կարգը պիտի պահպանուէր հայկական միլիցիայով:

Այս զինադադարի ստորագրման նախապայմանն էր՝ յանձնել թուրքերուն որոշ քանակութեամբ ռազմամթերք. ճիշդ քանակը չեմ յիշեր, մօտաւորապէս, մէկ մարտկոց, 10,000 թնդանօթի սուսք, 200,000 հրապանի փամփուշտ, 40 զնդապիրներ, 50 ջորի եւ ձի, եւ որոշ քանակութեամբ հրացաններ:

Հայկական կառավարութիւնը այս պայմանը լրա-

ցուց եւ երկուստեք ստորագրուեցաւ զինադադարը եւ սկսան հաշտութեան բանակցութիւնները: Նկատի ունենալով որ այդ 10 օրը քիչ էր, բանակցութիւնները լրացնելու համար, 15 օր եւս երկարաձգուեցաւ զինադադարը:

Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ, Ալեքսանդրապոլ կը մեկնէր հաշտութեան պատուիրակութիւնը, Ա. Սատիսեանի նախադասութեամբ եւ Ար. Գիւլիսանդանեանի եւ Ստ. Ղորղորեանի (Կարսի նահանգապետ) անդամակցութեամբ: Թրքական պատուիրակութիւնը կը գտնուէր Քեաղիմ Գարապեքիւր փաշայի նախադասութեան տակ: Ռուսաստանի ներկայացուցիչը կը հանդիսանար վրացի Մղիւանին, որուն դերը շատ բացասական էր: Ան կը քաջալերէր թուրքերը աւելի խիստ պահանջներ ներկայացնելու եւ կը ստիպէր հայ պատուիրակութեան՝ զիջելու թուրքերու բոլոր պահանջներուն: Հայկական պատուիրակութիւնը խիստ անպատուարեր կերպով փոխադրուած էր քաղաքի մէջէն Ալեքսանդրապոլի բերդը:

**

Հայկական բանակը կը քաշուէր դէպի Դիլիջան Սեպուհի ղեկավարութեամբ, իսկ Արաղածի բանակը կը քաշուէր Գարարուրուն, Ատիեաման, Մաղտա-Տանակիրմազ գծի վրայ: Զկոսք զօտիի ժողովուրդը կը սկսէր զաղթել եւ տուներու պահպանութիւնը կը մընար զինուած տղամարդոց: Բայց մէկ քանի օրերու խուճապը վերջանալէ ետք, բնտանիքները անմիջապէս կը դառնային իրենց տուները եւ այդ շրջանները գերծ կը մնային աւերուել:

Զօրքերու հրամանատար նշանակուած էր Դրօն: Զօր. Յովսէփեանը վերջապէս իր պաշտօնէն հրաժար-

րեցուած էր եւ կանչուած նրեւան՝ դատուելու: Անոր տեղ ճակատի հրամանատար նշանակուեցաւ Գնդ. Միրիմանեանը, որ միեւնոյն ժամանակ Գ. դունդի հրամանատարն էր:

Արեւմտահայ ուժերը աւելի կը ստուարանային, ինքնապաշտպանութեան բնազդով տարուած: Այս ուժերն ալ պիտի ենթարկուէին նոյն ճակատի հրամանատարին:

Գնդ. Ղորղանեան կը մնար երկաթուղապի վրայ եւ կը ստանձնէր Արաքս-Գարա Բուրուն ճակատի հրամանատարութիւնը: Իսկ Մարգարայի ճակատի դասաւորութիւնը կը մնար նոյն ամուր վիճակի մէջ:

Շարուր-Շահթաթիի զօրամասը, Զօր. Շելդովնիքովի ղեկավարութեամբ, երկար ժամանակ կը մընար ինքնապաշտպանութեան գծի վրայ, առանց մեծ ճնշումներ կրելու թշնամիէն: Թէեւ ան ամենէն կարեւոր դռներէն մէկը կը պաշտպանէր, սակայն, անոր մասնակցութիւնը թրքական պատերազմին շատ չնչին էր:

Թուրքերը Սուրմալուէն իրենց ուժերը ետ կը քաշէին, եւ շատ մը անկանոն զինուորները կը ցրուէին: Բայց Կարսի անկումէն յետոյ, Ալեքսանդրապոլի ճրդնաժամային օրերուն, Շահթաթիի հայ բանակի թիկունքը կտրուեցաւ թշնամիին կողմէ: Շատ մը հայ զինուորներ սպանուեցան, ոմանք գերի ինկան, իսկ մեծ մասը ցաք ու ցրիւ եղաւ դէպի նրեւան, եւ դէպի Դարարաղեալ: Հազիւ հնար եղաւ Գայի Դրունքի գերքերուն մէջ ամբանալ եւ կեղրոնանալ Դալալու:

Զինադադարէն ետք, այդ ճակատներուն վրայ ալ տիրեց հանդարտութիւն: Վերջնականօրէն թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ քաղաքացիական շրջանակները իրենց յոյսը կապեցին հաւանական հաշտութեան մը:

Ստիպողական էր կազմել կառավարութիւն մը, որ ամէն բանէ առաջ խաղաղութիւն կարենար ձեռք բերել, եւ ընդունակ ըլլար խորհրդային Ռուսաստանի հետ հասկացողութեան մը դալ եւ արժեցնել այն յոյսերը, որ հայ ժողովուրդին մէկ մասը կը կապէր Ռուսաստանի հետ: Այդպիսի կառավարութիւն մը պիտի ըլլար Վրացեանի նախագահութեամբ կազմուած նոր դահլիճը, որ Նոյեմբեր 23ին իշխանութեան գլուխ կանչուեցաւ Համօ Օհանջանեանի հրաժարելէն ետք: Այդ կառավարութեան մէջ մտան նաեւ երկու սոցիալիստ յեղափոխականներ:

Վրացեանի կառավարութիւնը ուղղակի հեռագրով վաւերացուց Ռատիսեանի պատուիրակութիւնը եւ յայտնեց թրքական իշխանութեան, թէ պատուիրակութեան կազմը կը մնայ անփոփոխելի: Նոյն պատուիրակութեան կը մասնակցէր որպէս խորհրդական Վահան Մինախորեան, որ Սոցիալիստ Յեղափոխական կուսակցութեան աչքի ինկող ղեկավարներէն մէկն էր:

Այդպիսով, հաշտութեան բանակցութիւնները առանց ընդհատուելու շարունակուեցան: Թրքական պատուիրակութիւնը Ռատիսեանի միջոցաւ Հայաստանի կառավարութեան կը զրացնէր, որ ընդունի թրքական բոլոր առաջարկները եւ աւերող յոյսեր չկապէ Չանդեղուրի ապստամբներու յաջողութիւններուն հետ: Իրօք, Հայկական կառավարութիւնը այդ մասին բան մը չէր գիտեր: Մինչդեռ Չանդեղուրն ամբողջ ապստամբած էր եւ հոն հիմնած էր ինքնիշխանութիւն մը, Նժդէհի եւ այլոց ղեկավարութեամբ:

Թրքական պատերազմի ժամանակ հայկական այդ ամենէն ուժեղ նահանգը ուսերու կարմիր Բանակին կողմէ զբաւուած էր, ու այդ տեղէն փող, ուղղամար-

թերք եւ թրքական զինուորներ կ'երթային Նախիջևեանի վրայով քեմալականներուն օգնելու համար: Իսկ այժմ, Չանդեղուր անկախ ըլլալով, կարող էր նոր վտանգ մը դառնալ թուրքերուն եւ մանաւանդ տեսակ մը խթան, որ յաղթուած Հայաստանը շրնդունէր թրքական ճնշիչ պայմանները եւ փարէր դէնքին: Հայաստան այնքա՛ն տկարացած էր, եւ Չանդեղուրը իր ձեռնապատ լեռներով այնքա՛ն հեռու էր Երեւանէն, որ առանց թրքական այդ խրատին իսկ, ուշադրութիւն չկրցանք զարձնել Լեռնահայաստանի մէջ տեղի ունեցող յեղաշրջման վրայ:

Հաշտութեան առաջին ժողովը բացուեւ էր Քեպիմ Գարապեքիւր փաշայի կողմէ: Պաշտօնական բացումէն, ու երկու կողմէ ալ հաշտութիւն կնքելու ցանկութիւններ արտայայտելէն յետոյ, խորհրդաժողովի երկրորդ նիստը ուրիշ օրուան յետաձգած էր, մասնակի կարծիքներու փոխանակութիւններ ունենալու համար:

Հայ պատուիրակութիւնը եւ հայկական կառավարութիւնը շատ լաւ կը գիտակցէին, որ Ալեքսանդրապոլի մէջ հաստատուելու մը վրայ բանակցութիւնը վարելու հնարաւորութիւն չունէինք, եւ ստիպուած էինք թուրքերու հրամցուցած պայմանները կա՛մ ընդունիլ, կա՛մ մերժել:

Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Մզիւանին կը քաջալերէր թրքական հրամանատարութիւնը խիստ առաջարկներ րնելու, եւ պաշտօնական ու անպաշտօն ժողովներու ընթացքին խօսք կ'առնէր հաստատելու համար թրքական առաջարկներու բանաւոր ըլլալը եւ Ռուսաստանի համամտութիւնը:

Հայկական պատուիրակութեան հակառաջարկները գիւր չէին դար Գարապեքիւրին եւ ոչ ալ Մզիւանիին: Միւսնայն ատեն, Լրդրանը կ'ծիկը լարած էր եւ թելին

ծայրը Ղազախի շրջանէն սկսած էր երեւնալ: Չանգե-
զուրի դէպքերը լաւ նշաններ չէին թուրքերու համար:
Թրքական պատուիրակութիւնը կը յայտարարէր, որ
Նոյեմբեր 30ին պիտի ներկայացնէ իր պաշտօնական
տեսակէտը: Եւ որ հայկական հակառաջարկները ներ-
կայացուցած են էնկիւրիի մեծ ժողովին եւ անոր հրա-
հանգով պատրաստած են թրքական վերջին տեսակէտը:

Դեկտեմբեր 1ի առաւօտեան Վրացեանի կառավա-
րութիւնը ստացաւ Պատիսեանէն թրքական վերջնա-
գրին մանրամասնութիւնները: Պատիսեան, հաղորդե-
լով թուրքերու առաջարկները, կը սպասէր կառավա-
րութեան պատասխանին:

Այդ վերջնագրին գլխաւոր պայմանները շատ ծանր
էին: Թուրքերը ո՛չ միայն հայկական բանակը կ'իջե-
ցնէին 1500 հոգիի, այլեւ կը ստիպէին մեզ մեր բա-
նակը ցրուել եւ կը սպառնային ամբողջ հայ ժողո-
վուրդը դիմաթափ ընել, ինքնապաշտպանութեան ամէն
հնարուորութենէ վրկելով զայն: Հայաստանը կը սեղ-
մէին իր այսօրուան նեղլիկ ու ճնշող սահմաններուն
մէջ, գիտնալով, որ այդ երկիրը դարդանալու հնարա-
ւորութենէն դուրկ կ'ըլլար: Մանաւանդ որ երկրի եր-
կաթուղիներն ու խճուղիները անարգել՝ բաց պիտի
ըլլային թշնամի բանակներուն առջեւ:

Այս պայմանները բացարձակապէս անընդունելի
էին հայ ժողովուրդին համար: Եւ եթէ չըլլար հիւսի-
սէն սպառնացող մտանդը, թերեւ թուրքերը նոր զի-
ջողութեամբ ընդունէին փոքրիկ, բայց շնչող Հայաս-
տանի մը զոյութիւնը: Սակայն, հաստատ գիտնալով
մեր զորքերուն քայքայումը, եւ, միւս կողմէ, Ղազա-
խէն սկսած դիմաւորական ճնշումները, մտահ էին, որ
հայ ժողովուրդը ճգմուած երկու քարի միջեւ, իրենց
պահանջներուն ընդառաջ պիտի երթար:

Միեւնոյն ատեն կու գար Լըզրանի վերջնագիրը

Հայաստանի կառավարութեան: Այսպիսով, Լըզրանի
բանակցութիւններն ու ստորագրած պայմանները մէկ
կողմէ, Ղազախէն դէպի Դիլիջան առաջացող կարմիր
բանակայինները միւս կողմէ, թրքական վերջնագրին
հետ ընդհանուր քառս մը կը ստեղծէին Հայաստանի
համար: Փոքրիկ սխալ մը, անհաշիւ քայլ մը նոր ա-
ղէտի դուռ պիտի բանար:

Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Հ.Յ. Դաշնակ-
ցութիւնը բոլոր հնարաւորութիւններն ունէին խուսա-
փելու այս դաշնագիրը ստորագրելու ծանր պարտաւո-
րութեմէն, քանի որ Դեկտեմբեր 1ին ստորագրած էին
Լըզրանի հետ եղած ծափօք համաձայնութիւնը: Դեկ-
տեմբեր 2ին իշխանութիւնը յանձնուած էր Դրոյին,
մինչեւ որ խորհրդայնացած Հայաստանի յեղկոմը ժա-
մանէր Երեւան: Սակայն, այդ բոլոր նպաստաւոր պա-
թագանները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վար
դատուեցան ու համաձայնութիւն գոյացաւ որ Դրօն,
որպէս փոխանցող կառավարութեան պետ, հրահանգ
տայ Ա. Պատիսեանին՝ ստորագրելու թուրքերու ա-
ռաջարկած դաշնագիրը:

Այսպիսով, Դեկտեմբեր 2ին ստորագրուեցաւ Ա-
լեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Կ'իջնէր հայ-թրքական տխուր պատերազմի վեր-
ջին վարաւոյրը: Երեւանի մէջ, Դրօն, նոյն օրը, կը
յայտարարէր, որ Հայաստանը խորհրդային վարչաձե-
ւը ընդունած է:

Ք. ԳԼՈՒԽ

ԻՆՉՈ՞Ւ ԻՆԿԱԻ ԿԱՐՍԸ

ՀԱՅ - ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՋԱԲԱՆԸ

Ինչո՞ւ սկսաւ պատերազմը :

Այս հարցը շատ յաճախ արծարծուեցաւ հայ մը-տաւորականութեան կողմէ, եւ ինքնաքննադատութեան տեղի տուաւ : Դաշնակցական մտաւորականութեան մէկ մասն ալ, պատերազմին յաջորդող առաջին տարիներուն, հակամէտ էր իրերը տեսնելու այն ձեւով, որ իբր թէ մենք անընդունակ եղանք Թուրքիոյ հետ լեզու մը զտնելու :

Գրքի առաջին մասին մէջ ես շատ երկար կանգ առած եմ այս խնդրին վրայ եւ Զանազած եմ ապացուցանել թէ՛ հայ-թրքական պատերազմը, որ համաշխարհային պատերազմի գինադադարին բերումով, ժամանակ մը դադրած էր, վերսկսաւ 1919ին, Պէոյիք-Վէտիի ապստամբութեամբ ու տեւական դիմադրութեամբ, թէ՛ մեր եւ Թուրքին կոիւր պարզ պատերազմ մը չէր, այլ մեր ազգային վերածնունդի եւ Թուրքիոյ համաթրքական ծրագրի ճակատադրական բախումն էր, եւ թէ՛ այդ երկու իրարու բախող ուժերը հատուկեան որեւէ եզր չունէին եւ զեռ այսօր ալ չունին, որքան ատեն որ Թուրքիան կը հետապնդէ համաթրքական ծրագիրը :

Ես աւելի երկար կանգ չեմ առնել այս խնդրին վրայ. միայն ուրախութեամբ կ'արձանագրեմ այստեղ այն փաստը, որ ընկ. Ա. Խատիսեանն ալ իր «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» խիստ շահեկան գրուածքին մէջ, երկար կանգ առնելով փաստերուն վրայ, կ'եզրակացնէ, թէ պատերազմի հիմնական նպատակը համաթուրանական ծրագրի իրականացումն էր, եւ որ պատերազմը թուրքիոյ կողմէ սկսուած էր խուլ կերպով եւ բացայայտ դարձաւ 1920ի Սեպտեմբերին:

Ընկ. Ա. Խատիսեանը պատերազմի վերջաւորութեան շրջանին, եւ անկէ յետոյ, դէպքերու ճնշիչ ազդեցութեան տակ, առաջ այն կարծիքն ունէր, որ մենք կրնայինք թուրքիոյ հետ լեզու մը գտնել եւ որ կարելի էր բանակցութիւններով խուսափիլ Հայ-թրքական պատերազմէն: Բայց տարիներ յետոյ, դէպքերու եւ փաստաթուղթերու առարկայական վերադաստուութիւնը, ինչպէս նաեւ յետագայ քաղաքական անցուղարձերը, եկան վերջնական լոյս սփռելու հայերու եւ թուրքերու յարաբերութեանց հիմնական տարբերութեան վրայ: Ընկ. Ա. Խատիսեան, աւելի քան առարկայական փաստերով կ'եզրակացնէ պատերազմի անխուսափելիութիւնը:

Այդ պատերազմի պատասխանատուութիւնը, այսօր ալ, վաղն ալ կ'իյնայ թուրքիոյ եւ բուլշեփկեան Ռուսաստանի վրայ: Մեմֆ միայն մեր ֆիզիքական գոյութիւնը կը պահէինք եւ մեր ցանապարհները կը մաքրէինք: Եթէ տակաւին Հայ բուլշեփկները քեմալական թուրքիան կ'արդարացնեն, ու մեզքը կ'ուզեն փաթթել Դաշնակցութեան վզին, բուն պատճառը այն է, որ իրենք ալ թուրքիին չափ պատասխանատու են այդ պատերազմի թէ՛ ծագման եւ թէ՛ դէպքերու զարգացման մէջ:

Հայ-թրքական պատերազմի հետեւանքները խիստ տխուր էին: Այդ խոշոր հարուածը երկրի եւ արտասահմանի Հայ ժողովուրդին մէջքը կ'եցուց: Հայ մարդը այդ աղէտը խտացուց Կարսի անկման մէջ: Ու մինչեւ այսօր ալ տակաւին այդ հարցը կը շարժրկէ բոլորին ուղեղները: Դաշնակցական շարքերէն եւ ղեկավարներէն շատերը, — նոյնիսկ հոն գտնուողները, — նոյն նախադասութիւնը բազմաթիւ առիթներով կըրկնեցին, պատասխան մը գտնելու համար:

«Ինչո՞ւ ինկաւ Կարսը»:

Այս հարցումին մէջ խտացած է մեր ազգային յուսարեկութիւնը եւ անոր հետեւանքով՝ հակադաշնակցական մտայնութիւնը: Երբ դաշնակցականներէն ու մանր այդ հարցը կը կրկնեն, ու քննադատութեան կ'ենթարկեն այդ ժամանակուան գործերն ու ղեկավարները, մերկ կերպով կը ցուցադրեն «Ինչո՞ւ ինկաւ Կարսը» հարցումին տակ՝ իրենց յոյսերն ու սպասելիքները: Այսինքն, ինչո՞ւ չյալթեցինք թուրքին, ինչո՞ւ չկրցանք զբաւել Արեւմտեան Հայաստանը, ինչո՞ւ հայկական բանակը հրաշք չգործեց եւ, եթէ կ'ուզէք, ինչո՞ւ լեզու մը չգտանք հիսիսի եւ հարաւի հետ:

Այս մտայնութիւնը առաջ եկած էր այն անպիտուութեան, որ մենք՝ հայերս ունէինք եւ հիմա ալ ունինք մեր եւ մեր զբացիներու ուժի եւ հիմնական դիտաւորութիւններու մասին(*):

Հինգ վեց տարիներու վերադաստական աշխատանքները շատ բան պարզեցին: Քաղաքական կեանքն ալ, թէ՛ մեր հիւսիսը եւ թէ՛ մեր հարաւը, իրենց յստակ դիմադիծը հրապարակ դրին շատ համազօր գործու-

(* Այս գրուածքը հրատարակուած է 1928ին «Հայրենիք» Ամսագրին մէջ:

նէութեամբ մը: Իրերու երկաթէ հարկադրանքին տակ քաղաքական ուղիները ճշդուեցան: Անգիտակից դժգոհութեան եւ խակ եզրակացութիւններուն տեղը՝ առարկայական ըմբռնումը հետզհետէ արմատացաւ մեր շարքերուն ու մեր համակիրներուն մէջ:

Բայց կայ հակադաշնակցական զանդուած մը, բոլշևեիկէն սկսած մինչեւ ռամկավարը, չէզոքը, յուսալքուած տարրը, որու մտքին մէջ տեղ զբաւած է Կարսի անկումը, եւ դարձած է միակ շօշափելի զէնքը Դաշնակցութիւնը հարուածելու համար: Հակառակորդ կուսակցութիւնները կամ խմբակցութիւնները վեց տարիէ ի վեր կը կրկնեն.— «Ինչո՞ւ ինկաւ Կարսը»:

Տեղի ու անտեղի այս բացականչութիւնները այնքան աժան ձեւով հրապարակ դրուեցան, որ իրենց խոր ազդեցութիւնը թողուցին ո՛չ միայն չէզոք հասարակութեան վրայ, այլ մեծապէս յուզեցին դաշնակցական հասարակութիւնն ալ: Եւ այդ ազդեցութիւնը յուսալքող ու զգետնող էր: Հայ ժողովուրդին «ես»ը ոտնատակ ընելու եւ իր ապագայ վերածնունդէն ձեռք քաշելու նպատակը կարծես կը հետապնդէին մեր հակառակորդները, երբ Դաշնակցութիւնը հարուածելու համար՝ կը հարուածէին նաեւ ամբողջ անցեալը, պայքարները եւ կը պատկերացնէին անոր ներկան՝ միայն Կարսի անկումով:

Եզրակացութիւնը պարզ էր:

«Հայրենիքի պէտք չունինք, որովհետեւ չկրցանք կռուիլ Կարսի բերդին տակ»: «Ազգային պայքարի պէտք չունինք, որովհետեւ ազգ ու պետութիւն չենք կրնար դառնալ»: «Ո՞վ որ տեղ մը կը գտնուի, թող գրլուիւր խոնարհեցնէ ու ապրի»: «Քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնը անհրաժեշտ չէ»: «Ազգային հասարակական շարժուն կեանքի պէտք չկայ»: «Միայն Ֆիզիքական գոյութեան պահպանում»:

Այս ֆիզիքական գոյութիւնն ալ, սակայն, մարդ չի կրնար գիտնալ թէ ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլայ պահպանել, եթէ հայ հասարակական կեանքը դադրի, համաձայն մեր հակառակորդներու բաղձանքին:

Հայ-թրքական պատերազմը ո՛չ միայն մեր ամբողջական հայրենիքի անկախութեան գործը ժամանակաւոր կերպով յետաձգեց, ո՛չ միայն կովկասեան Հայաստանի խոշոր մաս մը մեր ձեռքէն խլեց, այլ նաեւ մեզ հարուածեց միջազգային քաղաքական բեմին վըրայ եւ, որ ամենէն կարեւորն է, հոգեկան բեկում առաջ բերաւ հայ հանրային մտածելակերպին մէջ:

Տալով հայ-թրքական պատերազմի պատմութիւնը, ջանք չինայցի հնարաւոր մանրամասնութիւններ արձանագրելու կատարուած զէպքերու մասին: Կասկածէ դուրս է, որ շատ մը ճակատներու վրայ հետաքրքիր գրուադներ պատահած են, որոնց ես հնարաւորութիւն չեմ ունեցած ծանօթանալու մանրամասնօրէն: Սակայն, ընդհանուր առումով ջանացած եմ պատկերացնել այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ: Աշխատած եմ առարկայական ըլլալ, որքան այդ կարելի է ժամանակակից գրողի մը: Դրական ու բացասական բազմաթիւ երեւոյթներու կրնայ հանդիպիլ ընթերցողը. իսկ դատողութիւններու՝ շատ քիչ: Այդ եւ թողած եմ ընթերցողին:

Բայց, «Ինչո՞ւ ինկաւ Կարսը» հարցումը միշտ կը ցցուի զէմս եւ պատմութենէ աւելի, պատճառաբանութիւն կը պահանջէ: Դատ մըն է, որ կշիռքի մէջ պէտք է դնել ու դատել, յստակ գաղափար մը կազմելու համար:

Ինչո՞ւ պիտի չիյնար Կարսը: Աւելի լայն իմաստով, ինչո՞ւ պիտի չպարտուէինք: Երբ հարցը այս ձեւով կը գրուի, մենք մեր ձեռքին տակ կ'ունենանք շարք մը համոզումներ, որոնք կային ու կան հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ եւ այդ համոզումներէն զըր-

դուած՝ հայ ժողովուրդի մեծ մասին անըմբռնելի կը մնայ կարսի անկումը, կամ հայոց պարտութիւնը:

Ահա, այդ համոզումը.—

1.— Թրքական բանակը քանի մը անգամ աւելի փոքրաքանակ եղած է, քան հայկական բանակը.

2.— Հայկական բանակը առանց կռիւի պարտուած է.

3.— Թուրք քայքայուած ու տկար ուժերուն հետ ալ չկրցաւ կռուիլ Դաշնակցութիւնը. իսկ Ֆետայութեան ժամանակ հրաշք կը դործէր.

4.— Ինչո՞ւ Ռուսաստանի օգնութեան չդիմեցինք, կամ անոր հովանիին տակ չմտանք.

5.— Ինչո՞ւ մեզի տրուած միացեալ Հայաստանը չկրցանք գրաւել.

6.— Հայերու կազմած կամաւորական գունդերը ամէն ճակատի վրայ օտարներէ զնահատուեցան որպէս լաւ կռուողներ, հայ ժողովուրդը հերոսական կռուող բանակներ ունէր, ինչո՞ւ պիտի պարտուէինք թուրքէն, ինչո՞ւ պիտի տայինք կարսի պէս անատիկ բերդ մը, քանի մը թրքական զինուորներուն:

Տակաւին բազմաթիւ համոզումներու, կամ նոյն միտքը կրկնող հարցումներուն եւ պատասխաններուն կը հանդիպինք, երբ մտնենք ժողովուրդին մէջ, խօսակցինք հակառակորդներուն հետ, կամ մասւորականներու ժողովի մը մէջ վերազնահատման ենթարկենք մեր մօտաւոր անցեալը: Սակայն, պարզորոշ կը տեսնենք մէկ հիմնական միտք, սխալ ու անհիմն, այդ այն է, որ կարսի հրամանատարէն սկսած, մինչեւ Ամերիկայի յետին սրճարանին մէջ շատախօսող անգրագետը համոզուած է, որ թուրքը տկար էր, որ թուրքը բանակ չունէր. բայց ասոր հակառակ՝ հայերս խոշոր բանակ մը ունէինք, որ մենք հերոսական կռուողներ ենք, որ միացեալ Հայաստանը տրուած էր մեզի,

ու մենք պէտք է հրաշք գործէինք՝ աջ ու ձախ յաղթանակներ տանելով:

Քննութեան առնենք իրականութիւնը եւ տեսնենք, թէ ո՞րքան շիտակ են այդ համոզումները: Ես վստահ եմ, որ եթէ մենք բարեխիղճ կշիռով մը մօտենանք տուեալ իրականութեան, երբե՛ք այլեւս պիտի չկրկնենք.— «Ինչո՞ւ ինկաւ կարսը»:

Հայաստանի Հանրապետութեան պարտութեան արտաքին պատճառները որքան ալ վիճելի ըլլան, այդուհանդերձ հայ մարդը կարելի է համոզել: Իսկ ներքին պատճառներու մասին սխալ կազմուած կարծիք մը վերաբնեւում համար գերբնական ճիգեր պէտք է թափել, եւ դեռ կասկածելի է, թէ Դաշնակցութեան հակառակորդը, կամ չէզոք անուան տակ թունաւորուած հայ մարդը պիտի չպնդէ՞ իր «փայտ»ին մասին:

Մեր պարտութեան ներքին պատճառները քննած ժամանակ, նկատի պիտի առնենք մեր զօրքը, պետական կազմակերպութիւնը, ժողովուրդի հայրենասիրութիւնը, թրքական զօրարանակը եւ մեր շրջապատի քաղաքական կեանքը: Այսպիսով, առաջին անգամ, մենք ստիպուած ենք բազմապատկեան զննել հայկական բանակը թրքական բանակին հետ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութենէն տարի մը յետոյ, ընդհանուրին համար ընդունելի էր 40,000 զինուորի մասին խօսիլը: Հայկական բանակը մնաց բոլորին մօքին մէջ 40,000-նոց բանակ մը: Ոչ ոք ինք իրեն հաշիւ տուաւ, թէ այդ բանակը ի՞նչպէս կազմուեցաւ, թէ ո՞ւր կը գտնուէին այդ զօրքերը, ի՞նչպէս կ'ապրէին ու կը մարզուէին: Հայկական մեծխօ-

սիկուլթիներ «անպարտելի» տիտղոսն ալ տուաւ անոր. իսկ սահման չունեցող երեւակայութիւնը (որ ասիական յատկանիշ մըն է) կամաւորները կը զրկէր զէպի կարս եւ այդ կամաւորներուն թիւը կը հասցնէր 60 հազարի, ու այդ մասին, մէկը միւսի բերնէն խելով, արտասահմանի մամուլին մէջ շնորհալից լուրեր կը տպուէին:

Շատ բնական է, որ ժողովուրդ մը յուսարեկուած ու իր «ես»ը կոտորուած զգայ, երբ կը տեսնէ, թէ այս «խոշոր» ու «անպարտելի» ուժերը պարտուած են: Մինչդեռ, անցեալի մէջ, երբ տասը Փետտայիներ կը կոուէին, անոնցմէ հինգը կը սպաննուէր, ու միւս հինգը վրէժը լուծած՝ լեռները կ'ապաստանէին, ժողովուրդը չէր յուսալքուէր: Անիկա գիտէր, որ կոուողները միայն 10 հոգի էին, եւ անոնց կէսին բնաջնջումը գինք չէր յուսահատեցներ:

Հայ ժողովուրդը, մանաւանդ հայ մտաւորականութիւնը յատկապէս զգաւոր մը չունի հայկական բանակի մասին եւ ոչ ալ մեր ներքին կազմակերպչական կարողութիւններու մասին: Ատկէ կը բխին շարք մը սխալ կարծիքներ, որոնք սխալ եզրակացութիւններու կ'առաջնորդեն հայ միտքը:

Հայ ժողովուրդը զինուորական կեանքէ երկար ժամանակ զուրկ մնացած է: 90ական թուականներէն սկսած յեղափոխական շարժումները ըմբոստութեան ոգի կը ներարկեն ստրկացած հայ մարդուն մէջ, եւ այդ յեղափոխական շարժումները կը ստեղծեն մեր ժամանակի հայկական բանակի առաջին կորիզը, Փետտայական խումբերը: Ֆետային անհատ կոուող էր, գոհարերոյ ու հերոս: Յետոյ այդ անհատը մինակ չկրցաւ ընդառաջ երթալ օրուան հրատապ պայքարին, ու մտածեց բանակ կազմել: Ֆետայի անհատները, 5-10 հոգի միացած, կազմեցին յեղափոխական խումբը որ

զինուորական բառարանի մէջ պիտի կոչուէր հայկական բանակ:

Արդ, մինչեւ 1914ի համաշխարհային պատերազմը, հայերու զինուորական պարծանքը խումբն էր, կամ Փետտայի հերոսը: Հայերը այլեւս ստրկօրէն կոտորուող ու արհամարհուած բազմութիւն մը չէին, այլ ունէին փոքրաքանակ ըմբոստներ, յեղափոխական կազմակերպութիւն, զիմազրական կորով, եւ ազատութեան հասնելու համար՝ Փետտայի զինուորը:

Քայլ առ քայլ հետեւինք այդ անհատ զինուորին եւ կազմակերպուած խումբին, տեսնելու համար, թէ անիկա ի՞նչ աստիճանական զարգացումով կը յանգի հայկական բանակին:

Մինչեւ 1914 թուականը հայ ժողովուրդը զինուոր տուած էր Ռուսաստանի եւ քիչ մըն ալ Թուրքիոյ:

Բայց այդ զինուորները ո՛չ անհատաբար եւ ո՛չ ալ հաւաքաբար արնշուփիւն ունեցած են հայկական պայքարին հետ եւ չեն ցուցահանած ազգային որեւէ արժէք:

Երբ պատերազմը պայթեցաւ, հայերս չբաւականացանք զօրք տալով այդ երկու պետութիւններուն, այլ ուզեցինք զօրացնել մեր Փետտայական խումբերը կատարեալ պիտակցութիւնը ունենալով, որ ազգային այդ փոքրաքանակ բանակն է որ մճռական զեր մը պիտի կրնայ կատարել: Կազմուեցան կամաւորական զունդեր, եւ կազմուեցան՝ Փետտայի մարդոց հրամանատարութեամբ: «Սոււմ» անունը ունէին անոնք, թէեւ 5-10 Փետտայիներու փոխարէն, այժմ այդ խումբերուն մէջ մտած էին 500-1000 հոգի:

«Սոււմ» բառը, սակայն, կամաց կամաց տեղի տուաւ «գունդ» բառին, ու մենք վարժուեցանք կամաւորական զունդերուն: Բայց ուշադիր քննողը պիտի տեսնէ, որ պատերազմի առաջին տարուան ընթացքին

կազմուած կամաւորական զունդերուն մասնակցող զինուորները մեծ մասամբ Արեւմտահայերն էին, որոնք կա՛մ մասնակցած էին յեղափոխական կռիւններուն եւ կա՛մ դաստիարակուած էին, այդ կռիւնները տեսնելով: Կովկասահայերէն կը մասնակցէին կամաւորական զունդերուն անո՛նք, որ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան արշաւախումբերուն մասնակցած էին, կա՛մ Դաշնակցութեան Կովկասի մէջ ունեցած զինուորական ձեռնարկներուն մէջ փորձուած էին:

Այսպիսով՝ հայկական կամաւորական բանակը (այժմ արդէն քիչ մը բանակի կը նմանէր), մեծ չափով կազմակերպուած ֆետայական խումբն էր, թէ՛ իր ղեկավարներով եւ թէ՛ իր զինուորներով:

Մէկուկէս տարուան կռիւներու ընթացքին բազմաթիւ փոփոխութիւններ եւ վերակազմութիւններ տեղի ունեցան:

Պարտիզանական կռուի ձեւերը՝ կանոնաւոր կռուի ձեւերուն տեղի կու տային: Անհատական հերոսութիւնը՝ հասարակական կռուին ու կարգապահութեան առջեւ կը նսեմանար, բայց սերունդը նոյնը կը մնար եւ բարեփոխութիւնը կը դժուարանար: Անոնք, որ կարգ ու կանոնի վարժուած էին ու կրնային ներկայ պատերազմական արուեստին զսհացում տալ, ազդային իտէալ եւ ոյլ չունէին, պայքարելու եւ ազատագրուելու կամքը չունէին, յեղափոխական կազմակերպութեան անգամ չէին, մէկ խօսքով՝ հայ ժողովուրդի շրջանակէն դուրս էին եւ հետեւարար՝ անպէտք: Իսկ խմբապետներն ու խումբերը, որոնք յեղափոխական եւ ազդային ողի ունէին, ժամանակակից զինուորական պահանջներուն անընդունակ էին ընդառաջ երթալու:

Այսպիսով ստեղծուեցաւ բանակ մը, քիչ թիւով, որ կռիւներու մէջ թրծուեցաւ, որ ազդուեցաւ ռուսական բանակէն, քիչ մը կանոնաւորուեցաւ՝ վաշտի ու

զումարտակի նմանելու ստիճան, սպաներու թիւը սկսաւ աւելնալ: Այդ ընթացքով, եւ հետզհետէ նոր տարրեր իր վրայ աւելցնելով՝ կանոնաւոր բանակի պիտի նմանէր:

1916ին, եթէ ռուսական հրամանատարութիւնը բարեացակամ ըլլար, հայ կամաւորական զունդերը կրնային վերակազմուիլ ու բաւական մը նմանիլ կանոնաւոր զունդերուն, առանց կորսնցնելու իրենց ֆետայական յանդիմութիւնը, եւ ազդային նկարագիրը: Սակայն, Ռուսաստանի վերաբերմունքը կը փոխուէր: Կամաւորական զունդերը կը լուծուէին, եւ անոնց տեղ կը մնային հայկական դամբարտակներ, ռուսական բանակի մէկ սպայի հրամանատարութեամբ եւ մասնիկը այս կամ այն ռուսական զունդին:

Այս կարգադրութեան առաջին հետեւանքը այն կ'ըլլար, որ հրամանատարական կազմէն կը հեռանային Ֆետայի ղեկավարները. երկրորդ հետեւանքը այն էր, որ բոլոր Արեւմտահայերը կը քաշուէին զինուորական ծառայութենէ: Անչունչ ու անկեանք զումարտակ մը կը մնար, որուն հրամանատարը, որքան ալ հայ մ'ըլլար, ողի եւ քաղաքական իտէալ չունէր, իրեն ենթականերուն ներարկելու. իսկ զումարտակը կազմող զինուորները ազդային յեղափոխական անցեալ չունեցող պարզ զինուորներ էին, նման այն բազմահազար զինուորներուն, որոնք ցրուած էին ռուսական բանակին մէջ:

Ռուսական հրամանատարութեան այս կարգադրութիւնը հիմնադէս կը քանդէր հայկական բանակ մը ունենալու մտածումը: Այդպիսով մենք կը զրկուէինք կամաւորական զունդերէն, ինչ որ բնէլ է, հայերս զինուորական որեւէ ուժ ունենալէ կը զրկուէինք: Որովհետեւ երկրի ժողովուրդին կոտորածով եւ տեղահանութեամբ ֆետայական միւսուորները վերջացած էին

կամ մեկնած էին Կովկաս ու միացած կամաւորական զուեղերուն, իսկ Կովկասի մէջ, նորէն 5-10 հոգիներ ֆետայիներ ունենալը անմիտ բան էր եւ օրուան պահանջին անհամապատասխան: Հայերը բանակի պէտք ունէին: Իսկ այդ ձգտումը Ռուսաստանի շահերուն չէր համապատասխաներ:

Երբ մեր զուեղերը ցրուեցան, ու մենք անուժ ու անորոշ վիճակի մը մէջ էինք, պայթեցաւ 1917ի Ռուսիոյ Փետրուարեան յեղափոխութիւնը, շտեմնուած ու զեւորութեան խառնարանի մը վերածելով Ռուսաստանն ու Կովկասը: Այդ խանդավառ օրերուն, ապապայ փայլուն երազներով տարուած, շատ քիչեր մտածեցին հայկական ուժի վերականգնման մասին: Մեզի պալիք ազգային բարիքը մոռցուած էր, ենթադրեալ ընդհանուր բարիքին մէջ: Հայկական քանի մը նիհար զումարտակներ իրենց զոյութիւնը քարչ կու տային ռուսական զուեղերուն կից: Ընդհանուր բանակը կը տկարանար: Զինուորական հաստատութիւնները կը դառնային զուտ յեղափոխական օրգաններ: Բուն զինուորական զորքը կը մնար երեսի վրայ: Հայերս ալ այդ հեղեղէն տարուած՝ բոլորովին անուշադրութեան մատնեցինք մեր սեփական ուժի կազմակերպումը:

Հոս քննութեան առարկայ չեմ կրնար դարձնել Կովկասի անցուդարձերը, որոնք յեղափոխութեան կրնիքը կը կրեն եւ իրենց ազդեցութիւնը անդրազարձումը ունեցան հայոց հետապայ զորքերուն վրայ: Բայց պէտք կը զգամ շեշտել, որ յեղափոխութեան բերումով, հայկական կեանքը երկուքի բաժնուեցաւ:

Կովկասի հայութիւնը սկսաւ ապրիլ ժողովներով եւ ընտրական պայքարներով ու իր կեանքը կազմակերպել՝ յեղափոխութեան նոր պահանջներուն համապատասխան մարմիններ ստեղծելով: Մինչ անդին՝ Արեւմտեան Հայաստանի չորս նահանգներու մէջ (Վան,

Մուշ, էրզրում եւ Տրապիզոն) ամփոփուած հայութիւնը իր կէս ազատագրուած՝ բայց աւերակ հայրենիքի վերակազմութեան եւ վերաբնակման գործով կլանուեցաւ: Արեւմտահայ ժողովուրդը եւ անոնց հետ գործող հասարակական հաստատութիւնները թրքական վտանգը կը տեսնէին իրենց քթին տակ եւ չէին կրնար ամբողջովին ուղեւորուիլ ռուսական յեղափոխութեան նըշանաբաններով, որոնց շունչին տակ ռուսական բանակը միթիւնկի մը վերածուած էր: Արեւմտահայ ժողովուրդը իր ինքնապաշտպանութեան բնազդէն տարուած՝ ժողովրդական փոքրիկ բանակներ կազմակերպեց: Այդ ժողովրդական վաշտերը մասամբ որդեկրեցին զինուորական մեթոտները եւ մասամբ մըն ալ հին խմբական ոգին պահեցին:

Կովկասեան կեանքի մէջ հայոց զինուորական ուժի կազմակերպման բնական թելը խզուած էր ցարական վարչութեան օրով: Յեղափոխութեան շրջանին, հայոց ազգային զորքի կորիզը մնացին այն զումարտակները, որոնք անուանապէս բռնած էին կամաւորական զուեղերուն տեղը եւ փաստօրէն կցուած էին ռուսական զուեղերուն: Իսկ որպէս կորիզ, այդ միութիւնները եւ իրենց ղեկավարութեան կազմը ամբողջովին ռուսական էին եւ երբեք չարունակութիւնը չէին հայոց կանոնաւոր կամ անկանոն զինուորական ուժերուն եւ չունէին ազգային նկարագիր:

Ռուսահայ կեանքը հետզհետէ ինքզինքը գտաւ: Կովկասի միւս աղիքը ձեռնարկեցին իրենց ազգային բանակի կազմակերպման, որոնք հետեւեցան հայերն ալ եւ ձեռնարկեցին հայկական զուեղերուն մէջ ամփոփել այն հայ զինուորները, որոնք ռուսական բանակի մէջ ցրուած էին, եւ որոնք ղեկավար նշանակուեցան այն սպաները, որոնք դեռ երէկ ռուսական այս ու այն զուեղը կամ վաշտը կը ղեկավարէին: Այս հայկական

գունդերուն իրրեւ կորիզ նկատուեցան ցարական իշխանութիւններէն ժառանգութիւն մնացած գումարտակները:

Կազմուեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը: Անոր կից կը գործէր Հայ Զինուորական Միութիւնը:

Այս երկու հաստատութիւնները, համախորհուրդ՝ սկսան կազմակերպել հայկական գունդերը, միշտ աչքի առաջ ունենալով ռուսական կանոնաւոր բանակը: Մինչդիռ ռուսական կանոնաւոր բանակը, յեղափոխութեան չնորհիւ, ամենէն անկանոն բանակը դարձած էր: Հին բոլոր զինուորները, ինչպէս նաեւ սպաներու մեծամասնութիւնը ցնցուած էին այդ ուժեղ շարժումէն, եւ այլևս այդ տարրի համար հին կարգն ու կանոնը դարձած էր անըմբռնելի կամ անհանդուրժելի:

Այս իրականութեան առաջ հայ ղեկավար մտաւորականութիւնը, յանձին Հայոց Ազգային Խորհուրդի, եւ հայ զինուորականութիւնը՝ յանձին Հայ Զինուորական Միութեան, կը մնային անխախտ այն համոզման վրայ, որ կանոնաւոր բանակ մը պէտք է ստեղծել եւ վերջնականօրէն հրապարակէն ջնջել ինչ որ խմբապետական է, ու ինչ որ կը յիշեցնէ հին պարտիզանական կոիւնները: Այն թելը, որ ուղիղ գծով հայ Փետային խումբի կը վերածէր, Փետայական խումբը կամաւորական գունդի, խղուած էր: Երբ մենք կը սպասէինք, որ օր մը այդ կամաւորական գունդերը մեծնալով եւ կանոնաւորուելով՝ հայկական բանակի զինուորական գունդեր դառնային, անոնք չար դիտաւորութեամբ մը լուծուած էին:

Առանց կատարելութեան հասնելու, հայոց զինուորական ուժերը կը ցրուէին, թողնելով իրենց ետեւ շարք մը շատ զնահատելի գործերու եւ հերոսութիւններու հետ նաեւ բազմաթիւ անկանոնութիւններ, անպատասխանատու շարժումներ, կանոնաւոր սպայի եւ

խմբապետի տարբերութիւնը շեշտող բազմաթիւ դրուագներ, որոնք մտաւորականութեան եւ հայ սպայութեան մէջ առաջացուցին ատելութիւն մը ղէպի խմբապետական կազմակերպութիւնը:

Այս հոգեբանութեամբ տոգորուած՝ հայ սպայութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդի ղեկավարութեամբ, կազմակերպեց հայկական նոր գունդերը, որոնք քանի մը ամիս յետոյ ստիպուեցան պատերազմի բռնուիլ թրքական բանակին հետ, երբ այս վերջինը բուլղերիկեան փլուզումէն ոգելորուած՝ կովկասի վերայ արշաւելու ձեռնարկեց:

Վանէն մինչեւ Էրզրում տարածուած շատ ուժեղ ունէինք, իւրաքանչիւրը իր յատուկ անունը ունենալու պայմանաւ: Բայց հայկական բանակը կը ներկայացնէին նորակազմ գունդերը, որոնց մէջ ամփոփուած էին հայկական կանոնաւոր գունդերը: Ընդհանուր հրամանատարը Զօր. Նաղարրէյիանն էր: Այդպէս ալ մնաց մինչեւ 1920 թրքական պատերազմի վերջը: Բայց հայ զինեալ ուժերու մէջ ընդհանուր միութիւն մը չստեղծուեցաւ: Ժողովրդական վաշտերը, շարք մը խումբեր (իրենց անփոփոխելի խմբապետներով) եւ հին փորձուած զինուորական ուժերը գուրս կը մնային հայկական բանակէն: Միջին շաղախը չգտնուեցաւ: Այդ տարրերը մնացին անյարիբ:

Այդպիսով, մենք թէեւ զինուած ժողովուրդ եւ կանոնաւոր զինուոր ունեցանք, բայց ազգային բաւակ չկրցանք ունենալ:

1918ին մենք Թուրքիոյ հետ պատերազմեցանք համազգային ֆակտումով մը: Համաթրքական ծրագրով թրքական բանակը կովկաս արշաւեց եւ իր ղէմ գտաւ Էրզրումէն, Վանէն եւ Մուշէն սկսած ե՛ւ Արեւմտահայր, ե՛ւ Արեւելահայր, ե՛ւ կանոնաւոր ե՛ւ անկանոն բանակները: Այդ կռիւր շարունակուեցաւ Կարսի պա-

տերուն տակ, Երեւանի առջեւ, Ղարաքիլիսէի եւ Սարտարապատի մէջ: Պատերազմը ընդարձակուեցաւ մինչեւ Խոյ-Թաւրիզ, Նախիջևեան ու Զանգեզուր, Ղարաբաղ ու յանգեցաւ Բագուի արիւնջուայ գօտեմարտին: Հայութիւնը, չորս կողմէն, ոտքի կանգնած էր. անիկա կը կուէր որպէս ազգ ու ժողովուրդ եւ ոչ թէ որպէս պետութիւն: Այդ համազգային կուռի շնորհիւ անհիմնեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ պետութիւն դարձաւ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութենէն յետոյ ալ հայ դուռնիները մնացին միակ ապաւէնը հայ սպայութեան: Խմբապետները ցրուեցան ու աշխատաւոր դիւղացի դարձան: Ժողովրդական վաշտերը իրենց զէնքերը պահեցին եւ մեկնեցան արտերը հերկելու: Հին հայ գինուորները, որոնք վերադարձած էին ուսական բանակներէն, իրենց տունները դացին: Հայկական կանոնաւոր դուռնիներուն մէջ մնացին մաս մը հին գինուորներ, որոնք արդէն յոյնած էին պատերազմէն եւ մաս մըն ալ նոր հաւաքուած երիտասարդներ, որոնք քանի մը շարթուան մարզանքէն յետոյ՝ կը զըրկըւէին այս ու այն ճակատները՝ դրութիւնը պահպանելու համար: Նոր մարզուած երիտասարդ գինուորութիւն չունէինք, նոր սպայ՝ երբե՛ք:

Ուրեմն, թէ՛ զօրքը եւ թէ՛ մանաւանդ ղեկավարող սպայութիւնը հիներն էին, որ եկած էին փոքր հայկական միջավայրի մէջ, փոքր ազգային բանակ մը կազմակերպելու, մինչդեռ ուսական լայնութեան ու երկայնութեան վրայ չափուած աշխատանք մը տարուեցաւ: Ամէն բան մեծ երեւցաւ, առանց, սակայն, խտացած ուժ մը ստեղծելու:

Հայկական բանակը հայ հասարակական կեանքի գարգացման բնական եւ յաջորդական արդիւնքը չէր: Այդ բանակը ազգային ուժ չէր ներկայացնէր:

Պօսքը այն մասին չէ թէ ան շատ լաւ դերեր կատարած է, որ ան հերոսական կռիւններ ունեցած է, որ շատ անդամ փրկարար գործեր ղուռի բերած է: Այդ կարող էր ընել վարձկան բանակ մըն ալ:

Պօսքը այն մասին է, թէ հայ գինուորականութիւնը ինքն իր մէջ եւ իր կազմակերպած կանոնաւոր գուռնիներով որեւէ կոչում կը ղգա՞ր հայկական ազատագրութիւնը ղուռի բերելու, եւ ազգային քաղաքական գոյութիւնը պահպանելու իտէալն ունէ՞ր:

Բացառութիւնները միշտ յարգելի են, բայց այդ անհատ բացառութենէն դուրս, կարող եմ առանց վարանումի ըսել, որ հայ սպայութիւնն իր ամբողջութեան մէջ, այդ կոչումը չունէր:

Ինչո՞ւ նորակազմ հայ բանակը այդ կոչումը չունէր:

Ռուսական փլուզումէն մեզի ժառանգութիւն կը մնար շատ բան՝ զօրք, սպայութիւն, գէնք ու ռազմամթերք, կովկասեան ամբողջ ճակատի պաշտպանութիւնը՝ ազգամիջեան ընդհարումներ, եւ ղէպի տուն դարձող ուսական զօրքի աւերումները:

Այս բոլոր քարիք ու չարիքները մէկ քանի ամսուան ընթացքին պէտք է դասաւորէինք եւ աշխատէինք, որ ուսական փլուզումը մեզ ալ իրեն հետ չտանէր:

Դէպքերը եկան հեղեղանման ու մեր վրայէն անցան: Հայ ժողովուրդը դիմաւորեց այդ դէպքերը իր ունեցած ուժերովը: Շատ բան կորսնցուցինք. բայց ինչ որ կրցանք պահել եւ ի մի հաւաքել՝ շատ խոշոր արժէք մը կը ներկայացնէին հայ ազգին համար:

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեամբ, մեր առջեւ կը ցուէր հայկական ազգային ուժեղ բանակի մը կազմակերպման անհրաժեշտութիւնը: Մենք ո՛չ միայն ներքին ճակատի վրայ պիտի կուռնէինք, ո՛չ միայն մեր ուշադրութիւնը պիտի դարձնէինք Վրաստան:

տանի եւ Ատրպէյճանի վրայ, այլ լարուածօրէն պիտի հետեւէինք Քուրքիոյ շարժումներուն ու պատրաստ պիտի ըլլայինք մեզի տրուած Հայաստանը գրաւելու եւ պահպանելու:

Այս գործերուն համար հայկական բանակը պէտք էր մեծնար ու կազմակերպուէր: Այս գործը շարունակուեցաւ Զօր. Նազարբէգեանի եւ ամբողջ հայ սպայութեան ղեկավարութեամբ, շարունակութիւնը ճիշդ այն կազմակերպութեան, ինչ որ ունէինք Հայոց Ազգային Խորհուրդի ժամանակ:

Մեր տկարութիւնը այն երկուութեան մէջ էր, որ ունէր հայ ազգը:

Հայ քաղաքական հոսանքները Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազգային քաղաքական իտէալները չէին որդեգրած ամբողջովին: Իսկ հայ սպայութիւնը, որպէս հայ ռազմական կարողութեան կազմակերպիչ ուժ, առհասարակ զուրկ էր քաղաքական համոզումներէ (ի հարկէ բացի ռուսական պետական ըմբռնումէն):

Ազգային պետութիւն մը անկախօրէն ստեղծելու եւ կազմակերպելու քաղաքական իտէալի դրօշակիրը Դաշնակցութիւնն էր: Դաշնակցութիւնը մինչեւ հողահասած էր մարտական ճանապարհով եւ իրաւամբ դարձած էր մարտական կուսակցութիւն մը: Սակայն, Դաշնակցութեան հասունցած մարտական սերունդը խումբի, խմբապետի, «մալիգերիստ»ի անուամբ՝ գըրեթէ դուրս կը մնար հայկական բանակէն, եւ մեր կուսակցութեան ղեկավար մտաւորականութիւնը կը շարունակէր մնալ առացիմ դժի վրայ, ազգային վերածնունդը կերտելու համար:

Դաշնակցութեան ղեկավար մտաւորականութիւնը, հայ պետական կեանքը կազմակերպելու միջոցին, ամենէն շատ ուշադրութեան ու գուրգուրանքի առարկայ դարձուց հայկական բանակը:

Ուրեմն, կար Դաշնակցութիւնը, որպէս հայոց ազգային քաղաքական կեանքի ղեկավար կուսակցութիւն, նոր պետական ըմբռնումներով. եւ կար հայկական բանակ մը, ռուսական բանակի հայ սպայութեան ղեկավարութեամբ, առանց քաղաքական-ազգային ծրագրի ու մտահոգութեան:

Դաշնակցութիւնը միտքն ու կամքն էր, ոգին՝ ամբողջ ազգին. իսկ բանակը, շարժող ձեռք մըն էր, առանց, սակայն, ոգիի: Օրդանական կապ չկար այս երկու խոշոր ուժերու մէջ, որոնք պէտք է ի մի ձուլուած ըլլային:

Շատ շատեր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեղադրած են մեխաւտիրութեան մէջ: Մեր բնկերներէն ոմանք ալ այդ կարծիքը բաժնած են, գտնելով, որ Դաշնակցութիւնը ամէն գործ իր ձեռքը առնելու յաւակնութեամբ տարուած էր:

Սակայն, անոնք որ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման ու զարգացման պատմութեան հետ լաւ ծանօթ են, մտած եմ, թէ հակառակը մտածելու իրաւունքն ունին: Իմ կարծիքով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ միայն տիքաքորաքար գործերը չէ վարած եւ ղեկավարութիւնը չէ կեղրոնացուցած իր ձեռքին մէջ, այլ շատ անգամ, վճռական գործերու մէջ, մեր հակառակօրդ հոսանքները նկատի առնելով՝ անհատում մտաւորականներ ունեցած է, որպէսզի կարենայ գանոնք բաւարարել:

Օրինակ, 1919ի բանակցութիւնները ժողովրդական եւ Ռամկավար կուսակցութեանց հետ, միասին կառավարութիւն մը կազմելու համար: 6-7 ամիսներ շարունակ Հայաստանի կառավարութեան չորս նախարարական պաշտօնները թափուր մնացին, սպասելով մեր հակառակորդներուն:

Կարսի նահանգապետութեան կազմակերպումը ուրիշ ցայտուն օրինակ մըն է : Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ, 1918ի Նոյեմբերէն սկսած, Պր. Ստեփան Արզղանեանը, որ պահպանողական մըն էր, նշանակուեցաւ Կարսի նահանգապետ, որպէս հին փորձուած պաշտօնեայ մը : Դաշնակցական կառավարութիւնը՝ իր ընկերներէն ու համակիրներէն դուրս գտնուող անձերու հանդէպ այնքան փափկանկատ էր, որ մինչեւ վերջը Արզղանեանը պահեց իր պաշտօնին, հակառակ անոր որ բողոքներ շատ կային անոր դէմ : Կարսը անոր երեսէն թոյլ չըջան մը մնաց եւ չհայկականացաւ :

Իսկ աւելի կարկառուն փաստը հայկական բանակի կազմակերպումն ու ղեկավարութիւնն է :

Որպէս ազգային պետական գործ, զօրքի կազմակերպումն էր ամենէն կարեւորը : Հայաստանի համար այդ գործը աւելի կենսական էր, եւ անոր կը յատկացուէր պետական պիւտճէին 85 առ հարիւրը : Անոնք, որ կր կարծեն, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեծամտութեամբ եւ տիքթաթորութեամբ ամէն գործ ինքը կը վարէր, լաւ կ'ըլլայ որ, վայրկեան մը հայ բանակի կազմին վրայ ուշադրութիւն դարձնեն : Ռուսական բանակէն ազատուած բոլոր զօրավարներն ու մեծ ու փոքր սպաները ամփոփուած էին հայկական բանակին մէջ : Նախարարը, ընդհանուր զօրահրամանատարը, Զինուորական Պորհուրդը, պարենաւորման ղեկավարութիւնը, մինչեւ վաշտապետութիւնը հայ զօրավարներու եւ սպաներու ղեկավարութեան յանձնուած էին : Անոնց պահանջները կը գործադրուէին առաջին հերթին : Անոնք կը պահէին բանակի բացարձակ անկախութիւնը : Հող, բանակի մէջ ամփոփուած էին բացի չէզոք սպայութենէն, նաեւ Սոցիալիստ Յեղափոխականը, Սոցիալ-Դեմոկրատը, Բոլշեւիկը, Ժողովրդական կուսակցութեան պատկանողը :

Այս երեւոյթը, կարծեմ աւելին կ'ապացուցանէ քան մեր լայնասրտութիւնը :

Թո՛ղ երբեք մեզ չըլացնէ այն պարագան, որ ընկ. Ռուբէն Տէր Մինասեանը, վերջին վեց ամիսներուն, զինուորական նախարար դարձաւ, ո՛ր Դրօն զօրարածին ունէր, եւ որ Սեպուհի զօրարածինը, վերջ ի վերջոյ, հանդուրժելի դարձաւ հայ սպարապետութեան :

Մենք չենք ուրանար, որ հայկական բանակին մէջ կային մատի վրայ համրուող դաշնակցական սպաներ, զնդապետի կամ վաշտապետի աստիճանով : Բայց բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է, թէ հայկական բանակին մէջ գործող 3-4000 սպաներու 90 առ հարիւրը պիտակցօրէն լծուած չէր այն քաղաքական պայքարին, որ Դաշնակցութեան ուսերուն կը ծանրանար :

Դաշնակցութեան ղեկավար տարրը ամէն զոհողութեան ընդառաջ զնաց, որպէսզի ուժեղ բանակ մը կազմակերպուի. սակայն սպայութիւնը բաղկացած էր դաշնակցական, չէզոք, միապետական եւ բոլշեւիկ խայտարղէտ տարրերէ, որոնք միաձոյլ ամբողջութիւն մը չէին, եւ զիւրութեամբ չէին ղեկավարուեր Դաշնակցութեան թելադրանքներով : Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարները ծայրայեղ փափկանկատութեամբ բոլոր տարրերը պաշտօնի կոչեցին եւ ուզեցին որ հայ բանակը կազմակերպուի պատրաստուած ու մասնազէտ անձերու կողմէ : Ամենէն քիչ այդ հաստատութեան գործերուն միջամտեց Դաշնակցութիւնը, եւ սակայն այդ հաստատութիւնն էր որ ճշնաժամի պարագային սպիկար հանդիսացաւ :

Ահա մեր բանակի ներքին թերութիւնը :

Մենք չկրցանք ու ժամանակ չունեցանք նոր երիտասարդ սպայութիւն մը պատրաստել, երկրի ժողովուրդի պատանիներէն : Զկրցանք, ու անվերջ կոխները թոյլ չտուին, որ երիտասարդ մարզուած զին-

ուորներ ունենայինք, որոնք զինուորական պատրաստութեան հետ մէկտեղ՝ ներշնչուած ըլլային մեր ազգային ապստաղրական դործով:

ժողովրդական ուժերը միայն բացառիկ պարագաներուն հրապարակ կու գային եւ իրենց դերը կատարելէ ետք, կը ցրուէին: Այդ ուժերը երկրի ներքին կեանքի մէջ վճռական ամբողջութիւն մը չկազմեցին, որովհետեւ Հայաստանի սպարապետութիւնը միշտ կը մնար անբարեացակամ հանդէպ այդ անկանոն տարբերուն: Իսկ այս վերջինները, եթէ կը ներկայացնէին բռունցք մը, վստահելի ուժ մը չէին պատերազմի մը համար, որ կը մղուէր թրքական կանոնաւոր բանակին դէմ:

Հայկական քաղաքական միտքը եւ գինուարական դասը անջատ էութիւններ էին եւ այդ երկուութիւնը պատմաւ դարձաւ, որ հայկական ամբողջ ուժը մնայ մասամբ անկազմակերպ, իսկ կազմակերպուածը՝ մնայ թույլ եւ չգիմամայ վճռական հարուածի:

Հոս, երբ հայ-թրքական պատերազմի հետեւանքները կը պնահատենք, արդարութիւնը կը պահանջէ, որ շեշտենք, թէ հայ զինուորը, այսինչ վաշտն ու գունդը, այսինչ հրամանատար սպան կամ խմբապետը հերոսութիւններ գործած են եւ այնպիսի հերոսութիւններ, որոնք պատիւ կրնան բերել որեւէ քաղաքակրթուած ու կորովի ազգի: Բայց խօսքը անհատներու կամ զինուորական բաժիններու մասին չէ, այլ հայկական բանակի ամբողջութեան, որ իր ներքին կազմով ու ուղիով թոյլ էր:

Հայ-թրքական պատերազմին, հայ ժողովուրդը Հայաստանի մէջ հաւաքականութեամբ հրապարակ եկաւ եւ ինքզինքը տրամադրեց զինուորական իշխանութեան: Մենք զինուոր ունէինք, կամ աւելի ճիշդը՝ զինուորական ատաղձ ունէինք: Կը մնար օգտուիլ այդ

բազմութենէն եւ զինուորական կուռ ուժ մը կազմակերպել:

Այդ պարտականութիւնը կ'իյնար Հայաստանի սպարապետութեան եւ իր ձեռքին տակ գտնուած սպայութեան վրայ:

Մենք բռնեք թէ ինչպիսի՛ հաւաքականութիւն մը կը ներկայացնէր հայկական բանակի ղեկավարութիւնը, որմէ աւելի կատարեալ գործ մը կտրելի չէր սպասել: Բայց պէտք է ուրիշ պատճառներու վրայ ալ դարձնենք մեր ուշադրութիւնը:

Ազգային փոքր բանակ մը կազմակերպելը խիստ տարբեր է քան մեծ բանակի մը կազմակերպութիւնը: Մինչդեռ Հայաստանի բանակի բոլոր հրամանատարները սովորած ու գործած էին ռուսական մեծ բանակին մէջ, եւ շատ բնական է, որ իրենց ունեցած փորձառութիւնը օչնութեան պիտի կանչէին:

Որքան կը յիշեմ, հայ զօրավարներու մէջ, միայն զօրավար Կորգանեանն էր, որ թէ՛ զինուորական ակադեմիան վերջացուցած էր եւ թէ՛ մասնագիտօրէն ուսումնասիրած էր փոքր ազգային բանակներու կազմակերպումը: Շատ յաճախ անիկա հրաւիրուեցաւ, որ ստանձնէր զինուորական նախարարի պաշտօնը, բայց մերժեց եւ միշտ մնաց արտասահման:

Շարունակական կռիւները թէեւ հայկական բանակի փորձառութիւնը կ'աւելցնէին, բայց զայն կը յոյնեցնէին, ու կը ստիպէին, որ զինուորական մասերը պատուորտին իրարմէ հեռու ճակատներու վրայ, չմարդրին, ու անոնց մէջ շտեղծուի հաւաքական կամք մը եւ միակերպ գործելու վարժութիւնը:

Վերջին պատերազմին մասնակցող հայկական բանակի բնականուր թերութիւններու վրայ կ'աւելնար նրկատի առնուելիք խիստ մեծ թերութիւն մը:

1920ի ամառուան ներքին կռիւներէն զատ, կար

բուլղեիկեան յարձակողականը Ղազարի եւ Չանգեզուրի ուղղութեամբ, ուր կեդրոնացած էր հայկական բանակին կէսը ներքին կռիւները վերջացած ըլլալով, շատ մը զինուորներ զրկուած էին իրենց տունները, իրենց հունձքերը վերցնելու: Այդպիսով, հայկական բանակի ամբողջ կազմը 15,000էն աւելի չէր: Այդ 15,000նոց բանակը կտոր կտոր եղած էր Օլթի-Սարիզամիչէն մինչեւ Իդտիր-Նախիջեան, Դարալպետ-Բայազիտ-Ղազար: Ամէն տեղ լարուած պաշտպանութեան դիժերու մէջ կը մնային մեր զունդերն ու վաշտերը:

Երբ պատերազմը պայթեցաւ, ընդհանուր զօրահաւաք հռչակուեցաւ: Հայ ժողովուրդը անմիջապէս պատասխանեց այդ կոչին, ու մենք ունեցանք մօտ 25,000 նոր ներկայացող զինուորացուներ: Անոնք առաջին տասը օրուան ընթացքին պիտի հազուէին, զանաաւան նոր դէնքերուն պիտի վարժուէին, պիտի ծանօթանային իրենց վաշտին ու վաշտապետին, քալել ու պառկիլ պիտի սորվէին՝ կռուին մասնակցելու համար: Առանց այս բոլորը ընելու, զինուորը միայն կրցաւ հազուիլ, ու հրացանը ուսին դնել: Այդպիսով, թէեւ արտաքին կերպարանքը զինուորի կը նմանէր, բայց անկա պիտուր չէր: Ու այդ ամբողջ բազմութիւնը, խիստ աճապարանքով քշուեցաւ հին գունդերուն եւ վաշտերուն մէջ, որոնք իրենց քիչ թուով՝ աւելի զինուորական արժէք կը ներկայացնէին, քան, երբ բազմութիւն դարձան, առանց միաւոր մը դառնալու:

Հայկական բանակի ներքին թույլութիւնը պատճառ կը դառնար, որ այդ անշաղտի բանակին մէջ թափանցելն հակազգային ու հակապիտակամ տարրերը:

Բուլղեիկեան սպաներն ու զինուորները եւ անոնց հետ գուրըր գտնուող բուլղեիկեան պրոպականտիստները կրցան բանակին մէկ մասը կազմալուծել եւ կառավարութեան դէմ դարձնել:

Բանակի սպաներու խոշոր մեծամասնութիւնը բուլղեիկներուն կողմնակից չէր, բայց չէր ալ գիտեր թէ ի՞նչ բանի կողմնակից է: Այդ պատճառներով, շատ փոքրաթիւ բուլղեիկ անհատներ, իրենց ետեւէն քաշելով փոքրաթիւ զինուորներ, կրցան ամբողջ գունդերու անունով ապստամբիլ, տէր դառնալ թնդանօթներուն, զրահապատին, եւ իրենց կամքը թելադրել: Զօրավարներէն եւ սպաներէն շատերը ուսերը կը թօթուէին ըսելով, թէ եղածը կառավարական յեղաշրջում է, եւ իրենք պատրաստ են որեւէ կառավարութեան ծառայելու, — վարձկան բանակի մը հոգեբանութեամբ:

1920ի Մայիսեան բուլղեիկեան ապստամբութիւնը հիմքը քանդեց հայկական բանակին: Առողջ քանի մը մասեր, եւ ժողովրդական բանակը եկան ճնշեցին ապստամբութիւնը: Քանի մը յանցաւորներ բանտարկել գատ, բանակը մնաց իր տեղը. իսկ ժողովրդական ուժերը դարձան իրենց տունները: Բանակը հոգեբանօրէն րեկուած էր եւ աւելի քան հիւանդ էր:

Պատերազմի ընթացքին բուլղեիկեան ապստամբութեան ազդեցութիւնը, միացած կռուի օրերու վատ պրոպականտին՝ մեծապէս կը թուցնէին պատերազմին մասնակցող զինուորութիւնը:

Հայկական բանակին թիւը նկատուած է 40,000: Իմ անձնական համոզումով 35,000էն աւելի եղած չէ:

Բայց պահ մը ընդունինք, որ մենք 40,000նոց բանակ մը ունէինք: Այն ցրուած վիճակը, որ ունէր հայկական բանակը, կը պահանջէր աւելի թիկունքային աշխատանք, քան օրինակի համար, 40,000նոց ուսական զօրամարմին մը (կորպուս), որ պիտի գործէր միայն մէկ ճակատի վրայ:

Այսպիսով, մեր 40,000 զինուորներէն 15,000ը

պէտք է նկատենք թիկունքային աշխատանքի յատկացումած, ու միայն 25,000ը գործօն բանակի մաս:

Այդ գործօն բանակէն 5,000ը կը գտնուէին Ղազարի, Զանգեզուրի եւ Նախիջևեանի ճակատներուն վերայ, իսկ 20,000ը Իգտիրի, Շահթախթի եւ Կարսի ուղղութեան վրայ:

Ուրեմն, հայ-թրքական պատերազմին մասնակցող մեր բանակի առաւելագոյն թիւը 20,000 էր:

Հիմնապէս պէտք է սրբազրել մեր հակառակորդներու, ինչպէս նաեւ մեր ընկերներու մտքէն, թէ հայոց 40,000նոց բանակը Կարսի պատերուն տակն էր, եւ թէ, ի՞նչ դարմանք, այդ բանակին 60,000 ալ կամաւորներ օգնութեան գացած էին:

Այստեղ պէտք է ընդգծել, որ հայ ժողովուրդը, այս անգամ, կիսուած ուժերով դիմադրեց թրքական արշաւանքին: Այս անգամ մենք համազգային ճակատով չներկայացանք ու միայն յենուեցանք Հայաստանի մէջ ամփոփուած հայութեան վրայ: Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի մէկ միլիոնէն աւելի հայութիւնը յուղուած ականատեսը եղաւ մեր գօտեմարտին:

Իսկ ամենէն կարեւորը, որ կ'արժէ շեշտել հոս, այդ այն է, որ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի բանակները, ստորպէճանցի զորքերու աջակցութեամբ, մտած ու տեղաւորուած էին Ղարաբոյ, Զանգեզուր եւ Նախիջևեան, թրքական արշաւանքէն 2-3 ամիս առաջ: Հայաստանի մէկ երրորդ հոգը խլուած էր մեր ձեռքէն. ու այդպիսով, մեզմէ անջատ կը մնար լեռնային Հայաստանի կորովի ժողովուրդը, որ կրնար 15,000 լաւ կոտորներ տւայնել մեր բանակի թիւին վրայ: Ռուսաստան իր հարուածը տալէ եւ մեզ ջլատելէ յետոյ էր, որ թրքական բանակը անցաւ յանդուզն արշաւանքի:

Հայաստանի գործօն բանակը Արարատեան հայութենէն եւ հոն ապաստանած Արեւմտահայ բեկորներէն կազմուած էր: Այդ հայութեան թիւը 700,000էն աւելի չէր: Մնացած հայութիւնը անմասն էր այդ պայքարին: Պոլսոյ, Իզմիրի, Կիլիկիոյ, Պարսկաստանի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայութիւնը պարզ ականատեսի դերին մէջն էր:

Մեր հակառակորդները, կարծես, վախճանին կը սպասէին՝ քննադատութիւններու սկսելու համար: Եւրոպան, կամ մեզի բարեկամ կարծուածները, իրենց ձեռքերը լուացին եւ մէկ կողմ կեցան: Ռուսաստանը թշնամի էր եւ զրուած էր Հայաստանի ամենէն կարեւոր հոգերը եւ նիւթապէս ու զէնքով կ'օգնէր թուրքիոյ: Ռուսաստան յատուկ թշնամութիւն մը չունէր հայ ժողովուրդին հանդէպ, բայց իր հաշիւներուն անսայով՝ բարեկամն էր քեմալական թուրքիոյ, հետեւաբար կը դառնար թշնամի Հայաստանի մը գոյութեան:

Այսպիսով, հայկական կառավարութիւնը եւ բանակը ո՛չ միայն կը տառապէին իրենց ներքին կազմակերպական թերութիւններէն, այլ նաեւ ինքզինքնին մինակ կը զղային թուրքին դէմ, որուն հետ բոլշեւիկ Ռուսաստանը եւ Ատրպէյճանը դաշնակից էին:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը այսպիսի քաղաքական եւ հոգեբանական վայրկեանի մը գօտեմարտի բռնուեցաւ թուրքիոյ հետ եւ իր յոյսը դրաւ հայկական բանակին վրայ, որու կազմակերպութեան եւ ղեկավարութեան թերութիւնները մատնանշեցինք վերը:

ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Այժմ, քանի մը խօսքով ներկայացնենք նաև թրքական բանակը եւ տեսնենք, թէ ո՞րքան իրաւացի են հայոց պահանջները կարսի պահպանման համար:

Ի հարկէ, խնդիրը բաղձանքներու շուրջ չի դառնար. այլապէս մենք կրնայինք «Ինչո՞ւ ինկաւ կարսը» նախադասութեան տեղ, գրել՝ «Ինչո՞ւ էրզրումը չգրաւեցինք»:

Բայց հոս, մենք կը չափենք երկու կողու կողմերը, իրենց ներքին կարողութիւններով:

Նաև խօսք չի կրնար ըլլալ թշնամին ատելու եւ ատով իրերը եւ իրողութիւնները չափելու մասին: Պէտք է քննութեան առնել թրքական բանակը, այնպէս ինչպէս որ պիտի ընէր անկողմնակալ օտարական մը, օտար՝ թէ՛ հայուն եւ թէ՛ թուրքին:

Թրքական բանակի թիւը 25,000էն պակաս չէր: Այդ իրողութեան վրայ պնդած եմ պատերազմի ժամանակ. այսօր աւելի քան իրաւունք կու տամ ինծի պնդելու այդ մասին:

Ուրեմն, թրքական բանակի թիւը աւելի էր, քան անոր դէմ դործող հայ բանակինը: Մինչդեռ, պատերազմէն յետոյ՝ մեր հակառակորդները եւ դաշնակցական ընկերներէն ոմանք, թրքական բանակը 3,000 հոգիէ բաղկացած կը նկատէին: Ինչպէս հայոց կողու բանակը 40,000ի կը բարձրացնէին, ու երբեմն ալ 60,000 կամաւորներ օղնութեան կը հասցնէին: Առասպելները մինչև այսօր ալ իրողութիւն կը նկատուին, թէ քանի մը հարիւր ասֆեարներ բաւական եղած են կարսի բերդը գրաւելու...

Պահ մը հաշտուինք այն մտքին հետ, թէ թրքական բանակի թիւը հաւասար եղած ըլլայ մեր դործօն բանակին. բայց այդ դեռ բաւակա՞ն էր պահանջելու, որ

հայկական զօրքը (այնպէս, ինչպէս որ ան կար) հըրաչքներ գործէր: Թուրքը ատելով ու արհամարհելով չէ, որ պիտի յաղթուի: Ուստի աւելի լաւ է, որ թշնամիին ուժը ճանչնանք իր իրական արժէքովը:

Գարապեքիր փաշան, Ալեքսանդրապոլի մէջ, կը խոստովանէր, թէ վեց ամիսներ անընդհատ մարզանքի ենթարկած էր այն զօրաբանակը, որ արշաւեց Հայաստանի վրայ: Ան չեշտած է բանակի մարզանքի եւ կազմակերպութեան վրայ, ցոյց տալու, թէ իրենք որքա՞ն պատկառելի ուժ նկատած են հայկական բանակը, որ սակայն կը նահանջէր իրենց առջեւէն: Ասկէ պարզ կ'երևէր, որ թուրքիոյ արևելեան նահանգներու տիգրթաթորն ու հրամանատարը երկար ժամանակ գրաղած է եղեր պատերազմի պատրաստութեամբ եւ զօրաբանակի կազմակերպութեամբ, ինչ որ մեզի կը պակսէր:

Չեմ դիտեր, թէ հիմա ոնէ խելահաս հայ մտաւորական մնացած է, որ պնդէ թէ Գարապեքիր փաշայի պէս պատասխանատու ուժ մը վեր կենայ էրզրումէն Հայաստանի վրայ արշաւելու միայն 2-3,000 զինուորներով: Անոր ենթակայ բազմաթիւ սպաներ պիտի չհանդուրժէին մէկ քանի հազար զինուորներով այդպիսի դործի մը ձեռնարկել: Այսօրուան բոլոր տուեալները ցոյց կու տան, որ թրքական երեք տիպի-գիաններ պատերազմին մասնակցած են եւ այդ ուժը յատկապէս պատրաստուած էր Հայաստանը հարուածելու համար:

Մենք գործ ունէինք, ուրեմն, թրքական կանոնաւոր բանակին հետ: Թրքական կանոնաւոր բանակ մը, հաւասար թուով հայկական բանակէ մը առնուազն երկու անգամ աւելի զինուորական արժէք ունի: Ինչի՞ մէջ է այդ արժէքը:

Թրքական բանակը դարաւոր փորձառութիւն մը եւ անցեալ մը ունի: Արեւելեան զօրաբանակը թրքական

ընդհանուր բանակի մէկ օղակն էր: Սպայութիւնը նոյն երկրի ազգային-քաղաքական մթնոլորտի մէջ դաստիարակուած եւ նոյն բանակի շունչին տակ մեծցած էր: Զօրքն ու սպայութիւնը պետութեան ղեկավարներուն հետ մէկ ամբողջութիւն կը կազմէին: Կարգապահութիւնն ու մարզանքը նորութիւն մը չէին անոնց համար: Այդ բանակի ղեկավարները եւ իրենց զինուորները յեղափոխական փրկուածներու ենթակայ եղած չէին: Թուրքիոյ ազգային կեանքի մէջ, մանաւանդ բանակի մէջ, քաղաքական հոսանքները բոյն դրած չէին: Անիշխանութեան ենթարկուած չէին: Ընդհակառակն, Կովկասի թրքական բանակն էր, որ վերադարձած էր, պահելով միշտ յաղթողի հոգեբանութիւնը, ինչ որ շունչէին Սուրբոյ, Պոլսոյ եւ Սելանիկի շրջանի թրքական մեծ բանակները:

Այս յաղթական ու մարզուած բանակին դէմ, շատ բնական է, որ հայկական բանակը տեղի պիտի տար:

Եթէ մեր եւ թուրքերու պարենաւորման եւ հազորակցութեան միջոցները պահ մը հաւասար նկատենք, սակայն, զէնքերու եւ անոնց զործածութեան առաւելութիւնը կը մնար թուրքերուն քով: Թրքական բանակը կը զործածէր գերմանական այն մաուզէրը, զոր զործածած էր ամբողջ պատերազմի ընթացքին: Նոյնպէս ընտելացած էր իր թնդանօթներու եւ գնդացիներու զործածութեան: Գնդացիները թրքական բանակին կողմէ կը զործածուէին այնպէս, ինչպէս վարժ մէկը կը զործածէ տասնոց ատրճանակը: Գնդացիները կը պահանջէ ամուր ջիղեր ունենալ ու լաւ գործածել: Այդ պարագային, իրօք կը դառնայ հնձող զէնք մը: Իսկ երբ դիմացկուն ու համբերող չէ զօրամասը, գնդացիները կը դառնայ խոշոր բեռ մը՝ առանց օգուտի:

Ասոնք թերեւս թեքնիք առաւելութիւններ են, ո-

րոնք շատ բնական կարող են թուիլ, նկատի ունենալով, որ թրքական բանակը բաւական փորձուած անցեալ ունի: Սակայն, թրքական բանակին կողմը կը մընան նաեւ երկու խոշոր առաւելութիւններ, զոր պէտք է նկատի առնենք եւ խորհրդածութեան նիւթ դարձնենք:

Առաջին խօսքը թրքական հրամանատարական կազմի մասին է:

Թրքական սպայութիւնը, մանաւանդ պատասխանատու դիրքեր դրաւող հրամանատարական կազմը ո՛չ միայն զօրքի կազմակերպողն ու ղեկավարողն է, այլ նաեւ թրքական ազգային խտէլներու եւ հեռաւոր նըպատակներու դրօշակիրն է: Թրքական բանակի հրամանատարութիւնը մինչեւ զինադադարը իրքիհատակաց էր: Ան կը տանէր թուրքիոյ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւնը, ա՛ն կը վարէր իթթիհատ կուսակցութիւնը, ա՛ն կ՛առաջնորդէր թուրքիան զանազան զործերու մէջ, որմէ կը սպասէր թուրքիոյ նոր վերածնունդ մը: Զինադադարէն ետք, թուրքիոյ զօրահրամանատարութիւնը քեմալական, աւելի շիտակ, Միլլիական էր: Այս Միլլի (Ազգային) զինուորականներն էին, որ Գարապեքիր Քեաղիմի, Մուսթաֆա Քեմալի եւ Ռէուֆի ղեկավարութեամբ Միլլի թուրքիա մը ստեղծեցին, Ազգային ժողով կազմակերպեցին, զօրք ու բանակ ունեցան՝ Հայաստանը ու Յունաստանը պարտութեան մատնելու համար:

Աւելի չօչափելի օրինակով կրնանք պատկերացրնել, եթէ բաղդատութեան զննք մեր վերին հրամանատարութեան հետ Քեաղիմ Գարապեքիր փաշան, որ ո՛չ միայն աւարտած է թուրքիոյ զինուորական ճեմարանը, այլ եւ երկար ժամանակ եղած է գերմանական զինուորական դպրոցի մէջ եւ աւարտած է զայն: Ան բաւական ժամանակ եղած է ղեկավարը Պոլսոյ զին-

ուորական համալսարանին, եւ հետագային՝ որպէս հրամանատար եղած է այլեւայլ ճակատներու վրայ: Ասոնք յատկութիւններ են, որոնց չափ ենթադրենք որ ունի Զօր. Նազարբէգեանն ալ, որպէս քաջ եւ խոշոր անցեալ ունեցող զօրավար մը: Բայց Զօր. Նազարբէգեանին կը պակսէր զինուորական մեծ կրթութիւն եւ զօրաբանակներ կազմակերպելու եւ սպաներ հասցնելու փորձառութիւնը:

Ուրիշ առաւելութիւններու վրայ դարձնենք մեր ուշադրութիւնը: Քեազիմ փաշան թուրք բարձր մտաւարական մըն էր, քաղաքական համոզումներ ունէր, թուրք ազգային հոսանքին կը պատկանէր, թուրք ցեղի պատմութիւնը գիտէր, համաթուրանական ծրագրի ջերմ կողմնակից մըն էր եւ գիտէր, թէ ինչո՞ւ պէտք էր պայքարիլ Հայաստանի դէմ եւ թէ ո՞ւր պէտք է հասցնել թրքական ցանցը, թրքական ազգային խտէալներն իրականացնելու համար: Զօրավար Նազարբէգեանն ու իր բազմաթիւ զործակիցները այս բոլոր առաւելութիւններէն զուրկ էին: Կը խօսէին ռուսերէն, անձանօթ էին հայոց պատմութեան եւ միջավայրին, քաղաքական կուսակցութեան մը չէին պատկաներ եւ չունէին որոշ ազգային հայկական խտէալ մը, զոր հետապնդէին իրենց կեանքի գնով: Անոնք լոկ զործակատարներ էին, եւ կը կատարէին իրենց պարտքը այնպէս, ինչպէս կը թելադրէր իրենց անձնական բարեխրղճութեան աստիճանը, զինուորական քեֆնիքը, եւ ուրիշ ոչինչ:

Անոնք, որ հայ իրականութեան մէջ կը ներկայացնէին Գարապեքիբի առաւելութիւնները, զօրավարներ չէին, զինուորական գիտութեան խոշոր սլաշարով ծանրաբեռնուած չէին եւ չունէին ո՛չ Գարապեքիբի եւ ո՛չ ալ Նազարբէգեանի զինուորական կարողութիւնը եւ հմայքը:

Այսպէս, մենք երբ կը զգայինք, կը ծրագրէինք ու կը կամենայինք, մեր զինուորական ուժը չէր ծածկեր այդ բոլորը: Իսկ երբ զինուորական ուժը կազմ ու սլաշարատ ձեւ կ'առնէր, անբովանդակ ու անծրագիր էր իր ներքին էութեամբ:

Թրքական բանակին հետ, Կարսի պատերուն տակ, փոխադրուած էին թրքական կառավարութիւնը, զօրահրամանատարութիւնը, եւ քաղաքական ղեկավար կուսակցութիւնը: Եւ այս բոլորը կեդրոնացած՝ հրամանատար Գարապեքիբի անձնաւորութեան մէջ: Մինչդեռ մենք երեք անձնաւորութիւններ, երեք տարբեր կարծիքով եւ տարրեր կամքով կը պահէինք տեղ մը, որպէսզի անոնք գլուխ գլխի դան, շաղախուին ու մէկ ամբողջութիւն դառնան, զորք մը կատարելու համար:

Այս երկու ղեկավարներու բաղդատութիւնը կրնանք բնդհանրացնել երկու կողմի ամբողջ սպայական կազմին վրայ: Միայն մէկ տարբերութեամբ: Հայ սպայական կազմի գլխաւոր ղեկավարները ամբողջովին զուրկ են քաղաքական համոզումներէ, որոնց հակառակն է թրքական բարձր հրամանատարութիւնը, իսկ հայ միջին սպայութիւնը աւելի շատ համոզումներ ունի եւ աւելի հայրենասէր է, քան թրքական միջին սպայութիւնը:

Թրքական զինուորը աւելի կը գիմանայ շարքաշութեան եւ տեղատարափ կրակին, քան հայ զինուորը: Սօսքը մեր հաւաքական կազմի մասին է: Այսպէս, եւ հակամէտ եմ կարծելու, որ հայ անհատ հերոսին հաւասարող անհատ թուրք զինուոր չկայ:

Երկրորդ, նկատի առնելիք առաւելութիւնը այն էր, որ թրքական բանակը Հայաստանի սահմաններուն վրայ, Նախիջևանի եւ Կարսի նահանգին մէջ ունէր ազգակից թուրքեր եւ զանազան կրօնակիցներ, որոնք թրքական բանակին օժանդակ ուժեր էին, որպէս լըր-

տեսներ եւ որպէս կոռուողներ: Եւ անոնք հայկական բանակին թիկունքը անապահով վիճակի մէջ կը պահէին: Մինչդեռ, մենք, հայերս այդ առաւելութենէն զրկուած էինք, որով ո՛չ միայն թշնամիին վնասելու հաւանականութիւնը կը պակսէր, այլ նաեւ մենք զուրկ կը մնայինք շարք մը ճշգրիտ տեղեկութիւններէ, որոնց չգոյութեան պատճառով՝ բաւական վնասներ կըրեցինք:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Եզրափակելով խօսքս, կը գտնեմ, որ թրքական բանակը իր կազմով եւ ղեկավարներով անխուսափելի յաղթանակողը պիտի ըլլար: Կարսի պատերուն կառչել, անատիկ բերդ կոչել զայն, թուրքի ուժը արհամարհել, այսինչ ու այնինչ զօրավարի անունով պարծենալը աւելորդ ու անհեթեթ բաներ են: Երկու կողմի ուժերը կշիռի մէջ ղնելով, թրքական նժարը ծանր կը կշռէ: Ծանր կը կշռեն անոնց թէ՛ ներքին արժէքը եւ թէ՛ մանաւանդ անոնց օգնող արտաքին պայմանները: Հայկական զօրարանակը կրնար աւելի կորովի կոռուիլ, քան ցուցահանեց, բայց այդ անակնկալ կրուսին՝ դատապարտուած էր պարտուելու:

Եթէ հայկական բանակը առանց մեծ զոհողութեան լքէր Կարսը, եւ հոգերանական բեկումներ առաջ չգային մեր զօրքին եւ մանաւանդ ժողովուրդին մէջ, ու ժամանակ չահէինք, թերեւս ինքնապաշտպանութեան բնազդէն մղուած՝ հետզհետէ լաւ բանակ մը կազմակերպէինք, կէս կանոնաւոր կէս ժողովրդական,

ու առաջին վախը անցընելէ ետք, աւելի ամուր կոռու սկսէինք:

Բայց այդ տեղի չունեցաւ, եւ տեղի չունեցաւ պարզ այն պատճառով, որ մէկ գործը գլուխ չէր կըրնար գալ երկու տարրեր գլուխներով, ու տարրեր ձեռքերով, որոնք, շատ անգամ, բնականօրէն, իրարու չէին յարմարեր:

Հայ մտաւորականութիւնը, մանաւանդ հակադաշնակցական մտաւորականութիւնը բնաւ հաջիւ չի տար ինք իրեն, երբ ծայրայեղ պահանջկոտութեամբ մը կը մօտենայ Դաշնակցութեան եւ կը քննադատէ կատարուած գործերը այնպիսի ձեւով մը, որ մտիկ ընողը հարկադրուած է մտածելու, թէ անոնք գերբնական կարողութիւն մը կը վերադրեն Դաշնակցութեան: Պատերազմը յաջողութեամբ վարելու համար, ազգ մը, մանաւանդ մեղի պէս փոքր ու թշնամիներով շրջապատուած ազգ մը հուսափական կամֆի եւ կամոնաւոր կազմակերպութեան պէտք ունի: Արդեօ՞ք, դաշնակցական ընկերներէն ու համակիրներէն սկսած՝ մինչեւ չէզոքը եւ հակադաշնակցականը իրենց քննութեան նիւթ դարձուցած են մեր բովանդակ ժողովուրդի անկազմակերպ վիճակը, կամքերու ապակեղրոնացումը, միջավայրի եւ բարքերու այլասերումը, եւ եթէ կ'ուզէք, անխիտանական հոգերանութիւնը: Երբ մեծ գործի մը վրայ կ'անդրադառնան, առանց տատանումի՝ Դաշնակցութենէն հրաչքներ կը պահանջեն. բայց մէկ վայրկեան ետք, իրենք կը խօսին մեր ժողովուրդի պատակումներու մասին, եւ իրենք կ'ըլլան առաջին օրինակը տուողը: Բուլեւիկները մեր դէմ կ'ապստամբին, զօրքին կօչ կ'ընեն, որ չկուրին թուրք «եղբայրներու» դէմ, լրտեսութիւն կ'ընեն, յետոյ այ խաղաղ օրերուն, մեր երեսն ի վեր կը սրտան.— «Տեսա՞ք, դուք անընդունակ էիք, պարտուեցաք թուրքիսայէն...»:

Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնումէն յետոյ, երեք խոշոր դէպքեր ցնցած են հայ ժողովուրդը. 1) Մայիսեան ապստամբութիւնը (բոլշեւիկներու կողմէ) . 2) Հայ-թրքական պատերազմը, 3) Փետրուարեան ապստամբութիւնը: Հայ ժողովուրդը այս երեք դէպքերու ընթացքին ոտքի կանգնած է մէկ մարդու պէս: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոյին եղած է այդ շարժումներուն. բայց հայ-թրքական պատերազմին Դաշնակցութիւնը չէ՛ր կոուիմ ղեկավարը. այլ այդ պաշտօնը վստահած էր մասնապէտներուն: Այդ կոուին մէջ Դաշնակցութիւնն ու հայ ժողովուրդը չէին որ պարտուեցան, հայ սպայութիւնն ու անոնց կազմակերպած զորքն էր որ յաղթուեցաւ: Մինչդեռ միւս երկու մեծ դէպքերու ընթացքին Դաշնակցութիւնը ե՛ւ ոգիմ էր շարժման ե՛ւ ղեկավարը կոուին: Եւ այդ մեծ դէպքերուն մէջ Դաշնակցութիւնը եւ ժողովուրդը յաղթական ելան:

Հաւաքական կազմակերպութեան եւ հաւաքական կամքի պահասը ակնբախ է: Մտքերու ցրուածութիւն, և դործելոյ ժամանակ՝ տատանում, — ահա՛ այն յատկանիշները, զոր ևս տեսած եմ հայ մտաւորականութեան և հայ զինուորականութեան քով:

Տակաւին շատ մուրճ պիտի գործածուի, որպէսզի կոանուի ու կոպուի հայկական յստակ մտածողութիւն մը և այդ մտածումները իրադործող ուժեղ ու վճռական կամք մը:

Թուրքերը շատ քիչ բան զիտեն, բայց ինչ որ զիտեն յստակ զիտեն ու համոզուած են: Իրենց համոզումները վճռականապէս կ'իրականացնեն, ևր պատեհութիւնը կը ներկայանայ: Անոնք, պատեհութեան լաւագոյն օգտուողներն են: Իսկ մեմք, պատեհութիւնը անցնելէ յետոյ է, որ կը մտածեմք, քէ ինչո՞ւ չօգտուեցանք առիթէն, — յատկութիւն մը, որուն հիմնա-

կան պատճառը կամքի եւ վճռականութեան պակասն է: Կամքը եւ վճռականութիւնը կը դարձնուին կուռ կազմակերպութեան մը մէջ:

Հայ ժողովուրդը թէ՛ և հին, բայց այսօր մանուկ ազգ մըն է: Անիկա որպէս ազգ եւ որպէս պետութիւն կազմակերպուած ու համախմբուած չէր:

Մեր վրայ եկող թշնամին զօրաւոր էր, կազմակերպուած ու միաձոյլ:

Արտաքին քաղաքական պայմանները աննպաստ դասաւորուած էին, ու մենք մինակ էինք:

Ահա թէ «ինչո՞ւ ինկաւ կարսը»:

(ՎԵՐՁ)

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Ընթերցողներու ըմբռնումին նպաստելու ցանկութեամբ, կրկնեմք՝ քէ այս գիրքը գրուած եւ տպուած է 1926ին «Հայրենիք Ամսագրի» մէջ: Պատմական դէպքերու ժամանակի դատողութիւնները այդ թուականներուն չափով միայն ըմբռնելի կը դառնան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Երկու խօսք	5
Ա. ԳԼՈՒԽ	
Պատերազմի նախօրեակին	7
1. Թուրքիա եւ քաքարական ապստամբ շրջանները	7
2. Հաւաքական կամփի եւ ուղեգծի խնդիրը	13
3. Հայ-քրքական փոխյարաբերութիւնները	22
4. Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները	31
Բ. ԳԼՈՒԽ	
Պատերազմ եւ զինուորական գործողութիւնները	45
1. Պատերազմի պայթումը	45
2. Զօրահաւաքը	50
3. Զինուորական դասաւորումներ	69
4. Պաշտպանողական կռիւները	62
Գ. ԳԼՈՒԽ	
Հայկական բանակի յարձակողականը	69
Դ. ԳԼՈՒԽ	
Թրքական յարձակողականը	85
1. Հայ-վրացական յարաբերութիւնները	85
2. Թուրքերը Անիի առջեւ	88
3. Հոկտեմբեր 25ի յարձակողականը	95

	Էջ
Ե . ԳԼՈՒԽ	
Իգտիբի ճակատը	101
Երեսնամյա պատերազմի յաղթանակը	101
Դրոյի դերը	105
Զ . ԳԼՈՒԽ	
Կարսի անկումը	111
Է . ԳԼՈՒԽ	
Ալեքսանտրապոլի անկումը	135
Ը . ԳԼՈՒԽ	
Զինադադար եւ հաշտութիւն	161
Թ . ԳԼՈՒԽ	
Ինչո՞ւ ինկաւ Կարսը	
Հայ-թրքական պատերազմի վերջաբանը	179
Հայկական բանակը	185
Թրքական բանակը	206
Եզրափակում	212

Տպարան ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

Պատուէր՝	325
Տպաքանակ	1000
Պրակ	14
Աւարտում	15 Յունիս 1969